

ЗЛАТОПЛУГ

Епос України-Русі

На київському циклі билин

*Відтворення сучасною українською мовою,
впорядкування з додатком власного матеріалу*

Віктора Гребенюка

Луцьк
«Надстир'я»
2022

УДК 398.22(=161.2)+821.161.2-13

3-67

3-67 **Златоплуг** : епос України-Русі. На київському циклі билин. Відтвор. сучасною укр. мовою, впорядкув. з дод. власного матеріалу Віктора Гребенюка. Луцьк: ВОРВП «Надстир'я», 2022. 352 с.

ISBN 978-966-517-959-7

Це великий героїчний епос нашого народу – такий, який мають англійці, німці, фіни, вірмени та чимало інших націй, але досі не мали ми.

Цілісною оповіддю відтворено по-українському давньоруські билини київського циклу, котрі фольклористи записували російською; введено уривки, збережені в українській поезії; подано поетичною формою ті, що дійшли у прозі; окремі фрагменти стилізовано.

Світ богатирської Русі далеко не такий, як ми собі уявляли: богатирі, як і всі люди, зовсім не однозначні, а за дещо фантастичним фоном сказань бачимо незвичайні риси глибокої давнини. Це книга про нашу незнищенність.

Для загалу читачів.

УДК 398.22(=161.2)+821.161.2-13

Художнє оформлення Арсена Гребенюка

© Гребенюк В. І. (відтворення сучасною українською мовою, впорядкування з додатком власного матеріалу), 2022.

ISBN 978-966-517-959-7

© Гребенюк А. В., художнє оформлення, 2022.

ЕПОС, ЯКИЙ У НАС Є

Козацьке бароко, ліричні пісні, вишивка, крелевецьке ткацтво, гуцульська різьба, петриківський розпис, поетичне кіно... Та хоч би скільки продовжувати перелік висот українського художнього генія – не вистачатиме билин на початку. Великого героїчного епосу.

Великий поетичний епос мають багато народів. Його пишуть або ж суто авторським способом (як-от «Божественна комедія» італійця Данте, «Лузіади» португальця де Камоенша, «Утрачений рай» англійця Мілтона), або ж на основі давнішої поетичної спадщини невідомих авторів – балад, легенд, міфів...

Цебто, у другому випадку, попервах віками складалися різні численні твори; потім їх тривалий час редагували, відсіювали чи об'єднували деякі варіанти; відтак уклали в певні групи, цикли; і врешті – бувало, за довгі століття – з'являвся хтось, що відхиливши якусь частину, викладав решту суцільним сюжетом (додаючи за необхідності до рядків давніх попередників і свої). Увесь цей процес може тривати кілька історичних періодів, і за той час поетичний набуток одного народу стає часткою й іншого, переважно сусіднього, з певними культурними своєрідностями.

Вклад письменників чи фольклористів у формування таких національних епосів на останньому етапі – різний. Одних ми не знаємо й на ім'я (англосаксонський «Беовульф», німецька «Пісня про нібелунгів», іспанська «Пісня про мого Сіда»), інших знаємо як авторів-упорядників (Сін-леке-унніні –

шумеро-вавилонський «Гілгамеш», В'яса – давньоіндійська «Магаб'ятата», Турольд – французька «Пісня про Роланда», Леннрот – карело-фінська «Калевала»), ще інших пошануємо як авторів (Гомер – «Іліада», по суті, обробка старогрецьких воїнських рапсодій; Вергілій – «Енеїда», на ґрунті римських міфів і легенд; Фірдоусі – «Шах-наме», переспів сказань Персії; Лонгфелло – «Пісня про Гаявату», на підставі індіанських усних творів; Руставелі – «Витязь у тигровій шкурі», на основі грузинської народної поезії; Кройцвальд – «Калевіпоег», на основі естонської).

Подібним чином вивершують національні епоси й наші сучасники: Даніель – асирійський «Богатир Катіне», 1961 р.; Матін і Бібайк – «Мвіндо» конголезького народу ньянга, 1969 р.; Кунене – зулуський «Імператор Чака Великий», 1979 р.; Різванов і Салімов – лезгинський «Шарвілі», 1999 р.; Спиридонов – марійський «Юг'орно», 2002 р.; Сурія – східномонгольський «Дж'ангар», 2018 р.; Шарон'онь, Шаронов – ерзяно-мокшо-російський «М'асторава», 2019-й¹...

Так в останні десятиліття створено ряд епосів навіть нечисленних народів. Наприклад, три з половиною тисячі вепсів (Карелія) одержали рідною мовою «Вірантаназ» із-під пера Зайцевої, триста юкагірів (Якутія) – «Ідилвей» доробком Улуро Адо².

¹ Цей останній позиціонується саме як епос ерзян, мокшан і росіян, оскільки «російський народ проживає більше тисячі літ на землі ерзі, мері, весі, мешчори, муроми...» (Табункин В. «Масторава» – золотое слово народа эрзя. *Шаронов А. М. Масторава*. Изд. 3-е, испр. и доп. Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2019. С. 3); «“Масторава” є епосом і російського народу, адже до неї ввійшли міфологічні й епіко-історичні сюжети, створені російським населенням Владимирської, Нижньогородської, Рязанської, Пензенської, Тамбовської губерній. “Масторава” оповідає про життя народностей, котрі населяли територію, на якій сформувалася російська державність і російський етнос». URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Масторава>

² Щоправда, є й народи, епічний матеріал яких, зібраний у цикли, жде багато століть завершального етапу (як-от давньоісландська «Старша Едда»).

У т. зв. Списку шедеврів усної та нематеріальної культурної спадщини людства ЮНЕСКО є чимало героїчних епосів, «великих» і «малих» народів. До прикладу: вірменський «Давіт Сасунці» (подано Вірменією), киргизький «Манас» (унесено двічі, у 2008 р. за поданням Киргизстану, в 2009-му – Китаю як спадок національної меншини), «Дедé Коркút» (спільно Азербайджаном, Казахстаном і Туреччиною як спадщина тюркських народів), корпус якутських епічних сказань олонхó (подала Росія)... Нашого, зрозуміло, нема.

Нас – десятки мільйонів. Але великого епосу (в термінологічному розумінні) в українців досі не було, ні завершеного авторського, ні на фольклорній основі. Зробивши спробу епосу першого типу³, ми поставили за мету скомпонувати епос другого.

* * *

А такий великий поетичний епос українців має ґрунтуватися чи на основі билин, чи на основі дум. (Або ж їх може бути два, як-от «Магабгарата» й «Рамаяна» в індійських народів.) Оскільки ж «Козаччина», героїчний епос на основі дум, уже твориться⁴, ми дерзнули укласти подібний на основі богатырських билин.

У нас для цього був добре підготовлений фундамент.

Річ у тім, що билини – а вони колись називалися *стáрини* – на Русі-Україні перестали звучати до середини XVII ст. (їх заступили думи того буремного часу). Одначе все ще лунали на українних землях Московії, Росії – частині давньоруської ой-

³ Брат Віктор. Діяння небожителів: містерія-епос. Луцьк: Ключі, 2011 (Міжнародна премія ім. П. Куліша, 2015 р.).

⁴ Шмалько А. Епос, якого нема. Київ: Зелений пес, 2006. Гадаємо, для його завершення потрібен принаймні повний корпус дум, що нині видається (Українські народні думи: у 5 т. Київ: Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнографії ім. М. Т. Рильського НАНУ. Т. 1, 2009. 856 с.; т. 2, 2019. 642 с.).

кумени й новгородського розселення. У XVII–XX ст. їх записано, чимало і в численних варіантах; ті варіанти устійнено та згруповано за деякими загальними ознаками в кілька циклів, передусім у київський і новгородський. Причому автори зводів робили це кожен на своє вподобання.

Тим часом, багато віків побутуючи в середовищі іншого народу, билини київського кола набули певного нашарування «російськості». Деякі ж дивом збережені уривки записано і в Україні; деякі билини переродилися в нас у казкові й пісенні сюжети – їх звели й переказали прозою.

То була велетенська робота, і ми змогли «стати на плечі гігантів»: Авенаріуса, Водовозова, Шевчука, Лельчука⁵ (різною мірою використовували доробок їх усіх, але переважно першого). Не можна не віддати належне і всім, причетним до найповнішого видання билин⁶, котрим ми почасти послуговувалися. Важливий досвід і Льва Толстого, який звів кілька старин із декількох списків і виклав їх «правильним стихом»⁷.

Отже, ми, маючи намір дати читачеві український національний епос на основі билин, суцільним сюжетом – основною й побічними лініями, – поставили перед собою такі настанови:

⁵ Книга о кievскихъ богатыряхъ. Сводъ 24 избранныхъ былинь древне-кievскаго эпоса / сост. В. П. Авенаріусъ. Санктъ-Петербургъ: Тип. М. Стасюлевича, 1876; Русский народный эпос. Сводный текст / сост. Н. В. Водовозов. Москва: ОГИЗ–Госполитиздат, 1947; Українські билини: іст.-літ. вид. східнослов'ян. епосу / упоряд., передм., післясл., прим. та обр. укр. народ. казок і легенд на билинні теми В. Шевчука. Київ: Веселка, 2003; Честь-хвала богатырская. Русские народные былины кievского цикла / перелож. А. Лельчука. URL: http://www.byliny.ru/a_lelchuk/chest-hvala.

⁶ Свод русского фольклора. Сер. «Былины»: в 25 т. Т. 1–18. Санкт-Петербург: Наука; Москва: Ред.-изд. центр «Классика», 2001–2020.

⁷ Толстой Л. Н. Полн. собр. соч. Т. 22. Москва: Художеств. лит., 1957. С. 113–114, 277–282, 448–454, 652–654.

– відтворити⁸ тільки билини київського циклу⁹, переважно героїчні (хоч описані вчинки героїв не завжди гідні наслідування), окрім тих, котрі повністю зіткані з казкових мотивів;

– подати віршами ту українську билинну спадщину, котра нині є лиш у прозовій формі;

– викладати текст українською літературною мовою, уникаючи нальоту «російськості» та використовуючи зрозумілі сучасникам архаїзми й діалектизми (*доч, нир, видіти* і т. ін.);

– стилістично доречні старо- й церковнослов'янізми подавати українським ізводом (*побіда, спасеніє, віди* тощо);

– дописати (стилізувати) фрагменти, необхідні для викладу головної ідеї, сюжетної єдності та ритму, – за прикладом усіх попередників.

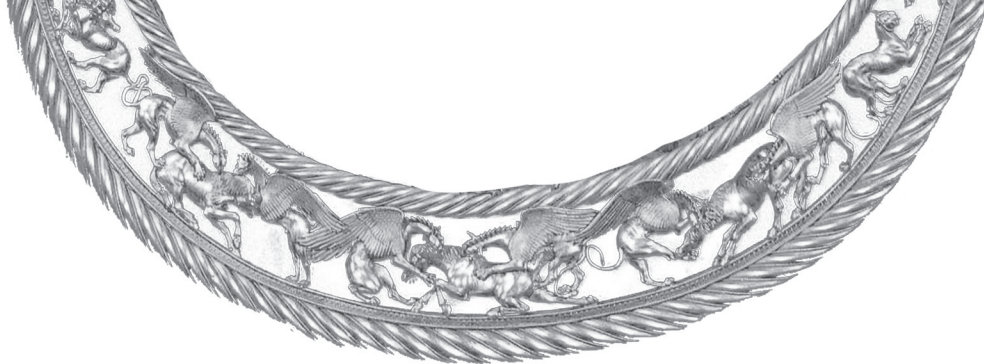
Тож вашій увазі, дорогі читачі, представлено книжну версію національного героїчного епосу. Одначе старини могли десь так і звучати з уст гусярів в останній період побутування на Україні, коли вже лунали й перші козацькі думи.

Билини мало співвідносяться з фактами історії, географії, біографічними даними: у поетичних епосів – свої виміри часу і простору, фантазії та дійсності. Їх творено в епохи, такі далекі від сьогодення, з багатьма реаліями, що йдуть урозріз зі звичними нам. Однак людина залишається все тією ж, зітканою із суперечностей, незмінною в прагненні щастя. Тому, без сумніву, билинні образи близькі й нині сущим у Україні-Русі. Слова богатирської епохи відгукуються і в наших умах та серцях.

Віктор Гребенюк

⁸ Ідеться і про переклад, і про перекладення, і про переспів.

⁹ Старини волинсько-галицького походження та деякі найбільш архаїчні прийнято відносити до київського кола.

ЗЛАТОПЛУГ

ВСТУП

*...З неба впали на скіфську землю
зроблені з золота плуг, ярмо, сокира і чаша.*

Геродот¹⁰

Висота-бо в нас – гори піднебеснії!
Глибина-бо в нас – море Чорне, Руськеє!
І роздоллячко – по усій землі!
Темні в глибині – омути дніпровськії,
Кручі крем'яні – пороги дніпровськії.
Гомін мовчазний по усій землі.

Вухо приклади: рать там топче гадь.
Струни наладнай: зазвучить наш Край.
Наш небесний дар оре плугатар,
Що зостався слід на тисячі літ.

Оре він наш степ плугом золотим,
Засіва наш степ зёрном золотим,
Хлібом із тих жнив досі кожен жив.
Покуштуй-бо ти вкраяні скибки,
Погортай-но ти сії сторінки:
Русь така була, із добра і зла,
Та іде за пруг й оре –
Златоплуг.

¹⁰ Геродот. Історії. Кн. IV, 5 / пер. А. О. Білецького. Київ: Наук. думка, 1993. С. 181.

Зачин

СПІВЕЦЬ ДОБРИНЯ НА КНЯЖОМУ БЕНКЕТІ

То не красне сонце в небі розгорілося –
То во стольнім гóроді у Києві
У Володимира у князя-сонечка
Почалася учтонька – почесний пир.
Поприходили всі князі з боярами,
Руськїї богатирі¹¹ могутніі,
Та і поляниці¹² ті завзятіі.

А живе у городі у Києві
У своєї любої матусеньки
В чесної вдови Афим'ї Олександрівни
Добрий молодéць, боярський син,
Що Добринечко Микитович на йменнячко.
Садовила його матінка за грамоту,
Научала уму-розуму, знань-від усіх,
Та й зростила вже синка до віку юного, –
Став Добринечко в чисте поле поїжджувати,
На почесний пир к Володимиру заходжувати,
На пиру та й во гуслоньки погудувати.

А то був же день в половині дня,
Княжинецький стіл та й на пів стола,
За столом усі в добрім настрої,
Володимир сам світел-радостен.
Аж во гридню¹³ ту княжинецькою

¹¹ Слово *богатирі* – дещо пізнішого походження, у ранній Слов'янщині казали *храбри*, *хоробри*.

¹² *Поляниці* – діви-богатирки, що живуть у «чистім полі», полякують.

¹³ *Гридня*, *гридниця* – приміщення для молодших членів князівської дружини, гриднів (використовувалось і як бенкетний зал).

Входить млад Добринюшко Микитович,
Хрест кладе да по-писаному¹⁴,
І поклін веде по-ученому,
Поклоняється на всі сторони,
Сонечку Володимиру особливо вже.
Проводили молодця у великий кут,
У великий кут, місце більше,
За столи садовили дубовії,
За ті ласощі за цукровії,
За напої ті за медвянії.

То не злота трубочка затрубила,
То не срібна сопілочка заіграла –
Се промовив сам Володимир-князь,
Заукав та гучним голосом:
«Гей ви, слуги мої, слуги вірнії!
Наливайте чару зелен вина¹⁵ повную,
Наливайте чару пива п'яного,
Наливайте чару меду-солоду,
Підносіте чару добромолодцю,
Молодому та й Добринюшці Микитовичу».

Слухалися князя слуги вірнії,
Наливали чару зелен вина повную,
Наливали чару пива п'яного,
Наливали чару меду-солоду,
Підносили молодому Добрикові.

І промовив Володимир стольнокиївський:
«Ой же ти, Добринюшко, юн та млад!
А бери-но гуслоньки яворовії,
Порушай-но струноньки та золочені,

¹⁴ Тоді загальнозживаним у православ'ї було хреститися не трьома пальцями, а двома («двоєперстіє»), як і дотепер у старо-обрядців, чого й навчали за книгами, перекладеними із грецької.

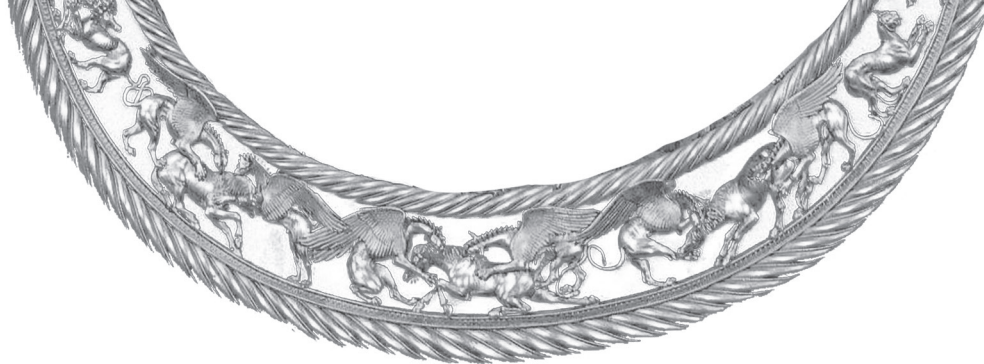
¹⁵ *Зелен вино* – хмільний напій, настояний на зіллі.

І заграй стиха́ та й побожного,
Що побожного – во спасеніє;
Другий стих зіграй по-веселому».

Як бере Добриня в білі рученьки
Ті дзвінчасті гуслоньки яворовії
Та й порушує струни золоченії,
Заграє стиха́ та й побожного,
Що побожного – во спасеніє.
Всі на учті аж призадумались,
Призадумались та й заслухались.
А заграв Добриня по-веселому –
Звеселив усіх на тій учтоньці!

Володимиру той спів ісподобався,
Мовить Володимир стольнокиївський:
«Ой же, вправний співче ти, Добринюшко!
Та потіш мені ще князів-бояр,
Звесели могутнііх моїх витязів:
Заведи-но ста́ринку стародавнюю
Про того найдавнішого багатирища
Про Кирила Кожум'яку преславного,
І про того багатиря та й про старшого
Хитромудрого Вольгу́ та Всеславича».

Як повів ізнов Добриня по гуслоньках,
Заіграв до наспіву давньоруського,
Ста́ринку завів стародавнюю,
Старинку завів потім давнюю.

БИЛИНА ПЕРША

КИРИЛО КОЖУМ'ЯКА

*Змій-людожер. – Князівна пише листа до Києва. – Кияни впрошують
Кожум'яку. – Бій Кирила зо Змієм. – Початок роду Берм'ятиного*

– **В**ельми давно во Києві-граді,
Коли ще малим був наш Київ-град,
Коли ще мало було киян,
Коли ще правили князі Києвичі,
Жив за Дніпром, за Слов'янщиною,
За тією за Дніпрянщиною
Змій ненаглий, жахний, кровожерливий,
Змій, якому все людське чуже було,
Що й на дух нашу кістку ненавидів.

Брала дань із киян та потворина,
Не золотом, не сріблом, не жемчугом,
Не соболями, не куницями і лисицями,
Не хлібом білим, не вином зеленим –
Тілом білим і віком юним,
Отроками-соболями та дівицями-куницями.
Врядило так віче:
Давати, як кличе,
Бо знають в народі –
Його вбити годі.
Одного той Змій страшений поглине,
А всенького Києва пощадить.

Щороку, щоліта
Несуть того цвіту:
Раз юнака, раз діву, раз юнака, раз діву,
Списаних на бересті,

Складених на поживу.
Тільки той не попаде у Змієву пашу,
Хто раніше помре, хто раніше загине.
Ішли рік за роком
Призначеним строком
Гончаренкі й гончарівни,
Кравченкі й кравченківни,
Волхвові доні й боярські сини,
Воєводські діти,
Й роботичі, й кміти¹⁶...
Всіх оплакали, всіх до Дніпра провели,
Всіх той Змій страшенний поглинув,
Та всенького Києва пощадив.

І прийшов той час, прийшла та година,
Що треба віддати й князівську дитину:
Дочку найгарнішу, найлюбішу,
Якій би вже до вінця,
Бистра умом і прекрасна з лица.
І князівну оплакали, до Дніпра провели,
Щоб її той Змій страшенний поглинув,
Та всенького Києва пощадив.

Одначе не з'їла потвора дівчини,
Сподобалась дуже за красу,
Та за доброту, та за ласку.
Живе у його норі,
Живе у теплі та добрі,
Годить Змієві як жона,
Та не має спокійного сна:
Як би вибратися до батенька-матінки,
Як би Київ на другий год врятуватоньки.

От питає вона ласкаво свого мужа:
«Будь здоровий, мій чоловіченьку!
Який же ти в мене кріпкий,

¹⁶ *Кміти* (кметі) – тут: кінні дружинники.

Який же ти в мене міцний!
Чи є в світі над тебе хто дужчий?
Ти великий, ти страшний, ти сильний,
Тобі, либонь, боятися нікого».

Одвічає Змій жоні своїй молодій:
«Гай-гай, великий я, і страшний, і сильний,
Та є на світі ще й дужчий за мене –
Кирило Кожум'яка, киянин.
В нього сила така,
Як ні в кого, рука:
Що як стане мочити в Дніпрі заразом
дванадцять волових шкур,
Я, бува, підпливу, учеплюся,
То Кирило ті шкури одним махом витягне,
А до мене, Змія, й байдуже, і не помітить.
Такий я великий, такий сильний,
Та Кирила, либонь, боюсь одного.
Проте він не прийде по душу мою,
Йому б лише тії шкури пильнувати,
Йому б лише взуття-одягу пошивати».

Метикає собі князівна, як би то подати знак,
Як би то вісточку на той берег послати.
А мала вона голуба, що зі своїх рук викормила,
Що найбільше пестила-любила,
Що з собою, до Змія йдучи, узяла.
Написала князівна до батенька на шматочкові берести
Дрібними буквочками отакі слова:
«Будь здоровий, мій рідний батеньку!
Казав Змій, що є лиш один,
Хто з ним зможе битися-ратитись
І кого він в усьому світі боїться лишень, –
Кирила Кожум'яку киянина.
Ви пошліть до Кирила сімдесят старців ветхих,

Може, впросять вони.
Ви пошліть до Кирила сімдесят матерів-удовиць,
Може, впросять вони.
Ви пошліть до Кирила сімдесят діточок невинних,
Може, впросять вони.
Та пошліть йому золота, і сребра, і жемчугу,
І шуб із куниць,
І шапок із лисиць,
Може, він погодиться
Зо Змієм ратиться-биться».
Сі слова написала,
До лапки голубу прив'язала –
Полетів голуб на той берег Дніпра.

Прилітає голуб на княжинецький двір,
Сів на ганкові та й вуркоче,
До рук людських віддатися хоче.
Гралися діти княжі на тому подвір'ї,
Покликали князя: «Ой батеньку!»
Покликали княгиню: «Ой матінко!
Чи не сестричин се голубок прилетів?»
Думає князь: «Ой Божечку!»
Дума княгиня: «Ой лелечко!
То вернувся доччин голубок уже сам,
Поглинув-таки дочку ірод проклятий».

Та бере князь голуба приманює,
З лапки письмо відкріплює,
Буквиці доччині прочитує,
Та бояр своїх іскликає,
Та бояр своїх він питає:
«А чи єсть в моїм Києві, чи в околі,
Чи на Горі, чи на Подолі,
Кирило, що кличуть його Кожум'якою?»
«Єсть такий, – кажуть йому бояри, –

Живе під Горою отут, на Подолі.
Отець його воїн, брати його вої,
А він кожі мне-вчиняє,
Нічого більше на світі не знає.
Не ходить на віча, не ходить на пляси,
До гривень і хутер нітрохи не ласий».

«Спорядіть же до нього сімдесят старців ветхих, –
каже князь, –
Та насипте їм для Кирила чашу злата, чашу срібла
і чашу перлин:

Чи не впросять, аби Змія убив».

Пішли до Кирилової хижі сімдесят старців ветхих,
Подарунки ті принесли.

Припали до віконця – Кожум'яка дванадцять кож
одночасно мене.

Рипнули двері – Кожум'яка жажнувся,
кожі репнули під руками,

Великий жаль його взяв,

Великий гнів його взяв,

Насилу дослухав старих людей і прогнав.

«Спорядіть же до Кирила сімдесят матерів-удовиць, –
каже князь, –

Та вкладіть в сім мішків шуб з куниць і шапок із лисиць:

Чи не впросять вони, аби Змія убив».

Пішли до Кирилової хижі сімдесят матерів-удовиць,

Просили-молили, кланялись низько,

Та не впросили, та не вмолили:

Все ще Кирило за тими кожами журиться.

«Відправте ж тепер до Кирила сімдесят діток невинних, –
каже князь, –

Та нехай візьме кожен, що йому найдорожче:

Чи не впросять вони, аби Змія убив».

Здалеку до хижі стали діточки на колінця,
Стали плакати аж по вінця,
Стали класти Кирилові, що кому найдорожче:
Той поклав яблучко, той поклав грушечку,
Та поклала медовую кружечку,
І все прохають, чого до пуття і не знають,
Богатирськеє серце тим плаканням крають.
«Гаразд, – каже Кирило: – Не послухав старців,
не послухав удів,
Та послухаю ваших я слів».

Пішов Кирило на княжинецький двір,
Приступає до князя й каже такі-от слова:
«Будь здоровий, князю! Я той Кожум'яка,
що хоче Змія убити,
Твою дочку та всенький Київ ослободити.
Бо саме пора нову жертву йому давати,
За кимось новим плакати-ридати.
Дайте мені лише дванадцять бочок смоли,
Та дванадцять возів конопель,
Та булаву на дванадцять пудів»¹⁷.
Дали йому те миттю, як вродилосьь:
Дванадцять бочок смоли,
Дванадцять возів конопель,
Та ще булаву на дванадцять пудів.
Кирило коноплями обмотався, смолою обсмолився,
Узяв булаву та й подався до Змія.

Приходить до Змія, коли на сей год
Він на берег Дніпра припливає,
Жертву-данину людськую желяє.
«А що, – каже, – Кириле, битися ти прийшов чи миритися?»
«Де вже миритися! Битися з тобою, іродом проклятим».
Був той двобій довгий, затятий,

¹⁷ Пуд – 16 кг.

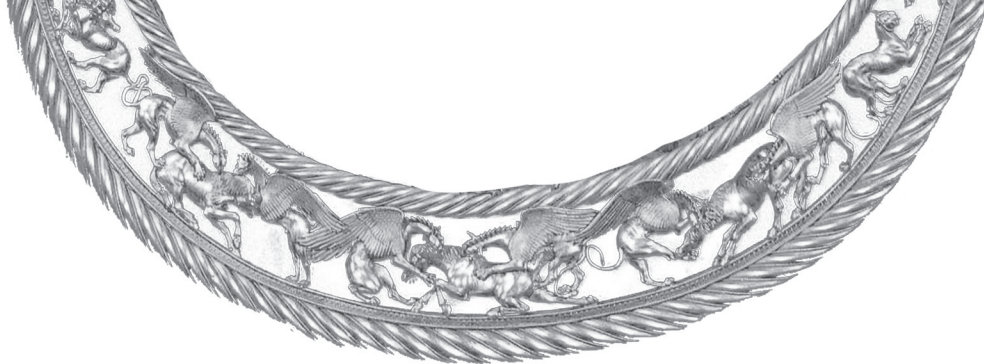
Аж земля гуде і трясеться,
А людям по горах завмирає серце:
Що розбіжиться Змій та вхопить зубами Кирила,
То так кусок смоли й вирве,
Що розбіжиться та вхопить –
То так жмут конопель і вирве.
Богатир же його булавою бух та й бух,
Аж ледве у Змія у тілі дух.
Що вперіщить, то по кісточки в землю вжене,
Що вперіщить, то по коліна в землю вжене.
Змій як огонь горить,
Поки збігає до Дніпра, щоб охолодитися,
Поки збігає до Славути води напитися,
Кожум'яка знов обмотається коноплями
Та знову обсмолиться.

Так бились годину, билися дві,
Обидва змордовані й ледве живі,
Чим кінчиться герць той, ніхто ж бо не знає,
Здавалося, кузня димить і палає.
Та раптом Кирило ударом з плечей
Вгамселив Зміюку помежи очей.
Лежить на Подолі, ще й лапи задер.
Кирило із нього теж кожу іздер.
А м'ясо з кістками поклав на вогонь,
На той камінь, що люди богам жертви носили,
Де волхви богам молитви голосили,
Спалив, попіл межі горами київськими,
Понад водами дніпровськими розвіяв.
Кияни ж на горах стояли, на Поділ вибігали,
Славному богатиреві Кирилові Кожум'яці
Славень співали.

Як скінчив сюю річ Добриня Микитович,
Як замовкли його гуслоньки яворовії,
Як мовчав над почутим і князь, і весь його почет,
Тут з-за столу встає найстаріший з бояр
Сивовласий Берм'ята Васильович:
– Будь во здоровії, князю преславний ти наш
Володимире стольнокиївський!
Лиш додати до старіни слово дозволь,
Щось скажу я з твого благословлення.
Той Кирило, повідали дід і прадід мені,
Був моїм незабутнім прапращуром.
Ім'я князя не знаєм, затерлось в віках,
Але подвиг Усмошевця¹⁸ – закарбовано.
Так тоді прислужився Кирило (Микита чи Ян),
Сам-один, не кольчужених воїнів стан,
Що віддав князь врятовану доньку за нього,
Так поклавши початок боярського роду старого.
Казав дід, її звали Купава.
А Кирилу в Русі все рокоchettiється слава.

¹⁸ *Усмошвець* (від *усмо* – шкіра). Деякі науковці стверджують, що це про Кирила (інакше Яна чи Микиту) Кожум'яку, сина воїна, але без зазначення імені та з дещо іншими обставинами, йдеться в «Повісті врем'яних літ» під роком 993-м. Однак інші вчені вважають, що ця історія значно давніша: із часів ще перед створенням Київської Русі, була частиною добилинного епосу, згодом стала би-линою та врешті казкою.

БИЛИНА ДРУГА

ВОЛЬГА' ВСЕСЛАВИЧ: ІНДІЙСЬКИЙ ПОХІД

*Народження від Змія. – Дитячі роки Вольги¹⁹. –
Витязь набирає дружину. – Перші подвиги. – Похід в Індію*

– **Г**ен в старії времена, в предковічній,
У давній часи, призабутій,
У старії времена
Була наша сторона
Не Христової віри – поганой,
Не правдивої віри – оманної.
В Київ-граді жила тоді,
На Горі во теремі проживала тоді
Молода княгиня Марта Всеславівна,
Жона Святославова.

Нема мужа з походу седмицю, немає рік,
Втратила княгиня часові лік.
Стала княгиня по зелен саду гуляти,
По саду гуляти, барвінок збирати.
Ось гуляє Марта в зеленім саду,
Квітки красні збирає,
З камінця на камінець перескакує.
Зіскочила з одного камінця –

¹⁹ У багатьох версіях билини цього персонажа звати Волх, що є, строго кажучи, не ім'ям, а суспільним станом. Прототипом Вольги вважають язичницького князя-варяга Олега Віщого (*віщий* значить *волхв*), основою розповіді про індійський похід – напад русі на Візантію 907-го чи, можливо, 860 року. Автори давньоруських сказань, як і творці поетичних епосів інших народів, не мали на меті точно відтворити події та їх послідовність; імена дійових осіб, географічні назви можуть не відповідати дійсності, а реалії різних часів – змішуватись.

Та й сталась пригода отся:
Наскочила Марта нечаянно
На Змія, у травах причаєного.
Став той Змій по чобітку сап'яновім підніматися,
Навкруг білої ніженьки обвиватися,
З Мартою Всеславівною обійматися,
Другом ласкавим називатися.
Стала Марта зо Змієм в саду гуляти-розкошувати,
Честі жіночої не пильнувати.
Погуляла днину, погуляла другу,
Повірила Змію, мов близькому другу.
Погуляла та й під серцем понесла.
Жона Святославова, порядна і чесна.

Закотилося ясне сонечко,
Закотилося за гороньки високої,
За моря глибокої, широкій,
Розсіялись часті звізди в небі вишньому –
Народився на матінці на святій Русі²⁰
Молод богатир Вольга Всеславович²¹.

Півтори години буде лиш Вользі –
Промовляє він, ніби грім гримить:
«Здоровенька будь, панімаїнко,
Молодая Марто та й Всеславівно!
Ти не пеленай в пелюшки червленії,
Не поясуй в пояси шовковії –
Пеленай мене, панімаїнко,
В кріпкії лати булатнії,
А на буйну голову клади злот шолом,

²⁰ *Святою* називали Русь і в її дохристиянські часи (це праслов'янське слово тоді означало «сильна»), і після християнізації (у розумінні «глибоко шанована, дорога»), але не в псевдорелігійному смислі, як згодом у Московії.

²¹ Тобто він не названий по батькові, а «по дідові» материнської лінії.

В праву руч – палицю свинцевую,
Щоб вагою була яких триста пуд.
Буде меч ось так, буде кий ось тут».

Одрікає ж йому Марта Всеславівна:
«Здоровенький будь, сину мій, Вольго Всеславичу!
Дам тобі я лати кріпкії, меч та золотий шолом,
Дам і палицю свинцевую в яких триста пуд.
Підрости лишень і зробися мудр:
Піди в темний ліс, у великий дім,
Наймудріших сім проживають в нім.
Навчися від них всіх наук-премудростей».

Ріс-підріс Вольга до семи годків,
Як пішов Вольга по сирій землі –
То сира земля сколихнулася,
По темних лісах звірі всі розбіглися,
Попідхмар'ю птиці розлетілися,
В синім морі риби розметалися.
І пішов Вольга та й Всеславович
В темний ліс, у великий дім
(Наймудріших сім проживають в нім) –
Вчитись різних хитрощів-мудрощів.

Научався першої хитрості-мудрості –
Перекинутись ясним соколом;
Научався другої хитрості-мудрості –
Перекинутись сіроманищем;
Научався третьої хитрості-мудрості –
Перекинутись туром – роги золоті.
Розпочав він оце семиліткою,
Научався до дванадцяти.
Став дружину собі набирати Вольга,
Дружиноньку добрую, хоробрую.

Набрав дружину років зо три він:
Самому Вользі ось п'ятнадцять літ
І усій дружині по п'ятнадцять теж.
Тридцять молодців набрав без єдиного,
Став він з ними же та тридцятий сам.

І промовив Вольга отакі слова:
«Дружино моя добрая, хоробрая,
Тридцять молодців без єдиного!
Слухайте-но братця більшого,
Робіть-но діло, що велю я вам:
Од моєї від слави богатирської
Звірі пішли в темні пущі-ліси,
Птиці ринулись попід хмари ген,
Розметались риби в морі синьому,
В морі синьому до глибоких ям.
Вийте-но тенета шовковії,
Ставте-но в пущах та лісах,
В темнім лісі, по сирій землі,
Та ловіте в них куниць і лисиць,
Всяких диких звірів, чорних соболів».

Вони слухали братця більшого,
Діло справили, що велів їм він:
Вили тенета шовковії,
Становили їх в темному бору,
В темному бору, по сирій землі,
Ловили три дні та три ночі –
Не могли добуть жодного звірка.

Перекинувсь Волга лютим звірищем
Та помчав в темний ліс по сирій землі,
Заганяв до тенет куниць і лисиць,
Всяких диких звірів, чорних соболів;

Ні ведмедю, ні вовкові спуску не давав,
Та й дрібними звірятами не погорджував:
Забирав поскакучих зайчиків,
Брав і малих горностайчиків.
І поїв-кормив він дружиноньку,
Обував-одягав молодців своїх,
І носили вони шуби з соболя,
Переміннії шуби – то барсові.

І промовив Вольга отакі слова:
«Дружинонько моя добрая, хоробрая!
Слухайте-но братця більшого,
Робіть-но діло повелене:
Звірі в лісах усі повиловлені;
Вийте-но сіті шовковії,
Ставте-но їх во темнім бору,
Во темнім бору, на самім верху,
І ловіть у них гусі-лебеді,
Сірих утоньок й малих пташечок».

Вони слухали братця більшого,
Робили діло повелене:
Вили сіточки шовковії,
Ставили їх во темнім бору,
Во темнім бору, на самім верху,
Ловили три дні і три ночі –
Не змогли добуть ані пташечки.
Перекинувся Вольга ясним соколом,
Полетів Вольга попід хмарами,
Завертав у сіть гусі-лебеді,
Сірих утоньок й малих пташечок.
І поїв-кормив він дружиноньку,
Всі-бо страви у нього добірнії,
Перемінні наїдки – цукровії.

І промовив Вольга отакі слова:
«Дружинонько моя добрая, хоробрая!
Слухайте-но братця більшого,
Учиніть-но діло повелене:
Звірі-птиці в лісах всі вже виловлено;
Ви беріть топори дроворубнії,
Та будуйте суденце дубовее,
Лагодіть мережі шовковії,
Поплавочки кладіть чистозлотії,
Впливайте на море на синее
І ловіте красну рибу, білужинку,
Дорогую рибу осетринку,
Та і щученьку, малу плотвичку».

Вони слухали братця більшого,
Учинили, що їм повелено:
За сокири взялись дроворубнії,
Будували суденце дубовее,
Лагодили мережі шовковії,
Впливали на море на синее,
Ловили три дні і три ночі –
Не змогли добуть ані рибочки.
Перекинувсь Вольга в рибу щучину,
І пустився Вольга в море синее,
Із глибоких ям риб повилякував,
Завертав красну рибу, білужину,
Дорогую рибку осетринку,
Брав і щученьку, малу плотвичку...

Аж дійшла тут ось чутка великая
До стольного града до Києва,
Що індійський цар споряджається,
Київ-град узять нахваляється,
Руські святині розорити, з димом пустити.

І промовив Вольга отакі слова:
«Дружино моя добрая, хоробрая!
А чи є серед вас який молодець,
Що сходив би у царство індійськее,
Про царя Салтика Ставрुловича
Та про думу його тайну провідати,
Чи намірився їхати на святую він Русь?
Того молодця буду жалувати
За його за послугу великую».

Тут всі молодці добрії, хоробрії –
Більший тулиться за середнього,
Середній тулиться за меншого,
А з меншого взяти нічого.
Наче лист до трави пристилається,
Вся дружина його преклоняється:
«Вже ж якого знайти доброго молодця
Понад тебе, Вольгу Всеславича!»
Так що, видно ж, Вользі йти самому вже!
Перекинувся на тура – роги злотнії,
Перший скік стрибнув аж за дві версти²²,
Другий скік – уже не змогли знайти.
Добіг скоками до царства індійського,
Перекинувся на малу пташицю,
Слухав речі тут потаємнії.

Мовить цар Салтик Ставрुлович
До своєї цариці Азвяківни:
«Ой же ж ти, жоно коханая,
Молодая царице Азвяківно!
Чи ти знаєш мою царську видумку?»
Промовляє цариця Азвяківна:
«Ой же, царю Салтику Ставрुловичу,

²² Верста – 1 км 67 м.

Як же знать твою царську видумку?»
Промовляє цар Салтик Ставрулович:
«Я задумав їхати на святую Русь,
Завоюю дев'ять городів на Русі,
Подарую граді дев'яти синам,
А собі візьму славен Київ-град.
А тобі, царице Азвяківно,
Подарую коштовную шубоньку».

Промовляє цариця Азвяківна:
«Вночі спалось – вві сні мені виділось:
Як зі східної із-під сторононьки
Налетіла мала птиця-пташиця,
А з-під західної із-під сторононьки
Налетів птах чорний ворон-крук;
В чистім полі вони ізліталися,
Між собою билися-побивалися.
Малá ж бо та птиця-пташиця
Крука-ворона геть повикльовувала,
По пір'їні його геть повищипувала
І за вітром його попустила геть.
Мала ж бо та птиця-пташиця –
Молодий богатир Вольга Всеславович,
Чорний ворон-крук – цар Салтик Ставрулович».

Як ті речі царю не сподобалися!
Як ударить він царицю
По білому лицю,
Ще ж не був ніхто із царем так сміл –
Кинув він її на цегляний діл,
Кинув він її іще раз другій,
Сказав їй із притиском він глагол такий:
«А поїду ж я на святую Русь,
Завоюю дев'ять міст на Русі,

Подарую міста дев'яти синам,
Самому собі візьму Київ-град!»

Промовив же тут Вольга Всеславович:
«Ай ти, царю Салтику Ставруловичу!
Не бувають тобі на святій Русі,
Не владіть тобі градом Києвом!»
Перекинувсь Вольга на сірого вовка,
Поскакав Вольга на конюшний двір,
Добрих коней усіх перегриз він,
Глотки в коней усіх перекушував;
Перекинувся малим горностаєчком
Та й побіг по підвалах і погребях,
Тятиви в тугих луків кушував,
У калених стріл залізця виймав же він,
Шаблі гострії понадщерблював,
Палиці булатнії дугою зігнув.

Перекинувсь тоді ясним соколом,
Високо звився попідхмар'ю ген,
Полетів далеко во чистеє поле,
До дружиноньки доброї, хороброї.
Дружина спить, так Вольга не спить,
Розбудив удалих молодців своїх:
«Гей, дружино моя добрая, хоробрая!
Не час тепер спати,
Пора уставати!
Ходімте-но до царства індійського!»

І пішли вони до царства індійського,
Підійшли до стіни білокамінної;
Кріпка стіна білокамінна,
Ворота в стіні залізнії,
Гаки-засуви усе міднії,

Стоїть варта удень і вночі,
Стоїть підвороття з коштовної кістки,
Вигадливі узори вирізано,
Тільки ж у той виріз – мурашу пройти.
Молодці зажурилися, запечалились:
«Погубити нам тут буйні голови!
Бо ж як нам лише стіну ту пройти?»

Молодий Вольга догадливий був:
Сам себе перекинув мурашиком
І всіх добрих молодців мурашками –
Пройшли вони стіну білокам'яну,
На ту сторону, в царство індійськеє.
Перекинув знова в добрих молодців
Зі всією зі зброєю ратною.
Говорить до них, їм наказ дає:
«Дружино моя, добрая, хоробрая!
Ви ходіть-но по царству індійському,
Ви рубайте старого й маленького,
Не лишайте нікого і на розплід;
Оставляйте лише тут жіночу стать,
Красних дівоньок-душечок вибраних
Небагато-немало – сім тисяч їх».

Тож і ходять вони по царству індійському,
Тож рубають старого й маленького,
Залишають саму лиш жіночу стать,
Красних дівоньок-душечок вибраних
Небагато-немало – сім тисяч їх.
«Дружино моя добрая, хоробрая!
А нумо тепер той полон ділить».

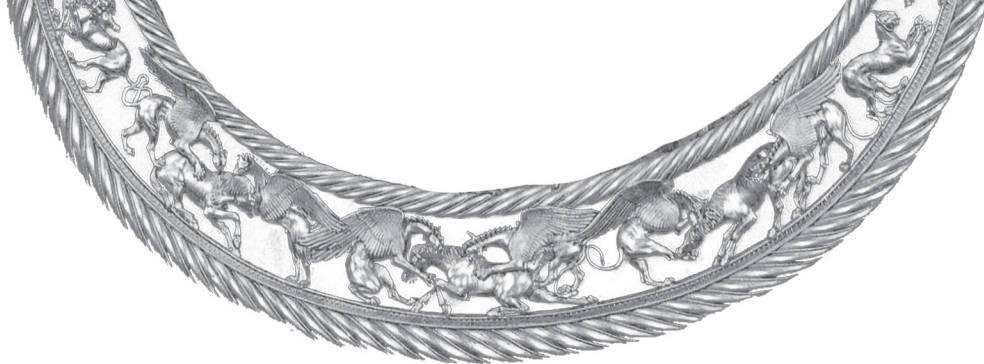
Що ж було дорогим на тім поділі,
Що ж було на тім поділі дешево?

Добрі коні були по сім гривень аж,
Оружжя булатнеє – гривень до шести,
Шаблі гострії – гривень до п'яти,
Тяжкі палиці булатнії – по три гривні лиш.
А що дешево – то жіноча стать:
Як бабуся стара, то по пів шага́,
Жінки-молодійки – то по дві копійки,
Красні ж дівоньки – то до гривеньки.

* * *

Хороше Добринечко Микитич млад
В гуселечки грає в яворовії,
Хороше співа старинку давнюю
Про удалого Вольгу Всеславича
Із його дружиною хороброю.
На пиру всі притихли, примовкнули,
Всі примовкнули та й заслухались.
Просять ще про Вольгу билину яку
Їм при сьому столу заспівати враз,
При беседоньці при смиренній сій.
Тож Добриня тонкі знов настроює,
Знов пуска десять лебедів по хвилях плисти,
Знову клекіт орлиний у піднебессі ген.

БИЛИНА ТРЕТЯ

ВЎЛЬГА
І БРАТИ ЛІВІКИ

Небожі грабують Литву. – Розорення руських міст. – Вольга збирає рать. – Князь-перевертень. – Розгром німецьких військ

– **Бу**ли собі два брати, два Лівики²³,
Королівських та два племінники.
Кажуть якось ті два брати, два Лівики,
Королівських ті два племінники:
«Ах ти, дядечку наш, Чимбале-королю,
Чимбале, королю землі німецької!
Дай нам раті яких сорок тисяч мечів,
І сто тисяч нам дай зі скарбниць дукачів
Та своє нам прощення-благослівлення:
Поїдемо ми на святую Русь,
До князя Вольги Усеславича на почесний пир,
Що на всенький мир»²⁴.

Одвічає їм Чимбал, король землі німецької:
«Ай же ж ви, два брати, два Лівики,
Королівські мої два племінники!
Не дам я вам раті сорок тисяч мечів,
Не дам і сто тисяч з скарбниць дукачів,
Не дам я своє прощення-благословлення,
Щоби їхати вам на святую Русь,
До князя Вольги Усеславича на почесний пир,
Що на всенький мир.

²³ *Лівики* – можливо, мешканці Лівонії, об'єднання німецьких рицарів у Балтії. Та взагалі-то слов'яни називали німцями, цеб-то «німими», які не вміли розмовляти по-слов'янськи, усі західні народи.

²⁴ *Мир* (заст.) – світ.

Була в мене пора – була сила великая,
Не така, як ото зараз просите,
Та й то не смів їхати на святую Русь.
Бо скільки я на ту Русь раті посилав,
Зо святої Русі добра не видав,
А нещасний лише звідтіля виїжджав.
Краще дам я вам раті скільки хоче мечів,
Скільки хоче зі скринь золотих дукачів,
Та поїдьте собі у землю литовськую:
Та земля препишна, пребагатая,
Много злата у ній, много жемчугу,
Але мало тепер оборонців у ній».

Дав тим Лівикам дядечко Чимбал-король
Раті сорок тисяч латників-кольчужників,
Раті сорок тисяч мечників-булатників,
Раті сорок тисяч вершників-комонників,
Одпускав їх у землю литовськую.
У землі в тій литовській їм гаразд велось:
Городі вони вогнем спалили,
Села вони вогнем спалили,
Ниви вони вогнем спалили,
Добрих коней гнали табунами великими,
Добрих молодців – рядами закованими,
А дівчат й молодичок – натовпами.
Всі скарби, всю скарбницю литовськую
Насипали в теліги ординськії –
Красного золота, чистого срібла, круглого жемчугу.

Й виїжджали два брати, два Лівики
В чисте поле далеке-далекее,
Полотняні шатра розставили,

Взялись їсти-пить, веселитися
З тої вже великої радості.
Та й говорять до себе самі отакі слова:
«Ба не честь не хвала молодецькая
Нам не з'їздить-таки на святую Русь,
До князя Вольги Усеславича на почесний пир,
Що на всенький мир».

Тут два брати, два Лівики,
Два королівських племінники
Скоро сідлали борзих коней своїх,
Брали свою дружину хоробрую,
Стрільців-молодців удалих та сміливих,
Гайда звідти хутчій на святую Русь.
Не доїхали ж вони до Києва,
До князя Вольги Усеславовича –
Приїхали до першого до селища до Славського:
Вони селище Славське за вогнем пустили,
За вогнем пустили, людей погубили.
Приїхали до другого селища до Преславського:
Вони селище Преславське за вогнем пустили,
За вогнем пустили, людей погубили.
Приїхали вони до селища Усеславського:
Вони селище те Всеславське за вогнем пустили,
За вогнем пустили, людей погубили,
Княгиню з княжатами в полон узяли.

Йї виїжджали два брати, два Лівики
В чисте поле далеке-далекес,
Полотнянії шатра розставили,
Взялись їсти-пить, веселитися
З тої вже великої радості.

А в ту пору ж ото, у те врем'ячко
Князь Вольга Усеславич не вдома був:
Утішався він в чистому полечку,
Спочивав князь Вольга в шатрі полотняному білому.
Прилетіла пташина з далеких просторів,
На шатро вона сіла й співає-говоре,
Співає-говоре, виговорює,
Яке то на світі сім горе є:
«Ай же ти, князю Вольго та Всеславичу!
Спиш ти, князю, не пробудишся,
Над собою лишенька не відаєш.
Приїхали два брати, два Лівики,
Королівських та двоє племінники,
Розорили твої кращі селища:
Та перше селище то Славськеє,
А друге селище то Преславськеє,
А третє селище то Всеславськеє.
З вогнем пустили, людей погубили,
Княгиню з княжатами в полон узяли.
Й виїжджали два брати, два Лівики
В чисте поле далеке-далекеє,
Полотнянії шатра розставили,
Взялись їсти-пить, веселитися
З тої вже великої радості».

Тут князь Вольга мерщій уставав,
Ножище-кинджалище з серцем хапав,
Кидав об дубовий стіл,
Крізь дубовий стіл – об цегельний діл,
Крізь цегельний діл – у вапно і міл.
Сам гучно мовив отакі слова:
«Ах ти, молодість моя молодецькая!

Був же я спритник замолоду
По темних лісах літати чорним вороном,
По широких степах рискати сірим вовком,
По крутих горах звиватися тонким горностаєм,
По синіх водах плавати сірою вутицею.
Чи ж у мене очі зістарились,
Чи ж моя душа поіржавіла,
Русії кучері посивіли?
Русії кучері посивіли,
Очі мої зістарились,
А душу іржа не взяла».

Кликнув князь сили дев'ять тисяч бійців,
Дев'ять тисяч бійців, та самих силачів,
Приходить до ріки Самородини²⁵,
Мовить до них отакі слова:
«Гей же ви, дружинонько хоробря!
А чиніть-но діло, що вам велене:
Ріжте пруття-жереби липові,
Кидайте на річку Самородину,
Всяк себе на жеребі начертуйте».
Учинили вої діло велене:
Різали пруття липові,
Кидали на річку на Самородину,
Всяк на своїм жеребі себе написував.
Котрому з них убитому бути,
Того жереб пішов на дно;
Хто має поранений бути,
Пруття проти бистрини пішли;
Котрому ж не вбитому й не раненому –
Жереби по воді пішли.

²⁵ *Самородина* – ріка, що відділяє світ живих од світу померлих і «сама родиться», тобто не має витоку.

Уставав князь Вольга Всеславович,
Говорив такії слова:
«Котрі жереби каменем на дно,
Той убитий буде;
Котрого жереби проти бистрини пішли,
Той поранений буде;
Котрого ж по воді пішли,
Той буде жив і здоров.
Не треба мені воїнів дев'ять тисяч аж,
Доволі лише три тисячі».
Та ще Вольга ратникам наказував:
«Гей же ви, дружинонько хоробрая!
Як закряду я у перший раз
На сирому дубі чорним вороном,
Ви сідлайте добрих коней хутчій;
Як закряду я у другий раз
На сирому дубі чорним вороном,
Ви сідайте на добрих коней хутчій;
Як закряду я в третій раз,
Ви будьте на місці домовленім,
В далині далекій во чистому полі».

Сам же князь сірим вовком перекинувся,
Побіг у чисте поле,
До шатер до полотняних,
Забіг до конюшень до стаєньок,
Добрим коням глотки повикушував,
По степу те м'ясо порозметував;
Забіг він скоренько у зброярню,
Мечі гострі погнув, пощербив,
По степу руків'я порозметував;

У тугих луків тятівочки покусав,
По степу тятівочки порозметував.

Перекинувся горностаєчком,
Прибігав скоренько в біле шатро.
Як забіг, звивний, у біле шатро,
Тут два брати, два Лівики
Узялись горностая погонювати
По білім шатру полотняному,
Соболиною шубою накидувати.
Вискакував горностай у тонкий рукав,
У тонкий рукав та в оконечко,
Із оконечка та у полечко.
Забіг, меткий, у шатро до княжої жони з чадами.
«Матінко, матінко, горностай забіг!» – загукали діти
Та й стали гонити.
«Малії ви, дітки, нерозумнії.
Се не горностай, се ваш отченько.
Швидко, знать, побіда нашої зброї,
Швидко і визвіл нам з сього брану».

Перекинувся горностай чорним вороном
Та й усівся ворон на дуб сирий,
Дуб сирий і розложистий.

Закрячив ворон у перший раз,
У перший раз та у добрий час.
Тут два брати, два Лівики,
Короля німецького племінники
Кажуть йому отакі слова:
«Ай же ти, вороне, вороне чорний,
Чорний вороне, втомлений,

Втомлений вороне, ослабий,
Ану ж візьмемо тугії ми луки,
Ану ж накладем гартовані стріли,
Застрілимо тебе, чорного ворона,
Кров твою проллємо по сирому дубові,
Пір'я твоє розпустимо по чистому полечку».

Закрячив ворон у другий раз,
Тут два брати, два Лівики
Кажуть йому отакі слова:
«Ай же ти, вороне, вороне чорний,
Чорний вороне, втомлений,
Втомлений вороне, ослабий,
Ану ж візьмемо тугії ми луки,
Ану ж накладем гартовані стріли,
Застрілимо тебе, чорного ворона,
Кров твою проллємо по сирому дубові,
Пір'я твоє розпустимо по чистому полечку».

Закрячив ворон у третій раз,
Тут-то два брати, два Лівики
Скочили скоро на ноги прямі,
Прибігали вони у зброярню хутчій,
Схопились вони за луки тугі:
У луків тугих тятівочки повідкушувано,
По степу широкому тятівочки розметано.
Схопились вони за гострі мечі:
Гострі мечі погнуто, пощерблено,
По степу широкому руків'я розметано.
Схопились вони за коней умить:
Коням добрим глотки повикушувано,

По степу широкому м'ясо розметано.
Тут два брати, два Лівики
Вибігли шпарко у чистеє поле.
Як наїхала силечка Вольгова,
Старшому братові очі вийняли,
Меншому братові ноги виломили,
Посадили меншого на старшого
Та й послали до їхнього дядечка
Чимбала, короля землі німецької.
Сам же князь їм іще й приговорював:
«Ти, безокий, неси безногого,
А ти йому дорогу показуй же!»

Як приходять у землю вони у німецькую,
Як побачив племінничків тих Чимбал-король:
«Ах ви, любі мої племінники, небожі!
Та ж казав я вам, молодцям, ще й приказував –
Не ходіте ви на святую Русь
Та й до князя Вольги Усеславовича.
Знає він мови воронівії,
Знає мови усі він пташинії,
Він у вовка тобі перекинетесь,
Він у соболя тобі перекинетесь.
Була в мене сила колись превеликая,
Та раз по раз неславила Русь мене тая свята.
І ви тепер маєте безчестя велике,
Безчестя велике, на вічні віки».

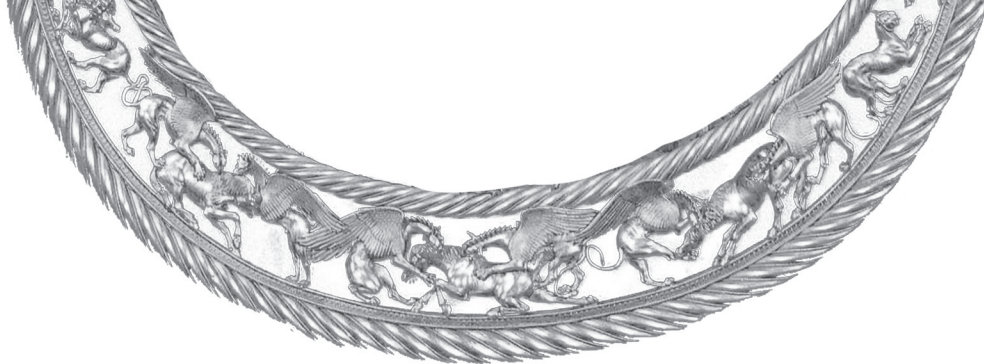
На пиру всі притихли, примовкнули,
Всі примовкнули та і заслухались.
Аж встає з-за стола із-за крайнього
Старигань Берм'ята Васильович
І мовляє усім отакі слова:
«А чував я іще від старих людей,
Що вмираючи, той Чимбал-король
І синам так своїм же наказував –
Не ходити повіки на Русь на святу,
Щоб не сталося так, як племінникам.
А чував я іще від старих людей,
Що того Салтика та й Ставрुловича
Вольга вдарив об діл, на крихти розбив,
Узяв собі царицю Азвяківну,
А його рать-дружина хоробрая
На тих красних дівоньках переженилася».

Як тут сонечко Володимир розпотішився
Та й зіскочив із місця князівського,
Та й по гридниці запоходжував,
Вуса чорнії все погладжує,
Русі кучері все потряхує
Та й глаголить усім отакі слова:
«Гей же ви, бояри мої й витязі,
Богатирі мої сильні й могуті!
Та й не ходять же, Богу дякувати,
Сини Чимбала на Русь на святу:
Либонь, батькову раду затямили.
Маю ж клопіт я інший тепер немалий:
Всі ж то ви в Києві поженені,

Всі дівоньки-бояреньки повидані,
Тільки я, Володимир, нежонатий живу,
Нежонатий живу, холостим себе зву.
Чи ж не знаєте, братці, красної дівоньки,
Красної дівоньки, мені, князю, до пароньки?
Щоби станом була рівненька,
Щоб на зріст, як і я, височенька,
Щоби очі були
Як ясні соколи,
Брови щоби були
Чорні соболі,
Тіло щоби снігу білого,
Красна красою
Та й умом – зі мною.
Було б з ким мені думоньку подумати,
Було б з ким мені слівцем перемовитись,
На пиру-беседоньці ким похвалитися,
Та й було б кому вам уклонитися,
Було би кому честь воздати
У князівських палатах».

Кожен же на учті на тій призадумався,
Кожен на беседі-пиру попримовкнув же,
Кожному та перва женитьба на споминку,
Женитьба князівська дуже невдалая,
Згадка про неї зосталась журливая.

БИЛИНА ЧЕТВЕРТА

КНЯЗЬ, ХОТІНЬ І ЧАЯНА

Прикрий випадок на бенкеті. – Хотіневе сватання. – Володимир дає придане за «племінницю». – Лиха рада Потока. – Бій русі з руссю. – Смерть Хотіня. – Сватання до вдовиці. – Смерть Чаяни

Во стольному було городі во Києві,
У ласкавого у князя Володимира –
Була учта велика, почесний пир.
Які ж там були пирувальники?
Багато князів, і бояр, і купців,
І руських могучих богатирів,
І кріпкі були поляниці –
Їхнії кревні сестриці.
На місці належнім за тими столами
Прислужують слуги за удовами.
Сонце за обрій вже хилиться,
Учта весела вже п'яниться.

На тому ж пиру на почесному,
На місцях, їх же стану належних,
Сиділи поруч дві чесні²⁶ вдови:
Перша вдова – Блудова жона,
Боярина Блуда з Чернігова,
Ізбіднілого згодом киянина.
А друга вдова – Часова жона,
Часа, гостя багатого торгового²⁷,
Що в ділі купецькому стала по нім.

²⁶ Чесні – тут: які зберігають жіночу честь.

²⁷ Гість торговий – купець.

Сонце за обрій вже хилиться,
Учта весела вже п'яниться.
Чесна вдова Блудова жона
Наливала чару меду солодкого,
Брала чару ту в руки білії,
Підносила чесній удові Часисі:
«Ай же ти, чесна вдово, Часова жоно!
Зведім-но ми наших дітей воєдино –
Мого ж Хотіня Блудовича
З твоєю Чаяною²⁸ Часівною,
Будьмо з тобою рідна родинонька,
Рідна родинонька, свашеньки!»

Чесна ж вдова Часова жона
Взяла тую чару в руки білії –
Та хлюпнула Блудовій в очі яснії,
Облила їй шубу камкову²⁹,
Пушок морський, вершок дорогий,
Сама ж кида їй отакі слова:
«Блудова жоно, повійниця ти!
Узяли б тебе у пекло чорти!
Чи ж то личить віддати Чаяну Часівну
За твого ж Хотінушку Блудовича?!
Як твій був мужище Блудище,
Блуд блудив по усьому Чернігову,
А синисько твій виродисько
Лихо коїть по Києву, зірвиголова,
Зі своїм із парубком-нерозливвода³⁰.

²⁸ *Чаяна* – ім'я від слова «чаяти» («бажати»), так само й Хотінь від «хотіти». Себто це діти, родителям любі, ждані.

²⁹ *Шуба камкова* – хутро, покрите розкішною шовковою тканиною камкою.

³⁰ *Парубок* – тоді: зброєносець, джура.

Парубок шукає бобового зернятка,
Щоб Хотіню обід спорядить якийсь.
А моя ж бо Чайна Часівна
Сидить в теремі світлім, у шовках-камках,
В пишному теремі, золотих верхах:
Її буйні вітри не обвіють,
Жарке сонце не обпече,
Часті дощики не обмочать,
Лихі люди не оббають³¹,
Не глузує із неї п'яниця,
Та не кожному можна й дивитися.
Є ще у мене дев'ять синів,
Чаяни Часівни дев'ять братів,
Вони в чистому полі їздять-полякують,
Полонять Хотінка в чистому полі,
Прив'яжуть до стремена до сидельного,
Привезуть Хотінка пред моє лице:
Захочу – віддам його в повари,
Захочу – віддам його в конюхи,
Захочу – продам на боярський двір».

Стала тут удова знечещена,
Пішла із бенкету засмучена:
«Ославила мене перед усіма,
Замазала мою шубку камчатую,
Пушок морський, вершок дорогий».
Приходить до терема до високого,
До ґаночка до білодубового,
Стріча тут її рідне чадонько
Молодий Хотінушко Блудович,
Мовить до мами такії слова:
«Світе милий, моя паніматінко!

³¹ *Оббаяти* – обговорити, перетерти на зубах.

Що́ ти з пиру ідеш невеселая,
Невесела ідеш та й нерадісна?
Чи то місце дали недостойне тобі,
Чи то чарою там обділили тебе,
Чи на глузи підняв якийсь п'яний язик?»

Мовить так до Хотінечка матінка:
«Світе мій, чадо милес,
Молодий Хотінечку Блудовичу!
Дали місце на учті достойне мені,
Чарою теж не обділили мене,
Ні на глум не підняв який п'яний язик.
Насміялася з мене чесна вдова –
Чесна вдова
Часова жона.
Піднесли мені чару меду-вина,
Я за нею хотіла посватать тебе
На чесній дівоньці
Чаяні Часівоньці.
Та Часиха чари не випила –
Вилляла чару в ясні очі мені,
Облила мені шубу камчатую,
Пушок морський, вершок дорогий.
Та при тім говорила такі-от слова:
“Блудова жоно, повійниця ти!
Узяли б тебе у пекло чорти!
Чи ж то личить віддати Чаяну Часівну
За твого ж Хотінушку Блудовича!
Як твій був мужище Блудище,
Блуд блудив по усьому Чернігову,
А синисько твій виродисько
Лихо коїть по Києву, зірвіголова,

Зі своїм із парубком-нерозливвода.
Парубок шукає бобового зернятка,
Щоб Хотіню обід спорядити якийсь.
А моя ж бо Чаяна Часівна
Сидить в теремі світлім, у шовках-камках,
В пишному теремі, золотих верхах:
Її буйні вітри не обвіють,
Жарке сонце не обпече,
Часті дощики не обмочать,
Лихі люди не оббають,
Не глузує із неї п'яниця,
Та не кожному можна й дивитися.
Є ще у мене дев'ять синів,
Чаяни Часівни дев'ять братів,
Вони в чистому полі їздять-полякujúть,
Полонять Хотінка в чистому полі,
Прив'яжуть до стремена до сидельного,
Привезуть Хотінка пред моє лице:
Захочу – віддам його в повари,
Захочу – віддам його в конюхи,
Захочу – продам на боярський двір».

Одказав Хотінь отакі слова:
«Я їй ту насмішку відсміюсь.
На Чаяні Часівні женюсь!»
Повернувся на жвавих ніженьках,
Куничу шубку на одне плічко накидав,
Соболину шапку на одне вушко надягав,
Брав палицю булатную під пахву.
Брав Хотінь і свого любого парубка,
Того парубка-нерозливвода,
Поїхали по городу Києву «лихо коїти».

Під'їжджають до терема високого,
Де сидить та Чаяна Часівонька,
Де сидить тая чесная дівонька.
Як ударить палицею булатною
По тому по високому терему!
Не було ж і негоди тоді непомірної,
Не було ж ані бурі, ні віхоли –
Широкі ворота серед двору звалилися,
Віконні рами в домі зламалися,
Полиці, мисники попадали,
Кахляна пічка розсипалась,
Мало Чаяні смерть не прийшла.

Заходить Хотінь у чертоги її –
Замочки він повідчіплював,
Двері він повідламував;
Руса коса в Чаяни розтріпана,
Вибігає в тонкій сорочці без пояса,
У самих панчішках без чобіток.
Тут-то до неї Хотінь і посватався:
«Молодая Чаяно Часівонько!
Добра слава про тя, чесну дівоньку.
Коли з честю йдеш, за себе візьму,
А ні – віддасишся за товариша,
За мого парубка-нерозлийвода».
Мовить так на теє Чаяна-дівонька:
«Я три годи Богу молилася,
Щоб попасти заміж за Хотіня Блудовича».
Брав її Хотінь за ручки білії,
Цілував в устонька солодкії.
«Зараз їду я в чистее полечко,
Ти ж пошли туди дев'ять братів своїх,
Там ми з ними побачимось, побалакаєм».

Поїхав Хотінко в поле чисте,
Розставив Хотінко біле шатро,
Кладеться спати у нім, утомлений,
А парубка ставить іззовні в дозор:
«Гостро гляди до города Києва,
Як то виїдуть Часовичі з городських воріт:
Якщо виїдуть по два, по три в одній купочці –
То в них думка одна є, не різная,
Думка, значить, не різная, рівная;
А як їдуть один перед одним вперед,
То в них думка, значить, є різная,
Думка різная, та й нерівная.
І мене розбуди від міцного сну,
Я на них буду мати думку одну».

Гостро глядів парубок до воріт,
Пильнував парубок тих-от приміт.
Виїхали дев'ять братців у поле:
Той наперед, і той наперед,
Той хороший, той луччий за того, –
Всякому треба повиставитися,
Всякому хочеться себе показать.
Як побачив парубок їх думоньку не одну,
Не будив Хотінка із кріпкого сну,
А сідав на доброго коня богатирського
Та поїхав назустріч Часовичам.
Перших трьох братів конем потоптав,
Других трьох братів списом сколов,
Третіх братів полоном узяв,
Привів до шатра їх до білого,
Будить Хотінка з міцного сну:
«Уставай, господине, з міцного сну,
Я вислужив службу всю вже, утнув».

Мовить Хотінь отакії слова:
«Не твоє було діло коня шпиняти,
Не твоє було діло полем пиряти»³².
Сідали на борзих коней вони,
Прив'язали Часовичів до стремен сідельних вони
І поїхали до города Києва.
Як побачила тут Часова жона,
Що їде Хотінь з поля чистого,
Що веде за собою братів трьох Часовичів,
Насипала чашу чистого сѣребра,
Другую чашу – красного золота,
Третюю чашу – круглого жемчугу
І віднесла Володимиру-князеві,
Щоби послав раті сорок тисяч він
Звільнити з полону братів трьох Часовичів.

Як же заввидів силу ту Хотінь Блудович,
Закричав до них богатирським покриком:
«Якщо в полон ідете, живі лишитесь,
Якщо воювать ідете – живими не лишитесь:
Я вас буду бити, надвоє ділити,
Надвоє ділити, натрое троїти,
Натрое троїти, чвертями чвертити,
На малії шматки,
На дрібнії кістки!!
В'яжіться-но своїми опоясками шовковими
По двоє, по троє в одному місці,
Та підіте до города до Києва,
Та кричіте на всюю голову:
“Ми сила полоненна,
Ми сила прощенна.

³² *Пиряти* – гасати.

Полонив нас Хотінушко Блудович
Та й простив нас Хотінушко Блудович!”»

В’язались вони своїми опоясками шовковими
По двоє, по троє в одному місці,
Йшли до города до Києва,
Кричали на всюю голову:
«Ми сила полоненна,
Ми сила прощенна!!
Полонив нас Хотінушко Блудович
Та й простив нас Хотінушко Блудович!!!»

Чесная вдова
Часова жона
Прибігла до князя Володимира,
Такії слова проговорювала:
«Ай же ти, сонечку князю Володимире,
Назви Чаяну Часівну рідною рідницею,
Рідною рідницею, своєю племінницею,
Видай заміж за Хотіня Блудовича».

Тут ласкавий Володимир-князь
Заводить учтоньку, почесний пир
На багато князів, і бояр, і купців,
І руських могучих богатирів,
І кріпких тих поляниць –
Їхніх кривних сестриць.
І на тому пиру на почесному
Так глаголить ласкавий Володимир-князь:
«Ай же ти, Хотіночку Блудовичу!
Гожі твої вчинки молодецькіі!
Лиш смієшся ти з моєї рідниці,
З Чаяни Часівни, племінниці».

Тут-бо Хотінко здогадливий був:
Устав із-за столика дубового,
Виходив на широкий двір,
Ставив свою палицю булатную серед двора:
«Ласкавий князю, насип сребра,
Обсип мою палицю сріблом і золотом
З нижнього кінця і до верхнього.
Буде то віно дядька небозі,
Буде нам з нею ітись по дорозі.
А ні – хай віддасться за товариша,
За парубка мого нерозливовода.
Та ще відпиши мені сім городів із пригородками,
Та сім іще сіл із присілками –
Тоді Часівну за себе візьму».
Учинив Володимир-князь діло прошене,
Образами благословив,
Прощення уділив.

Брав Хотінь Чаяну за рученьки
Та приводив до рідної матінки:
«Світе мій, дорога паніматінко!
По любові женюсь на Чаяночці,
Та ще й придане з нею багатее.
Ідемо до Божого дому шлюбоньку брати
Та й з Господом Богом жить-поживати».
Стала Чаяна чесною жоною Хотіневі,
Переїхали знов до Чернігова.

Не багато минуло відтоді ж і вренені –
Знов у князя було в Володимира,
В стольнокиївського сонечка Святославича
Пирування почесне і радісне
На бояр, і на храбрів, і на купців,
На дружинників-молодців.
Упівсита бояри наїдалися,
Упівп'яна хоробри напивалися,
Упівголоса гості вихвалялися.
Промовляє ж сам Володимир-князь:
«Гой ви єсьте³³, мої князі-богатири!
Усі ви в мене переженені,
Усі ви в мене перевінчані,
Тільки я серед вас нежонат ходжу,
Нежонат ходжу, холостим себе зву.
Ви шукайте мені наречену хорошую,
Хорошу невісту, пригожую,
Щоби станом була рівненька,
Щоб на зріст, як і я, височенька,
Щоби очі були
Як ясні соколи,
Брови щоби були
Чорні соболі,
Тіло щоби снігу білого,
Красна красою
Та й умом – зі мною.
Та щоб знала руської грамоти,
Читання-співу церковного.
Було б з ким мені думоньку подумати,

³³ *Гой єсьте* (мн.), *гой єси* (одн.) – традиційне в ті часи вітання, побажання здоров'я, від слова «гоїти».

Було б з ким мені слівцем перемовитись,
На пиру-беседоньці ким похвалитися,
Та й було б кому вам уклонитися,
Було би кому честь воздати
У князівських палатах».

Із-за лівого боку, із-за лівого краю
Мовляє Михайло Потік син Дуная:
«Гой єси, батеньку, сонечку Володимире!
Много я бував по різних землях-краях,
Много я видав царівен-королівен.
Котра гарна сама –
То геть мало ума,
Котра розум на подив –
Нехорошої вроди.
Не знаходив я більшої вродливиці,
Та не бачив я більшої пригожиці,
Як у того у Хотіня у Блудовича
Та його Чаяна кохана.
Йй на обличчі ліпота,
І душею висота,
І руської вельми вміє грамоти,
І співу-читання гаразд церковного.
Кого би ще називати нам матінкою,
Кого би ще величать госпожею нам!»

Те слово недобрим князеві видалось,
Володимиру те слово не сподобалось.
Каже сам батенько Володимир-князь:
«Де ж бо се видано, де ж бо се чувано –
Від мужа живого відняти жону!»
Наказав Михайла Потока скарати-повісити.
А Михайло Потік примітливий був,
На іншу сторонку перекинувся:

«Ох ти ж, батечку Володимире!
Ти зажди мене хутко карати-вішати,
Накажи, государю, слово промовити».
Наказав йому князь слово промовити.
«Пошлемо ми Хотіня у поле чистее,
Аж ген-ген в ті луги Леванидові³⁴,
Пошлемо до ключа до грем'ячого,
Велимо спіймать білогорлицю –
Принести до обіду до княжого.
Та іще вбити там лева лютого³⁵,
Принести до обіду до княжого».

Таке слово хорошим князю вже видалось,
Таке слово йому вже сподобалось³⁶.
Тільки ж мовить Добриня Микитович:
«Ох ти ж, батечку Володимире!
Ти погубиш ясного сокола
Й не піймаєш білої лебеді!»
На сю мову вже князь байдужісінько,
Вже сідає на свій на трон золотий

³⁴ *Луги Леванидові*, далі у тексті не раз і *хрест Леванидів* – місце-вість за Києвом, де було вкопано хреста владики Левона, імовірно, першого єпископа київського (іще за часів Оскольдового хрещення Русі).

³⁵ Є свідчення, що леви на Русі-Україні як рідкісні тварини справді водилися, в ті часи та значно пізніше.

³⁶ Тут і в ряді інших місць бачимо, що Володимир Святославич (Великий, Святий, рівноапостольний хреститель Русі) – персонаж багато в чім негативний. Цьому шукають різні причини: можливо, билени творились у середовищі варягів, невдоволених ослабленим впливом на князя; можливо, його образ перемінили скоморохи, до яких перейшло від придворних співців виконання билин... Однак у Московському царстві скомороша творчість як «богомерзка» із 1648 р. перебувала під строгою забороною, але записи билин, видані в царській Росії, цензура пропускала з отаким образом офіційного угодника Божого.

Й пише сам скорописную грамоту,
Посилає з Потокком в Чернігів-град.

Та й поїхав Михайло Потік во Чернігів-град,
Та прямцем же у двір і до терема:
Він у двір заїжджає без воротаря,
Він в палати іде без придверника.
Йому каже на теє Чаяна-хазяєчка:
«Ти невіжа³⁷, ти невіжа, не отецький син!
Ти навіщо, невіжо, так твориш отут?
Ти у двір-бо заїхав без воротаря,
У палати зайшов без придверника!»
Одрікає Михайло, Дунаїв син:
«Будь здорова, Чаяно-хазяєчко!
Я не з волі своєї приїхав до вас,
А прислав мене князь стольнокиївський
З скорописною сею-от грамотою!»
Кладе грамоту й миттю ізвідти геть,
З теремів із палат – і з Чернігова.

Стала Чаяна ту грамоту прочитувати,
Заливалась гарячими слізюньками.
Скидала із себе одєжу світлюю,
Вдягала на себе молодецькую,
Сіла на коня та в степ поїхала,
Шукати лада свого Хотінушка.
Знайшла вона Хотіня Блудовича
Та й каже йому такі-от слова:
«Ти надія моя, мій сердечний друг,
Молодий Хотіночку Блудовичу!
Се ж останне з тобою побачення!
Їдьмо ж разом додому, ладоньку».
Каже їй на те Хотінь Блудович:

³⁷ *Невіжа* – невічливий.

«Ох моя ти ладо, Чаяночко!
Погуляймо разом востаннє тут,
Постріляймо гусей тут і лебедів!»

Погуляли, приїхали в рідний дім,
Та й збирається він у доріженьку.
Мовить муж до своєї жони:
«Принеси мені той сагайдак малий,
Що у ньому є кілька стрілочок».
А Чаяна ж несе велик сагайдак,
Що у ньому преповно є стрілочок.
«Ти невіжо, ти невіжо, не отецька доч!
Ти чого, невіжо, не слухаєшся?
Чи не знаєш над себе більшого?»
Чаяночка на те не прогнівалася,
Чоловікові ронить такі-от слова:
«Ти надієчка, ти мій сердечний друг,
Молодий Хотінечку Блудовичу!
Зайва стрілка тобі пригодиться ще:
Не у князя поцілить і не в боярина,
А в дружинника у хороброго».

Та й поїхав Хотінь у далекий степ,
Та у ті у луги Леванидові,
Та до ключика до грем'ячого,
До колодязя до студеного.
Чує левій рик, чує орлій крик,
Та не тим його серце заходиться.
Бере Хотінь трубочку підзорную³⁸,
Глядить до города до Києва:
Зачорнілася сила руськая
На того на Хотіня на Блудовича.
Заплакав Хотінь сльозами гарячими,

³⁸ Підзорні труби відомі з 1268 р., але чи були на Русі – не знати.

Мовив до себе отакі слова:
«Видко, зовсім я князю не в надобі,
Видко, я щось не так слугував».
І ще мовить на те Хотінь Блудович:
«Ох недобре русі з руссю ратитись!...»
Та бере Хотінь меча харалужного³⁹ –
Порубав Хотінь силу руською.

За якусь невелику часиночку
Приклада знов трубу він підзорною,
Видивляється знову до Києва:
Йдуть на нього два витязі –
Хресний братик Михайло Дунаєвич,
Хресний братик Добриня Микитович.
Знов заплакав сльозами гарячими:
«Далебі, Бог на мене прогнівався,
Володимир на мене розсердився!»
І ще мовить на те Хотінь Блудович:
«Де ж бо се видано, де ж бо се чувано –
Брат хресний на брата із боєм іде?»

Бере Хотінь гострого списа,
Втикає ратищем в землю сиру,
А на гострий кінець сам упав,
Споров собі груди білі,
Покрив собі очі ясні.
Як під'їхали два його хресних братики,
Заридали й вони палко-гаряче,
Та, поплакавши, повернулися.
Повідали Красному Сонечку:
«Не стало Хотіня Блудовича...»

³⁹ *Харалужний* – сталевий.

Тут збирає князь Володимир весільного поїзда,
Та сідає у повіз у роззолочений,
Направляються до города до Чернігова.
Під'їжджають до двора до Хотіневого,
Заходять во терем ік Чаяни-вдови.
Чаяна-вдова вбрана в темне все,
Чаяна-вдова у скорботі вся.
Цілувати хтів її в уста солодкії,
Відрекла ж удова на те Володимиру:
«Ні, стольнокиївський Володимире,
Не цілуй мене вустами кривавими
Без мого без ладонька Хотіня Блудовича».
Їй на се каже так Володимир-князь:
«Ох ти гой еси, Чаяно прекрасная!
Ти знімай із себе шати скорботнії,
Одягай тепер шати світлії,
Шати світлії та й весільнії,
Я тебе, Чаяно, заміж беру».

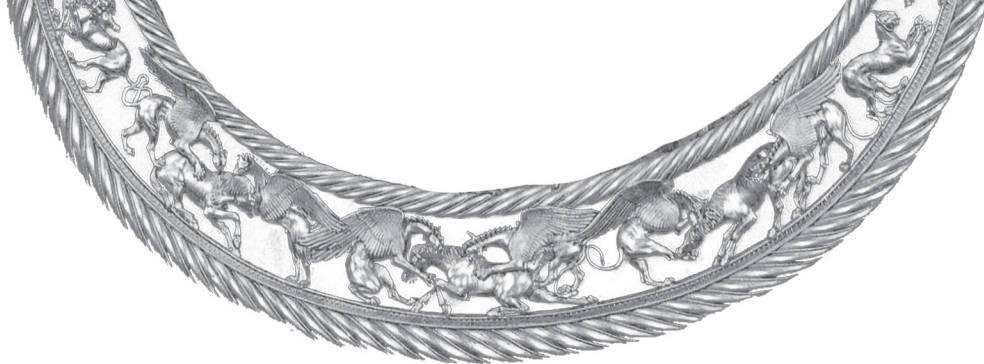
Наряджалась вона в шати світлії
Та взяла із собою булатний ніж.
Поїхали з Чернігова до Києва.
Проїжджали повз луки Леванидові,
Попри те джерело кипучеє,
Попри ту криницю холодную.
Чує левій рик, чує орлій крик,
Та не тим її серце заходиться.
Мовить же Чаяна прекрасная:
«Вже ж ти, батеньку Володимире,
Пусти мене проститися з милим ладоньком,
З чоловіком моїм Хотінем Блудовичем».

Посилав князь із нею двох воїтелів,
Двох воїтелів-супровідників.
Підходила Чаяна до милого ладонька,
Поклонилася Хотіневі Блудовичу
Й каже так тим двом супровідникам:
«Гой ви єсьте, богатирі-супровідники!
Ви підіте скажіте князю Володимиру,
Щоб не дав нам валятися в полі чистому,
В полі чистому з милим ладоньком
Із Хотінем моїм із Блудовичем».
Вийняла той булатний ніж
І вспорола собі груди білії,
І покрила собі очі яснії.

Заплакали богатирі-супровідники,
Пішли до князя вони Володимира:
«Ох же, батеньку Володимире!
Вже не стало в живих Чаяни прекрасної.
Перед смертю вона промовила:
“Гой ви єсьте, богатирі-супровідники!
Ви підіте скажіте князю Володимиру,
Щоб не дав нам валятися в полі чистому,
В полі чистому з милим ладоньком
Із Хотінем моїм із Блудовичем”».

* * *

За столом всі згадали те горечко,
Всі потупили в землю лиш погляди,
Дорікнути не сміють же князеві.

БИЛИНА П'ЯТА

ДУНАЙ ІВАНОВИЧ –
ВОЛОДИМИРІВ СВАТ

*На бенкеті в Києві. – Сватання королівни. – Добрина шаленіє.
– Нічліг у полі. – Бій з поляницею. – Вінчання у Києві*

Прорікає ж Берм'ята Васильович:
«Гей же, отче-княже наш Володимире!
Благослови лишень слово мовити.
Знаю для тебе княгиню – красну дівицю,
Що й очі карі
Та й тобі до пари:
У тій землі та в хоробрій Литві,
У того в короля литовського
Є дві дочки любі на віданні.
Старша ж доч Настасія-Ніпрá⁴⁰ королівна
Не віддасться тобі за княгиню в Русь:
Їздить в полі сильною поляницею.
А молодша доч Опраксія-королівна
В теремі сидить, во златім верху,
За тридев'ятьма аж замочками
Та за тридев'ятьма сторожочками.
Красне сонечко її не запече,
Буйні вітроньки її не обвіють,
Многі люди її не побачать, не оббають.
Та й на зріст же вона високая,
Та й станом становитая,
Красою красовитая:
Чорні брови – соболі заморськії,
Ясні очі – соколи пролітнії,

⁴⁰ *Ніпрá* – варіант слова «Дніпро».

Личеньком біла як зимовий сніг.
Та ж і грамоти добре навчена:
Буде з ким тобі свій вік коротати,
Буде кому і нам честь воздати».

Як те слово князеві до душі припало,
Вельми сонечку слівце полюбилось,
І глаголить він отакі слова:
«Ой же ви, мої князі та бояри,
Ой же ви, могучії витязі!
А кого ж мені послать посватати
За мене, за князя Володимира,
У того в короля у литовського
Прекрасну королівну Опраксію?»

Всі за столиком сидять, ізмовкнули,
Ізмовкнули та й притихнули,
Притихнули та й затулялися:
Більші туляться за середніших,
Середні туляться за меншичких,
А від меншої тулиці й узяти нічого.

Устає ізнов Берм'ята Васильович:
«Будь здоровий ти, князю-сонечко!
Благослови іще слово мовити.
А пошли-но сватом добромолодця
Тихого Дунаєчка Іванового:
Тихий-бо Дунай во послах же бував,
Много-премного чужих земель повидав,
Тихий-бо Дунай і говорить гаразд –
Вже кому як не йому твоїм сватом бути».

Не із більшого тут місця, не із меншого,
А із того місця із середнього,
Із-за столу білодубового
Устає удалий добромолодець
Тихий той же Дунайко Іванович
Та й низенько князю вклоняється:
«Будь здоров, Володимире-батеньку,
Ласкавий наш князю стольнокиївський!
Благослови й мені словечко промовити.
Жив я, мій ти князю, в хоробрій Литві
Дев'ять літ у короля литовського:
Три роки в короля був за конюха,
Три роки в короля був за стольника⁴¹,
Три роки в короля був за ключника.
Правду мовив отсе тобі
Старий чоловік Берм'ята Васильович:
Є дві дочки у короля у литовського,
Обі дочки – пригожі, хорошії.
Много їздив я різними землями,
Много я видів і королівен там,
Много я видів та ще й випитував:
Та красна з лиця –
Не розумниця,
Розумна ця –
Та негарна з лиця.
Не знаходив я такої красавиці
І не видів я такої пригожиці,
Як та молодша доч королівська –
Молода королівна Опраксія:
Ходить – наче біла лебідонька,
Оком гляне – мов світлий день,

⁴¹ *Стольник* – відповідальний за трапезу монарха.

Та ж і грамоти вельми научена.
Було б тобі з ким жити та бути,
Було б кого нам матінкою називати,
Величати великою княгинею».

«Ой же ти, Дунаюшку Івановичу!
Ти умів її щойно се вихвалювати,
Так зумій-но ти її звідтіть вивести.
Сорок тисяч візьми собі ратників,
Зі скарбниці візьми злата тисячі,
Та й поїдь же мерщій в ту хоробру Литву
За тим добрим же ділом – посватати
Мені красную королівну Опраксію».

Скоро брав тут князь чару з кришталю,
Доброго кришталю заморського,
Із краями позолоченими,
Наливав у чару доброго вина,
Келих немалий – півтора відра,
Розбавляв медами витриманими
І підносив тихому Дунаюшці.
Скоро брав Дунаюшко Іванович
Чарочку від князя в білі рученьки,
Приймав одною ручкою,
Випивав одним душком,
Подавав назад Володимирю.
Низенько князю вклоняється:

«Будь здоров, батеньку Володимире!
Та не треба мені сили княжинецької
Йй не потрібно мені золотих скарбів:
Таж не битися мені там, не ратитись».

Дай-но тільки мені товариша любого
Молодого Добринюшку Микитовича:
Роду він, Добринечко, хорошого,
Та й уміє він з людьми річ вести.
Та дозволь іще нам на конюший двір піти,
Вибрати двох жеребчиків неїжджених,
Вибрати два сіделечки несиджених,
Та іще два батіжки немаханих.
Сам пиши-но пергаменти скорописнії
Про те діло добреє та про сватання».

Брав ізнов Володимир чару в руки білії,
Наливав ізнову зелен вина в чару ту,
Розбавляв медами та витриманими
І підносив молодому Добринюшці:
«Ой же ти, Добринюшко Микитич млад!
А іди-но до Дуная за товариша;
Та ходіте з ним на конюший двір,
Та беріте все, що потрібно вам».

Скоро встав Добриня на жвавії ніженьки,
Скоро брав од князя чару в білі рученьки,
Приймав одною ручкою,
Випивав одним душком,
Та й низенько князеві кланявся.
Скоро йшли вони з палати білокамінної
І виходили на конюший двір,
Брали двох жеребчиків неїжджених,
Брали два сіделечки несиджених,
Та іще два батіжки немаханих,
Самі окольчужились, облатились,
Прийняли іще від князя-сонечка

Пергаменти скорописні,
Сіли на добрих коней, поїхали.
Але ж бачили їх на коней сідаючими,
Та не бачили їх на конях вже їдучими:
Мов яснії соколоньки, вони спурхнули,
Доріженькою тільки пил пішов.

Як поїхали ж вони із землі в землю,
Із землі в землю да із орди в орду,
Приїжджали хутко в хоробру Литву,
Ік тому ж королю литовському,
Заїжджали на широкий королівський двір,
Спинялися край самих віконечок,
Зіскочили із добрих коників.

«Ой же ти, Добринечку, юн та млад!
Ти побудь-но тут, коні стережи,
Під віконечком красним походжай, авжеж,
За собою добрих коників поводжай, авжеж,
Во палати королівські подивляйсь, авжеж,
Поспішай на виручку, як позву тебе».

Сам приходить во палати королівськії;
Знає він порядки королівськії:
Що не треба ні хреститись, ні молитися⁴², –
Б'є чолом лиш королю, поклоняється:
«Здрастуй, батеньку, королю Литви храброї!»

На Дуная тут король оглядається:
«Ой же тихий ти Дунаю Івановичу!

⁴² Литовці були останнім європейським народом, який прийняв християнство, тобто в той час – іще язичники.

Жив же ти у мене цілих дев'ять літ:
Три роки жив у конюхах,
Три роки жив у стольниках,
Три роки жив у ключниках,
Жив-служив мені вірою-правдою.
За твої послуги молодецькії
Посаджу тебе нині за великий стіл,
Посаджу за великий стіл, в місце більшеє,
Їж-бо скільки можеш та пий скільки хочеш».

Посадив за великий стіл, в місце більшеє
Тихого Дунаєчка Іванового,
Сам Дуная став випитувати, вивідувати:
«А скажи, Дунаю, ти скажи ото,
За яким ти ділом та й прибув ото?
Чи нас повидати, себе показати,
Чи по-старому пожити і мені служити?»

«Будь здоров же, королю храброї Литви!
Я не вас приїхав повидати, себе показати,
Не по-старому пожити, тобі служити,
Я прибув за добрим ділом до вас –
Сватати твою дочку Опраксію
За Володимира стольнокиївського».

Поклав він пергаменти на дубовий стіл,
А король із серцем кида їх на піл,
Рве волосся, аж тіпається голова,
Та мовляє Дунаю отакі слова:
«Глупий князь Володимир стольнокиївський!
Меншую-бо дочку сватає,
Старшую в дівках полиша!

Як Опраксію за кого просватаю,
Так просватаю в Золоту Орду,
За того собаку царя Каліна.
Самого ж тебе, Дунаю Івановичу,
Якби ти не служив мені вірою-правдою,
За твої за речі, неприємні мені,
Посадив би у погребі глибокії,
Та засунув засувами залізними,
Та засипав пісками рудо-жовтими,
Харчував би хлібчиком і водицею;
Гостював би ти в мене во хоробрій Литві,
Уму-розуму в голівку набрався би».

Ся мова Дунаю
Згїрчилась до краю,
Та й іскочив Дунай перед короля,
Кулака-пудака королю наставля,
Кулаком пудовим
Гатить по столові –
Стіл дубовий аж геть-то розтріскався,
Пиття на столі аж геть розплескалося,
Посуд увесь на столі геть розсипався.
Як забігав тут король по трапезній,
Кунічою шубкою укривається:
«Овва, братці, у яку ж біду я попав,
Овва, братці, у великую,
Як біди лиш мені тої спекатись?»

А із двору вже тут бігці біжать, гінці гонять:
«Ой ти, батечку, королю Литви хороброї!
Їси ти, п'єш та утішаєшся,
А лишенька над собою не відаєш:

На твоєму дворі на королівському
Добромолодець, не знаний нам,
Лихо коїть нам:
У лівій руці – два поводи шовковії,
Держить два коні та богатирськії,
У правій руці – сарацинська дубина,
Свинцю сорок пудів є у ній до загину.
Ясним соколом він по двору польотує,
Чорним вороном він по двору попурхує,
Із кінця в кінець він по двору поскакує,
На всі сторони дубиною помахує,
Великої сили побив сорок тисяч вже,
Малої силюньки – й не злічити вже.
Чи ж то через дівку нам усім погинути?»

А король-бо все бігає по трапезній,
Куничою шубкою укривається:
«Ой же, тихий ти Дунаєчку Івановичу!
Вже ж згадай тут від мене ти хліб та сіль,
Угамуй-но свого ти товариша,
Видно, донечка Самим Богом вам суджена.
Гей ви, служки, нянечки та мамочки!
Ви біжіть-ко во терем ко златим верхам,
Одімкніть тридев'ять замочків,
Одпустіть тридев'ять сторожочків,
Умийте дівицю білесенько,
Нарядіте дівицю ошатненько –
Молодую Опраксію-королівну.
Проведіте її до широкого двора,
Посадіте її та й на доброго коня,
Відпустіте уже на святую Русь,
У заміжжя за князя Володимира».

Виходив на ганок Дунаєчко Йванович,
Угамовував любого друженька:
«Ой же ти, Добринечку юн та млад,
Годі-бо тобі вже лихо коїти,
Адже є нам, видно, поміч Божая».

Проходив же сам
К золотим верхам,
Тридев'ять замочків одклацував,
Дверцята з гаків одгуркував –
Королівські палати захиталися.
А сидить в терему,
В золотім верху
Молодая дівка Опраксія-королівна,
В самих тонких панчішках без чобіток,
Руса коса в неї розпущена.
Як побачила Дунаєчка Іванового,
Ізлякалася біла лебідонька,
Кинулась як учаділа.

І промовив Дунаюшко Іванович:
«Ой же ти, Опраксіє, королівська доч!
А чи підеш ти за князя Володимира?»
Промовляє Опраксія, королівська доч:
«Ой ти, славний витязю Дунаєчку!
Адже три годи я Богу молилася,
Щоб жоною стать князю Володимиру».

Як прийшли тут нянечки і мамочки,
Умили-вбілили красну дівоньку,
Напушили їй личенько білее,
Нарядили дівицю гарнесенько,
Провели на широкий двір.

Брав її Дунай за білі ручки,
На доброго коня садовив до голови хребтом,
Сам Дунаєчко сіда до голови лицем.
Сіли на добрих коней, поїхали
Да по славному роздоллю,
По чистому полю.

Як застала на роздоллі
Во чистому полі,
Во путі-дороженьці їх нічка темная,
Розклали намета полотняного,
Заходили у намет одпочинути;
В ніжках поставили добрих коней,
В головах списи довгомірнії,
По праву руч мечі гострії,
По ліву руч палиці важезнії.
Тож і сплять вони, висипляються,
Темну нічку сном коротають вже.
Темної нічки нічого не видали,
Нічого не видали, та много чували:
Чували погоню богатирськую,
Чували пошип по-зміїному,
Чували покрик по-звіриному.

Мовить тут Дунаюшко Іванович:
«Гей же ти, Добринечку, юн та млад!
Тож за нами погоня богатирська.
Їдь-но ти з Опраксією-королівною
На святую Русь, в стольний Київ-град,
До ласкавого до князя Володимира,
Відвези йому поклони чолобитнії
Та подай йому невісту в білі рученьки.
Сам я тут останусь в чистім полечку

З витязем побитись та поратитись».
Й посадили красну дівчину ізнов на коня,
На коня на доброго д' голові хребтом,
Сам Добринечко сіда д' голові лицем,
Розпрощався і поїхав з королівною
На святую Русь, в стольний Київ-град.
Тихий же Дунаєчко Іванович,
Повним місяцем з-за хмар освічений,
Споряджається на кривавий бій,
Їде він на стрічу богатирськую.

То не дві тут гіроньки скотилися –
З'їхались два витязі могутії
Спробувать плечей богатирських,
Спробувать одваги молодецької.
Зробили роз'їзд у чистому полі,
В одне місце з'їхалися
Та й ударили в палиці у булатнії.
Наче грім заgrimів з піднебесся враз –
Палиці в руках їх приломилися.
Як роз'їхалися знову в чистім полі,
В одне місце знову з'їхались,
Вдарили мечами гострими –
Гострі мечі притупилися.
В третій раз роз'їхались в полі чистому,
В одне місце знову з'їхались,
Вдарили у списи довгомірнії –
Вибив тихий тут Дунай Іванович
Із сідла лихого супротивничка,
З доброго коня та й на землю сиру,
Сам лиш ледве втримався у сідлі.
Не карав удалого супротивничка,

Тільки до землі сирої копієм притис,
В білі груди лиш тупим кінцем упер:
«Ти скажи-но мені, удалий добрий молодче,
Ти котрої землі, котрої орди,
Хто твої батько й матінка?»

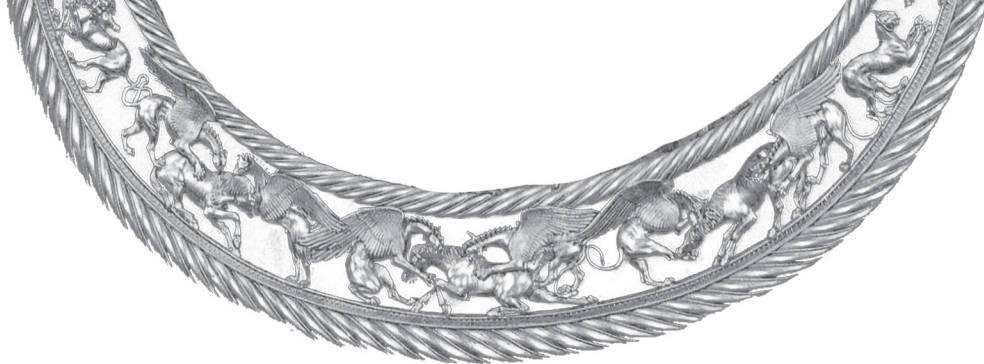
Добрий молодець так одказує:
«Ой же, тихий ти Дунаю та й Івановичу!
Що ж мене ти й не впізнав іще?
По одній доріженьці зі мною поїжджував,
Ув одній беседоньці зі мною посиджував,
З однієї ж бо чарочки мед-вино попивав.
Жив у нас адже ти рівно дев'ять год:
Три роки був за конюха,
Три роки був за стольника,
Три роки був за ключника».

«Ой же ти, Настасіє, королівська доч!
Ой же ти, Ніпро, ти чого тутка хоч?
І навіщо їздиш в чистім полі ти
Поляницею удалою, всіх полякуєш?»
«А навіщо ви, святоруські витязі,
Повезли сестрицю мою любую?
А полякуватъ їжджу в чисте поле я –
Пошукати й собі супротивничка:
Бо вже хто мене поб'є в полі чистому,
За того мені й бути замужем!»

Промовляє Дунаюшко Іванович:
«Служив я в землях семи, служив я в ордах семи,
Не зумів собі я знайти дівоньки,
А теперечки
В чистім полечку

Супротивницю знайшов я, обручницю,
Ой да молоду Настасію, короля дочку!
То збирайся ж зі мною в путь-доріженьку,
Ізнімай злат шолом із голівоньки,
Іскидай-но і лати з кольчугою,
Обряджайсь по-дівочому
У простую опанечку білую,
Та поїдем зі мною в стольний Київ-град,
До ласкавого князя Володимира,
Підем вкупонці в церков Божую,
Прийдем вкупонці по златім вінцю».

Настасія обряджалась по-дівочому,
Сіли верхи на буланих та й поїхали.
Прибули ж вони в стольний Київ-град,
Під'їжджають до матінки церкви Божої;
Володимир же князь із Опраксією
В церкву Божу соборну до вінця вже ідуть.
На церковному ганку сестри стрілися,
Стрілись сестроньки, поздоровкались,
Вони вкупці удома молилися,
Вони вкупці пішли в церкву Божую,
Прийняли вони вкупонці
Та й златі вінці,
Й положили удвох строгу заповідь тут:
З мужами своїми в мирі жити,
В любові бути,
Земний вік коротати.
Завели весілячко – всім почесний пир,
Скликали за стіл весь хрещений люд,
Не мало не багато – на дванадцять день.

БИЛИНА ШОСТА

ДУНАЙ
І НАСТАСІЯ-КОРОЛІВНА

*Дунай-хвалько. – Стрільба Настасії. – Стрільба Дуная. –
Убивство Настасії. – Самогубство Дуная*

Усі ж бо за столи посаджені,
Усім наїдки-напитки поставлено.
Зійшло сонечко і йде до заходу,
Білий день іде до вечора,
А почесний пир йде до вєсела.
Внапівсита всі наїдаються,
Упівп'яна всі напиваються,
Всі між себе порозхвалювались⁴³:
Сильний хвалиться великою силюнькою,
Голодранець-чепурун – вбранкою барвистою,
А багатий – золотою скарбницею;
Той – що бореться врукопаш гаразд,
Той – з лука тугого стріляє гаразд,
Той – на добрім коні їздить гаразд;
Мудрий хвалиться вітцем-матінкою,
Дурень чваниться – жінкою молодесенькою.

Аж виходить тут Дунаєчко Іванович
Із-за тих з-за столів з дуба білого,
Із-за тих з-за ослонів із-за окружних,
Від своєї дружиноньки коханої
Молодої Настасії-королівни.

⁴³ Хвастатись у ті часи не вважалося чимось вартим осуду. Хизуються за столом і персонажі середньовічних епосів інших народів.

Став Дунай світлицею походжувати,
Гучно сі словечка виголошувати:
«Та немає молодця во Києві
Проти ж тихого Дуная сина Йванового:
Від того від короля литовського
Виманив дві білії лебідоньки,
Сам себе женив і друга звінчано».

Мовить же Настасія, королівська доч:
«Ай же ти, Дунаюшку Івановичу!
Чи не дарма ти розхваливсь ото?
Хоч недовго в Києві пробула ще я,
Та багато я у Києві вже довідалась.
Нема сили молодецької поборотися
Супроти Самсона та й Самійловича;
Нема кому краще верхи їздити
Супроти Михайла Потока Іванового;
А смиренням, вмінням домовлятися –
Проти молодця Добрині та й Микитовича;
Красотою і статечністю – немає молодця
Проти князя-сонечка Володимира;
А з тугого лука стрілу випустить
Вже ж немає кращого за мене отут:
На твою голівку молодецькую
Покладу свою обрученьку я срібную,
Туди вставлю свій булатний ніж,
Одійду сама кроків на п'ятсот,
Три рази гартовану стрілочку я вистрілю,
Пропущу крізь тую обручку срібленькую,
По тому по вістрі ножевому,

Щоби розсіклася стрілочка гартована
На дві рівні половиночки,
Обі завважки й на вигляд однакові,
Покотилися б на дві сторони,
Не зронили б обручки з голівоньки».

Як тут тихому Дунаєві стало соромно,
І мовляє Дунаєчко Іванович:
«Ай же, Настасіє, дочко ж королівська!
А вийдімо з тобою в поле чистее,
Гостроти одне в одного спробуймо,
Хто із лука тугого краще стрілить із нас».

Виходить Дунай з нею в поле чистее,
Накладає обрученьку срібную
На голівку свою молодецькую,
У кілечко просилив булатний ніж.
Одійшла Настасія, королівська дочка
Від Дуная на кроків яких п'ятсот,
Брала в ручки тугий лук оздоблений,
Накладала стрілочку гартовану,
Натягнула за вухо тятивочку
І спускала стрілочку гартовану:
Пропустила крізь срібну обручку
По тому по вістрі ножевому.
Розкололася стрілка гартована
На дві рівні половиночки,
Обі завважки й на вигляд однакові,
Покотилися на дві різні сторони,
Не зронивши з голівки обрученьки.
Тричі Настасія-королівна

Пропустила стрілочку гартовану
У кілечко срібнее
По тому по вістрі ножевому
І не збила обручки з голівоньки.

Мовляє Дунай їй такі слова:
«Ай же ти, Настасіє-королівно!
А ставай-но ти навсупроти м'я».
Накладав обрученьку срібную
Їй на буйную голівоньку,
Просилив в кілечко свій булатний ніж,
Одійшов же сам на кроків п'ятсот.
Перший раз стрілив – перестрілив,
Другий раз стрілив – недострілив,
Третій раз стрілив – попасти не зміг.
Як у тихого Дунаюшки Івановича
Розгорілось гаряче тут серденько,
Гарячєє серденько молодецькєє.
Став він стрілочкою помахувати,
Сам до стрілочки та виговорювати:
«Ай же ти, стріло любимая!
Не на воду впади, не на землю,
Попади-но Настасії та на білу грудь».

Сполошилась княгинечка Опраксія,
Стала тихого Дуная умовлятоньки:
«Будь здоровий ти, мій же любий зятеньку,
Молодий Дунаю та й Івановичу!
Але ж то тільки жарт такий пожартовано,
Шутку лиш таку пошутковано».

Змолилась до нього й молода жона,
Кланялася в землю, побивалася,
Гарячими сльозами умивалася:
«Будь здоровий ти, мій коханий ладоньку,
Молодий Дунаєчку Івановичу!
Ти прости мене в бабській дурості!
І облиш-но жарт отсей десь на інший день;
Зараз ти, Дунаєчку, хмельнесенький,
Зараз ти, Дунаєчку, п'янесенький,
Як поцілиш справді в молоду жону,
Скоїш перед Богом превеликий гріх.
У мене в череві дитина,
Нами спільно з тобою посіяна,
А на кожній у ній волосиночці –
По округлій перлиночці,
По лікоть ручки в золоті,
Позад того дитяти – світлий місяць,
По коліна ніжки в сріблі,
З очей його блищить красне сонце...
По кісочках його – густі звізди.
А скарати хочеш – то візьми й скарай,
Буде шлюбу чесному та кривавий край,
Тільки дай мені родити наше чадонько».

Стали і князі, й бояри – гості всі,
Сильнії могутні витязі
Тихого Дуная умовлять гуртом.
Розпалився Дунай, не слухає,
Накладає стрілочку гартовану;
Злинула з тугого лука стрілочка,
Стрілочка потрапила гартована

Молодій Настасії во білу грудь,
Впала молода Настасія на землю сиру,
Облялася кровію гарячою.
Тут за королівною вже голосять всі!

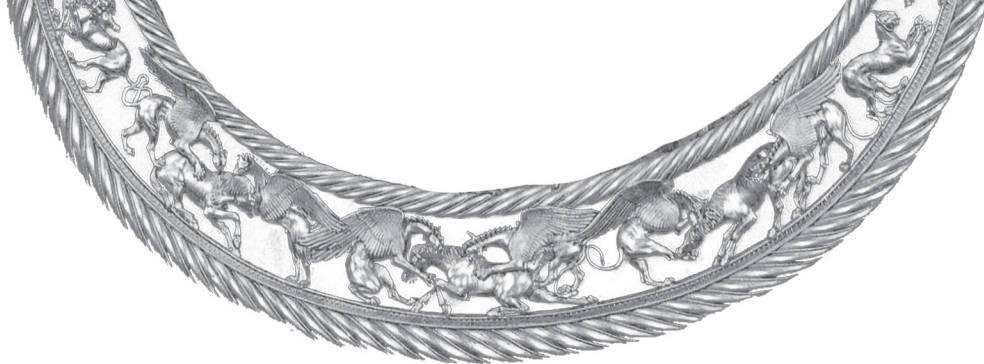
Дунай же з прокльоном
Розпанахав їй лоно:
У неї ж у череві – дитина,
Ними спільно посіяна,
А на кожній у ній волосиночці –
По округлій перлиночці,
По лікоть ручки в золоті,
Позад того дитяти – світлий місяць,
По коліна ніжки в сріблі,
З очей його блищить красне сонце...
По кісочках його – густі звізди.

Відійшов Дунаєчко Іванович,
Запечалився Дунаєчко, розплакався
Та й мовляє сам отакі слова:
«Де голівка впала лебединая,
Голова впаде ясного сокола!»
Він виймає з піхов меча гострого,
В землю ставить його рукояткою,
Падає на вістря серцем запальним.
Тут по тім Дунаєві вже голосять всі!

Де впала голівкою лебідь білая,
Там од крові її, що пролита дарма,
Протекла ген бистра річка Дніпро.
А де впав головою ясен сокіл,

Там од крові тії від Дунаєвої
Протекла ген тихая Дунай-ріка.
На два струмені річки ті розходилися,
В одно місце знова та й ісходилися.
Виростало тут два деревця зелен лист,
В одно місце верхів'я звивалися,
Гілочки з гілочками спліталися:
Малі діти ідуть – напустуються,
Молодії ідуть – надивуються,
Старі люди ідуть – то наплачуться.

БИЛИНА СЪОМА

ОЛЕКСІЙ ПОПОВИЧ
І ТУГАРИН-ЗМІЙ

*Богатирі вибирають дорогу. – Зустріч із калікою. –
Бій Олекси з Тугарином. – Воскресіння Тугарина. – Змій
на княжому бенкеті. – Другий бій. – Ганьблення Опраксії*

Як скінчив співати Добриня Микитович,
За столом усі зажурилися,
Зажурилися-затужилися,
Молоді поляниці заплакали.
Промовляє на те Володимир-князь:
«Ой співаче Добрине Микитовичу,
Ти, великий гусяре на всюю Русь,
А згадай-но ще іншу билиноньку,
Що було в іншу днину весіллячка,
Як сиділи ми тут з молодію княгиною
Та увесь люд хрещений на почеснім пиру».

Тож бере млад Добриня Микитович
Знов до рук яворовії гусельки,
Та й пуска десять лебедів хвилями срібними,
Клекіт орлій луна понад ними ген.

– Гей зі славного Ростова та й із города
То не ясен сокіл із соколиком випурхував –
Виїжджали два могучих витязі,
Що на ймення один – Олексій Попович млад,
Молоденький із ним Яким Іванович.
Їздили богатирі плече в плече,
Стремено в стреміно богатирськеє;

Їздили-гуляли в полі чистому,
Не наїздили нічого в полі чистому:
Не бачили птиці перелітної,
Не бачили звіра порискучого;
Тільки і наїхали в полі чистому
Три доріженьки широкії,
Поміж тих доріжечок горюч камінь⁴⁴ лежить,
А на камені написи тім написано.

Мовить же Олексик Попович млад:
«Ай ти, братику мій Якиме Йвановичу!
Чоловік ти навчений у грамоті:
Подивись на камені написи,
Що на камені тім написано?»⁴⁵
Зістрибнув Яким із борзого коня,
Подивився на камені написи,
А на камені три доріженьки розписано:
Перша-бо доріженька – на Суздаль-град,
Друга – аж до Чернігова славного,
Третя – ген до города до Києва,
До ласкавого та й князя Володимира.

Мовить же на те Яким Іванович:
«Ой ти, братику мій Олексю Поповичу!
Ти якою доріжкою зволиш путь держать?»
Олексійко Попович млад одказує:
«Кажуть, в Суздалі хмільного багацько є,
Ми ж з тобою, брате, уп'ядливі,
Піде слава про нас нехорошая.

⁴⁴ Горюч камінь – янтар.

⁴⁵ Те, що Олексій, син священника, – єдиний із богатирів неписьменний, засвідчує його просто як лінивого до навчання, бо гострий розум він мав.

Кажуть, в Чернігові діви вродливі зелó⁴⁶,
Ми ж з тобою, братику, влюбливі,
Піде слава про нас нехорошая.
Лучче їхати нам до города Києва,
До ласкавого князя Володимира:
В Києві дружина богатирська,
Оборона в Києві землі руської».

Повернули добрі молодці добрих коней
Та й поїхали до города до Києва.
Не доїхавши до славної Сафат-ріки⁴⁷,
Зупинялися на луках-заплавах зелених
Покормити гаразд своїх коників,
Розставляли два білих намети.
Тож Олексик на спочивок ліг,
Мале врем'я позагаявшись.
Молодий же Яким добрих коників
В луг зелений пустив, істриноживши,
Сам приліг у шатрі, наморившись.

Вже минула і ніч та осіння,
Віді сну Олексьо пробуджується,
Устає рано-ранесенько,
Ранковою рососою вмивається,
Білою хустиною втирається,
На схід сонця Богові молиться.
Молодий Яким же Іванович
Сходив хутко по коні на пástівень,
Напоїти зводив на Сафат-ріку.

⁴⁶ Зелó – дуже.

⁴⁷ *Сафат-ріка* – можливо, місце на Дніпрі, де у слов'ян проходили суботні торги (від *євр.* шаббат – субота), коли Русь була під владою хозарів, які сповідували юдаїзм.

Наказав Олексій осідлатися,
В стольний Київ у град споряджатися.

Аж приходить до них каліка перехожая⁴⁸:
Постоли на нім та й семи шовків,
Переплетені чистим сѣребром,
Передки черлен злотом винизані,
Шуба соболина довгопола на нім,
Капелюх же землі грецької⁴⁹,
Пуга в нього дорожня – свинцю тридцять пуд,
Свинцю доброго, кускового.
Мовить же тая каліка перехожая:
«Здоровенькі будьте, удалі добрі молодці!
Видів я за славною за Сафат-рікою
Молодого Тугарина Змієвича:
Завишки-бо він, Тугарин, сажнів⁵⁰ до трьох,
Проміж плечей у нього – сажень косовий⁵¹,
Проміж очей у нього – стрілиця гартована,
Кінь крилатий під Тугарином, як лютий звір,
Із пащеки-бо вогонь пашить,
Із ушей-бо дим стовпом валить»⁵².

⁴⁸ *Каліка* – тут: прочанин, обутий у каліги (особливе взуття для далекої дороги). У билинах каліки – теж богатирі, але не войовничі.

⁴⁹ *Капелюх землі грецької* – насправді різновид шолома, рідкісний на Русі.

⁵⁰ *Сажень* – 2 м 13 см.

⁵¹ *Сажень косовий* – 2 м 48 см.

⁵² Змієборство, вважають учені, – найдавніший («основний») мотив міфів індоєвропейської традиції. Щоправда, незрозуміло, чи має Тугарин вигляд людини, чи тварини, чи стає то таким, то таким навпереміну. Але цей образ тут, як і в інших міфах багатьох народів, є символом язичництва. Його прототипом у руській міфології стала справжня особа: владар половців Тугоркан (XI ст.) коїв багато лиха на Русі, навіть породичавшись із київським князем. Гербом Тугоркана був змії.

Прив'язався до нього тут Олексьо млад:
«Ой ти, братику мій, каліко перехожая!
Дай своє мені убрання калічєє,
Сам візьми моє богатирськєє:
Дай мені постолики семи шовків,
Переплетені чистим сєребром,
Передки черлен злєтєм винизані,
Шубку собєлину та й довгополую,
Капєлюха землі грецької,
Й тую пугу подорожнюю,
Щє свинцю в ній яких тридцять пуд».

Не відмовив каліка перехожая,
Дав він йому своє убрання калічєє,
Надягав сам убрання богатирськєє.
Наряджаєтьсє Олексє вже калікою,
Взяв з собою й пугу подорожнюю,
Щє свинцю в ній яких тридцять пуд,
Взяв в запас іщє й кинджалищє булатнєє –
І за славну гайда за Сафат-ріку.

Як заввидів тут Тугарин Змієвич
Віддалік Олексєчка Поповича,
Зарєвів, собака, гучним голосом,
Задрижала аж дїбровонька зелєная,
Молодий Олексик лєдь живий ідє.
Каже ж тут до нього той Тугарин Змієвич:
«Здоровий же будь, каліко перехожая!
Не чував лиш ти, не видав лиш дє
Молодєго витязє Олексє Поповича?
Я б Олексє того заколов копїєм,
Заколов копїєм, іспалив би вогнєм».

Промовля Олексій стариною-калікою:
«Здоровесенький будь, Тугарину Змієвичу!
А під'їдь-но поближче до мене до старища:
Не слихати мені віддалеки, що мовиш ти».
Під'їжджає до нього Тугарин той Змієвич.
Як зрівнялися млад Олекса з Тугарином,
Пугою його по голові гепнув-махнув,
Буйну голову Тугарину розбив-розтרוщив,
Повалив собаку на землю сиру,
Сам ускочив йому на чорнії груди.
Тут змолився Тугарин Змієвич млад:
«Здоров був, каліко перехожая!
Чи ж не сам ти і є Олексієм Поповичем?
Якщо так, то ну ж побратаймося».

Та ж бо ні, Олексьо врагу віри не йме,
Відрубав йому він буйную голову,
Ще й ізняв з нього вбрання барвистее,
Вбрання барвистее, в сто тисяч оцінене.
Самого в торокі⁵³ зав'язав,
Одягався в убрання барвистее,
На коня його сів, на лютого звіра,
І поїхав до своїх шатер білих він.

Як побачили його Яким із калікою,
Ізлякались, прожогом на добрих коней
Та й помчали к Ростову ко городу.
Настигає їх Олекса Попович млад,
Обертається раптом Яким же Іванович –
Здався він їм Тугарином Змієвичем,
І висмикує він бойову зброю палицю,

⁵³ *Тороки* – прив'язаний до сидла дорожній мішок.

Палицю булатную на тридцять пуд,
І кидає її позад себе ген –
Та й попав Олексію во груди білії,
Збив Олексу з сідельця черкеського
Та й упав він на землю сиру.
Вмить зіскочив Яким зі свого коня,
Сів йому на ті груди білії,
Взявся їх пороти кинджалищем –
Та й побачив хреста злоточудного,
Сам заплакав, говорить калічищу:
«Согрішив отсе тяжко я, окаянный,
Що убив свого братця родимого!»

Стали оба його тут трясти, качать,
Подали йому ліків – пиття заморського,
Та й ожив Олексій Попович млад.
Помінялись вони з калікою одягом:
Надягав каліка убрання калічєє,
Надягав Олексій усе богатирськеє,
А барвисті шати Тугарина
Положили собі в інші тороки.
Самі скочили верхи на коней своїх
І поїхали до града до Києва,
До ласкавого Володимира.

Як приїхали вони в Київ-град,
Як заїхали на княжинецький двір,
З добрих коней зіскочили,
Прив'язали умить до конов'язі
Та пішли у гридницю світлую.
В Володимира ж, князя ласкавого,
Із княгинєю Опраксією

Йде весільний почесний пир,
Усіх знатних людей запрошено,
Всенький люд хрещений покликано.
Як ввійшли во GRIDницю світлу,
Спасу моляться перед образом,
Кланяються на чотири сторони,
Князю з княгинею насамперед.
Мовить їм ласкавий Володимир-князь:
«Доброго здоров'я, добрі молодці!
А як же вас звати на йменнячко,
Величати як вас по батькові?
Вам за йменням можна би місце дати
Та по батькові ушанувати».

Мовить Олексик Попович млад:
«Я із красного Ростова-города,
Син Леонтія, попа соборного⁵⁴,
А зовуть Олексієм Поповичем.
Стрів дорогою я Тугарина Змієвича,
Голову зрубав чудовиську,
В тороках до тебе привіз».

«Гой еси, Олексію Поповичу млад! –
Так возрадувавсь князь стольнокиївський. –
А сідай-но ти у почеснім пиру
І за вчинки свої, і по батькові –
Проти мене сідай і княгиноньки.
Гей, – гукає князь Красне Сонечко, –
Ви ідіть, слуги вірні, на широкий двір,
За чудовиськом Тугарином Змієвичем,

⁵⁴ *Леонтія, попа соборного...* – В історії церкви відомий св. Леонтій Ростовський (XI ст.), який вивчив мову місцевого угро-фінського племені мера і привів його частину до християнства.

Ви беріть-но із тороків пащу його,
Ви беріть-но із других і тіло його,
Принесіте його пред обличчя моє!»
Тож ідуть дванадцятро молодців
Та приносять пашеку Тугарина Змієвича
На підносі з черленого золота,
Несуть тулуб на таці посріблений.⁵⁵

Не радіє однак весь почесний пир,
Та шкодує усяк Тугарина Змієвича,
Усі тягнуть тут руку за клятим Тугарином.
Князі по сто гривень на нього кладуть,
По пів сотні кладуть боярове,
Простолюдини ложать також по п'ять,
Гості торгової в Києві трапились –
Відписують на Тугарина судна свої,
Що стоять на причалі дніпровському,
Вантажені крамом з-за дальніх морів.
За Олексу Поповича лиш руку тягнув
Ізо всіх один тут владика чернігівський⁵⁶.

Послали гінця
До Копирового кінця –
Запросили до княжинецького обіду
Волхва старого київського Всеїду.
Приходить волхв Усевіда, бурмотить заклинання,
Руки з ними всіма до богів піднімає,
Порубаного Тугарина живою водою скропляє.

⁵⁵ Наступний епізод – це, мабуть, відгомін повернення ідолопоклонства після «першого хрещення Русі» (здійсненого київським князем Оскольдом десь між 860 і 867 рр.).

⁵⁶ Єпископ Чернігова фігурує тут неспроста: у багатьох билинах проглядається тогочасне протистояння цих міст.

Воскресає Тугарин, ось паша його
З усім тілом зливається, гоїться.
Став на ноги міцні, ще й убоки узявсь,
Та й регочеться, клята потворина.
Його просить до столу почесного князь,
Щоби сів поміж ним і княгинею.
Тож за хвильку малу, не загаявшись,
Несуть в гридню Тугарина Змієвича
На стільниці з червленого золота
Із поруччями із посрібленими
Аж дванадцять дружинників-витязів.

Були в князя догадливі повари,
Понаносили страв, заставляють столи:
І солодке, і білу лебідоньку.
Знов взялися всі їсти і пити у гридниці тій:
«Гой еси, Тугарине Змієвичу!»
А Тугарин одначе безсовісно їсть:
По хлібині аж цілій за шоку вкида,
Ще й за раз поглинає білу лебідоньку,
Закусив по тім всім буханом монастирським він.

Каже, дивлячись на те все, Олекса Попович млад:
«Гой еси, Володимире, князю ти наш!
Але що за бовван ото в тебе сидить,
Одоробло якесь неотесане?
Та ж нечесно хліб-сіль у тебе він їсть,
До княгині у пазуху руки кладе,
Ще й цілує у губоньки алії,
З тебе в очі живі настіхається.
У мого панотченька, батенька,
У Леонтія, в попа ростовського,

Було псище старезне і сивес,
Попідстїллю вже ледь волочилося.
Ухопило те псище кістку дебелую,
Як вхопило, так подавилося.
Подавитися й Тугарину Змієвичу
Тут від мене, Олексія Поповича».
Почорнів Тугарин, як осіння ніч,
Прояснів Олексій, наче місяць вповні.

Були ж повари княжинецькі здогадливі,
Приносили вина зеленії,
Приносили напої медвянії,
Напої медвянії ще й заморськії.
Стали пити всі, напиватися.
А Тугарин одначе безсовісно п'є:
Враз хлебище по чарі аж повній він,
Кожна чара яких півтора відра.

Каже, дивлячись на те все, Олекса Попович млад:
«Гой еси, господине, князю ти наш!
Але що за бовван ото в тебе сидить,
Одоробло якесь неотесане?
Та ж нечесно мед-вино в тебе п'є,
До княгині у пазуху руки кладе,
Ще й цілує у губоньки алії,
З тебе в очі живі насміхається.
У мойого панотченька, батенька,
У Леонтія, в попа ростовського,
Було якось старезне коровище,
Вже подвір'ям ледь-ледь волочилося.
На поварню воно приблудилося,
Браги цілий чан відхлебисьнуло,
Де вхлебисьнуло, там і луснуло.

Луснути і Тугарину Змієвичу
Тут від мене, Олекси Поповича».
Почорнів Тугарин, як осіння ніч,
Висмикнув кинджалище булатнеє
Й кинув в Олексія Поповича.
Олексій же Попович вивертливий був,
І Тугарин у нього поцілить не зміг.
А стояв коло пічки кахляної там
Молод витязь Якимко Іванович,
На льоту він кинджалище те ухопив
Й до Олекси таке проговорює:
«Ой ти, братику мій Олексію Поповичу млад!
Яка воля твоя, годі знать навздогад.
Ти скажи мені лиш, ти промов мені лиш:
Зволиш сам кинуть в нього чи мені звелиш?»
Каже Олексій Леонтійович до Якіма Івановича:
«Сам не кину й тобі кинуть не зволю.
Завтра сам із ним битимусь в чистому полі».

Тут знявся Тугарин і з палат пішов,
На свого коня сідає, на лютого звіра.
Підняв його кінь на крилах увись,
Високо злетів, під хмарами аж.
З товаришами своїми й Олексійко пішов;
На добрих коней сідали
Й поїхали до славної до Сафат-ріки.
Шатра білії порозставляли,
Відпустили коней в зелені луги,
В зелені луги
Між високі стоги,
Самі лягли опочинуті.

Та Олексієнко всеньку нічку не спав –
Всеньку нічку стоїть до сходу лицем,
Зі сльозами Богові молиться:
«Дай же, Господи, мені тучу грізную,
Тучу грізную з градом-дощичком,
Підмочило би коня крилатого
У Тугарина Змієвича,
Опусився би Тугарин на землю сиру,
Зміг би з ним я із'їхатись».

По тому ж по Олексієвому по моленію,
По Господньому да по ізволенію
Наставала туча грізная,
Туча грізная з градом-дощичком.
Підмочило крила в коня крилатого,
Впав Тугарин на землю сиру.
Прибігає тут Яким Іванович
До Олекси з хорошою вісткою,
Що Тугарин їде по землі сирій.

Хутко млад Олексійко споряджається,
Взяв з собою палицю важезную,
Взяв з собою про запас кинджалище булатнеє
І сідає на доброго коня,
Їде ко Тугарину на стрітення.
А Тугарин їде на страшному коні,
На страшному коні, та по землі сирій.
Заввидів Олексечка Поповича,
Заревів, собака, зичним голосом:
«Здоров був, Олексечку Поповичу млад!
Хочеш, мо', я тебе вогнем спалю?
Хочеш, мо', я тебе конем стопчу?»

Хочеш, мо', я тебе копієм уб'ю?»
Замахнувся він кинджалищем булатним,
Щоби зняти з Олексія буйну голову.
Олексій же із себе спритником був:
Завернувся за ту гриву за кінськую,
Промахнулося кинджалище булатнеє
І пішло в сиру землю аж по рукоять.

Каже Олексечко до Тугарина
Із-за гриви з-за кінської:
«Здоров був, Тугарине Змієвичу!
Вийшов битись зі мною один на один,
За тобою ж стоїть стільки силищі
Проти мене, Лексійка Поповича».
Позад себе Тугарин глипнув мигцем –
Олексій же із себе спритником був:
Вивернувся з-за гриви з-за кінської
Й гепнув палицею важезною
В буйну голову Тугарина Змієвича –
Похилилась главище на правий бік,
Тулуб похилився на лівий бік.

Зіскочив Олекса з доброго коня,
Взяв кинджалище булатнеє,
Проколов собаці вуха в голові⁵⁷,
Та главищі не годен на плечі піднять,
Жалібним голосом до товариства свого:
«Гей же вірне моє товариство усе!
Підсобіте лишень головище піднять
Та піддайте на плечі кривавище».
Під'їжджали вірні братове його,

⁵⁷ Проколене вухо – це ознака довічного раба.

Помогли головище на плечі піднять,
Піддали йому теє кривавище,
Тож несе його він на свого коня,
В'яже міцно-преміцно до стремена
Кудрями жовтими і поїхав до Києва.

Виглядає княгиня Опраксія
Із чертогів високих в оконечко
Ї промовляє до мамочок-нянечок,
До сінешних усіх своїх дівочок:
«Молодця видать по поїздочці!
Їде милий мій друг Тугарин Змієвич,
А при стремені – довбешка Олексова».

Як приїхав Олексик во Київ во град,
Як заїхав уже до князівських палат,
Кинув він серед двору те чудище.
Тут побачив їх ласкавий Володимир-князь,
Виходить до них на ганок скоріш,
Аж лежить закривавлений змій чи не змій.
Як возрадується князь Володимир знова,
Возглаголив до витязя такі він слова:
«Будь здоровий ти, Олексю Поповичу!
Заходь у грідницю світлую,
Сідай за столи накритії,
Та й живи ж ти тепер у нас в Києві,
Послужи мені, Володимире,
Любитиму тебе, шануватиму».

А проте княгиня Опраксія
Дорікала ж Олексієнкові Поповичу:
«Ех, селюк ти репаний, селюк нечесаний!

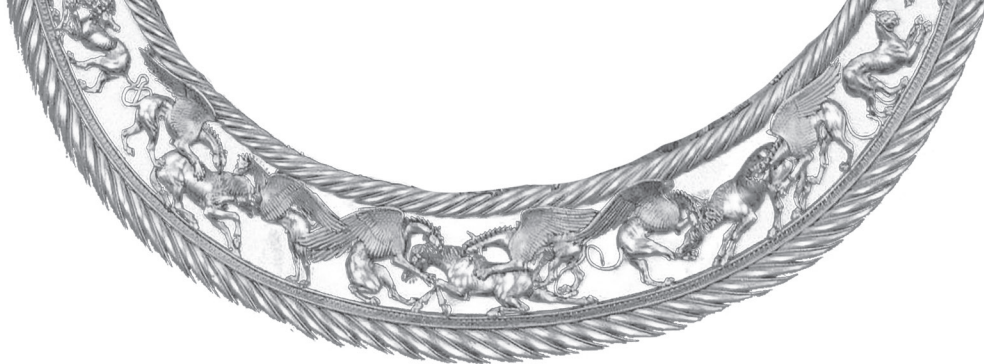
Звів зо світу мого друга милого».
На те каже Олекса Попович млад:
«Якби ти не була княгиня Опраксія,
Я б назвав тебе сучкою-волочайкою:
Волочилася ти під Тугарином Змієвичем!»
На те каже Володимир, пресвітлий князь:
«Хай Бог тебе судить, княгине. Кохаю тебе.
Якби тя, княгине, я не кохав,
Тобі би, княгине, голову зрубав,
Що при всіх господáх м'я, княгине, знечестила».

Таку піють билину про Олексія Поповича,
Морю синьому на затишок,
Добрим людям на послухання.

* * *

Як скінчив співати Добриня Микитович,
За столом усі засміялися,
Засміялися-запотішились,
Молоді поляниці всміхнулися.
Ще би щось заспівав той гусяр про Опраксію,
Та билину ту він все в умі лиш держав.

БИЛИНА ВОСЬМА

МИХАЙЛО ПОТІК
І ОПРАКСІЯ

Воїни зустрічають злотоплужника. – Паломницька обітниця. – Зустріч із князем у полі. – Обід у Києві. – Княгиня підбиває на гріх. – Помста княгині. – Прочани в Палестині. – Михайло цілює Опраксію

Як верталася дружина богатирська,
Сорок витязів із витязем,
До Києва-града з походу далекого,
Їхали, гомоніли,
Кого як убили,
Кого як скалічили,
Чиї тереми з димом пустили.
Та й зустріли у полі чистому
Невідомого витязя-ратая.
Ішов він, поспівував,
Коника понукував,
Орав-сіяв він.
А плуг у ратая золотий,
Чепіги⁵⁸ у нього дубовії.
Ішов він, поспівував,
Коника понукував.
Пройшов повз них плугатар отой,
На добридень оддав,
Та скиба за скибою знай оре,
Та жменя за жменею знай сіє,
Іде собі, поспівує,
Коника понукує,

⁵⁸ Чепіги – ручки плуга.

Та й ізник отак вже за обрієм,
Тільки відсвіт з-за обрію златоплуга того.

Стали храбри й на нього дивляться,
Окольчужені та олатнені,
Із мечами, із сагайдаками.
Й промовляє один з них, Михайло Потік,
Отакії слова всій дружині отій:
«Скільки, братці, крові на нас!
Скільки, братці, лиха на нас!
Убивали ми на війні,
Убивали ми в мирний час –
Убивали половців-печенігів,
Убивали ляхів-литваків,
Та не раз русь із руссю билася-ратилась.
Час уже нам, братці, наряджатися,
У дорогу далекою виряджатися –
До святого града Єрусалима,
До святої річки Йордані:
Святому Богу помолитися,
Свяченою водою умитися,
Нетлінним платом утертися».

Під'їхали богатирі до пўстині Єфимової,
До монастиря Боголюбового,
Почали в каліки наряджатися,
Сорок калік із калікою.
Стали ж прочани во єдине коло,
Думоньку думали єдиную,
Єдину думоньку кріпкую,
Вибирали собі отаманом
Молодого Потока Дунаєвича.

Молодий Потік Дунаєвич
Кладе заповідь великую,
Єдину заповідь кріпкую
На всіх на них добромолодців,
На сорок калік із калікою:
«Іти нам, браття, дорогу неблизькую,
Іти до города Єрусалима,
Іти святиням поклонитися,
До Господнього гробу приложитися,
У Йордані-ріці скупатися,
Нетлінною ризою втертися;
Іти полями і пущами,
Іти селами й присілками,
Городами й пригородками.
А такую заповідь між собою кладім:
Чи скоїть хто кражу, чи, може, олжу,
Чи пуститься хто на жіночий блуд
І не покається отаману, –
Отаман те діло провідає
І самого залишить у чистому полі,
Закопавши по плечі у землю сиру».
На заповідь тую всі згодилися.
На слово те страшнее согласилися.

Пішли каліки до Єрусалима,
Ішли вже тиждень не втомлюючись,
Дійшли вони до Києва –
Назустріч їм Володимир-князь,
Їде він, полює,
Гусей-лебедів стріляє,
Перелітних малих качечок,
Лисиць, зайців він погонює.

Довелось йому їхати поблизу там,
Побачили його каліки перехожії,
Ставали во єдине коло,
Ключки-посохи в землю повтикали,
Сумочки прочанські на них повісили.
Кричать каліки зичним голосом:
«Господи, помилуй!!! Владико, благослови!!!
Прочанську милостиню взять повели!!!»

Здригнулась матір сира земля,
В дерев вершини зломилися,
Під князем кінь рачки став,
Його слуги з коней попадали.

Ледь очутився Володимир-князь,
Роздивився тих богомільників,
Вони йому поклонилися
Й просять у нього святу милостиню.
Ронить слово їм стольнокиївський:
«Здравія, каліки перехожії!
Слава Богу, прочани далекії!
Та ж хліби із нами завізні,
Гроші на охоті не в надобі:
Їжджу я, князь, тут полюючи,
За лисицями та зайчиками,
За куницями та соболями,
Стріляю гусей, лебедів,
Перелітних малих качечок.
Звольте лишень до Києва йти,
До душі княгині Опраксії:
Напоїть, накормить вас, богомільний люд,
Наділить вам злата-срібла в доріженьку».

Недовго каліки думу думали,
Пішли до города до Києва.
Прибули до города до Києва,
Прибули до княж двору престольного,
Ключки-посохи в землю ввіткнули,
Сумочки прочанські на них повісили,
Кричать каліки зичним голосом:
«Господи, помилуй!!! Владико, благослови!!!
Прочанськую милостиню взять повели!!!»
З теремів верхи повалилися,
З горниць миски-тарілки попадали,
У льохах напої розплескалися.
Ставали во єдине коло,
Просять святую милостиню
В молодій княгині Опраксії.

Молода княгиня злякалася,
Вельми вона перестрашилась.
Посилає стольників і чашників
Звати їх у світлую гридницю.
Прийшли тут стольники й чашники,
Просять, кланяються та запрошують
Молодого Потока Дунаєвича
Із його усією братією
Хліба їсти во світлую гридницю
До княгині младої Опраксії.
Тож Михайло Потік не ослухався
І та всяя побожная братія –
Йдуть во гридницю княжую світлую,
Перед Спасовим образом моляться,
Молодій княгині вклоняються.

Молода княгиня Опраксія –
Зі своїми няньками-мамками
Та із красними сінними дівоньками.
Молодий Потік Михайло Дунаєвич
Як отаман зайняв місце більшеє,
Від лица його молодецького,
Як від сонця ясного, красного,
Врода так і знай випромінює.
Усідалися всі богомільники,
Ті каліки та й перехожії
За столи укриті й заставлені.
А стільники, чашники
Хутко бігають, увиваються,
Носять страви їм солодкії
Та напої хмільнії медвянії.
Тож каліки всі перехожії
За столами сидять накритими,
Все куштують і все похваляють.

Вже годину сидять, і другу вже,
А на третю таки піднімаються,
За хліб-сіль Творцю благодарствують,
За хліб-сіль княгині теж дякують,
Молодій княгині Опраксії,
Поварам усім, стільникам, чашникам.
Ще би милостиньку їм в доріженьку –
Наділила б їх сріблом-золотом,
Щоб було за що харчуватися,
Ідучи до Святої Землі кілька місяців.

В молодій ж княгині Опраксії
Геть не тее на думці, на розумі:

Посилає Олексу Поповича,
Їх отамана щоби вмовити
Та й усіх отих богомільників,
Щоб не йшли вже, а на ніч лишилися.
Став Олексьо вмовляти, вговорювати
Молодого Потока Дунаєвича,
Зве його до княгині Опраксії
Довгий вечір в палаті прогаятись,
Щось цікавого на ніч побаяти,
У палаті княгині, у спаленьці.

В молодого Потока Дунаєвича
Замутилося серце юнацькеє,
Та відмовив Олексі Поповичу:
Не іде він на вечір прогаятись,
До княгині у спальню побути удвох,
Щось цікавого на ніч побаяти.
«Не була б вона мені княгинею-матінкою,
Я б назвав її дівкою-розпусницею.
А ми, странники, заповідь маєм в прочанстві отсім:
Чи скоїть хто кражу, чи, може, олжу,
Чи пуститься хто на жіночий блуд
І не покається отаману, –
Отаман те діло провідає
І самого залишить у чистому полі,
Закопавши по плечі у землю сиру.
То тим більше не личить отаману».

І княгиня на тее осердилась,
Посила Олексійка Поповича,
Щоб Потокову сумку прорізавав він
І запхнув туди срібную чарочку,

Із якої князь п'є повернувшись.
Тож Олексю, попівський той добрий син,
Розпоров отаманову сумку калічую
Та й запхнув туди срібную чарочку
І зашив її гладко-гладесенько,
Що помітити шов неможливо було.

А на ранок каліки пішли у похід.
Що ж Опраксія? Чарка десь ділася!
Дорікає своїм столувальникам:
«Їсти й пити – є кому в Києві,
Постояти ж за Київ – то нікому!»
Із-за столу підвівся Чурило Полонкович:
«Ай же ти, Опраксіє, світла княгинечко!
Я піду-но до кола калічого,
Обшукаю їх речі калічії,
Віднайду чарку ту княжинецькую».
Наганяє він коло калічєє,
Не вітається, не вклоняється
І говорить до них без поштивості:
«Ай же ви каліки, ай же богомільці!
Ви були у городі в Києві,
Їли, пили, на перинах виспались –
І украли чарочку княжюю.
Обшукайте-но речі калічії,
Віднайдіте-но чарочку срібную!»

Мова та не сподобалась братії,
Вони скочили на ноги на жвавії,
Дали дрину Чурилі Полонковичу:
«Йди до стольного города Києва,
Пожалійсь на нас князю з княгинєю!»

Повернувся Чурило Полонкович:
«Ай же ти, Опраксіє, світла княгинечко!
Не каліки – злодюги, грабіжники,
Ще й невіжі-раклі⁵⁹, не отецькі сини!»

Відрікає Опраксія, світла княгинечка:
«Їсти й пити – є кому в Києві,
Постояти ж за Київ – то нікому!»
Із-за столу підвівся Олекса, попівський син:
«Ай же ти, Опраксіє, світла княгинечко!
Я піду-но до кола калічого,
Обшукаю їх речі калічії,
Віднайду чарку ту княжинецькую».
Наганяє калік Олексій Леонтійович,
А у нього ж і так немає поштивості:
«Ви, каліки, вештаєтесь миром хрещеним,
Прикриваєтесь словом смиренным,
Їсте, п'єте, на перинах спите,
Та й іще обкрадаєте православних!
Обікрали княгиню нашу Опраксію,
Обікрали князя нашого Володимира –
Ви забрали чарочку срібную,
Із котрої князь по приїзді п'є».
Не даються каліки йому,
Молоду Олексію Поповичу,
Обшукать свої речі калічії.
Побурчав-побурчав Олексієчко
Та й поїхав назад з тим ладом собі.

А в те врем'я, у той саме час
Приїжджає із ловів князь стольнокиївський,

⁵⁹ *Раклі* – бандити.

Каже чарку подати, як в нього за звичаєм.
«Тую чарку украли каліки, що тут у нас
Їли, пили, на пухових перинах виспались».
Посилає князь Володимир тепер
Навздогін їм Добриню Микитовича,
Посила за прочанами-богомільниками,
За отаманом Михайлом Дунаєвичем.

Хутко він їх нагнав в полі чистому,
А в Добрині поштивість і роджена, й навчена,
Скочив він із коня, усім кланяється:
«Слава Богу, калічая братіє!
Гой еси, Михайле Дунаєвичу!
Накажи обшукати своїх ти усіх:
Чи нема серед вас нерозумного».
Молодий Потік Михайло Дунаєвич
Ставив калік во єдиний круг
І велів обшукать один одного,
Від старшого до меншого,
Від малого до великого –
Ніде чарочки не виявилось.
Укінець обшукали й отамана –
У сумі його чарочка виявилась.

Закопали Потока по плечі у землю сиру,
Залишили одного у чистому полечку,
Віддавали з поклоном і вибаченням
Тую чарку Добрині Микитовичу.
Той поїхав у Київ-град,
Ті пішли в Єрусалим-град.
«Будь здорова, княгине, привіз я тобі
Тую кражу, і злодія скарано».

Із тих пір захворіла княгиня Опраксія,
І заслабла на неміч аж вельми недобрую,
Занедужала з болем у гноїщі,
Всім навколо той сморід огидний був.

Йшли ж прочани-каліки у Землю Святу,
Все вперед і вперед зо три місяці.
Прибули ж вони до Єрусалима,
Усім святиням помолилися,
До Господнього гробу приложилися,
Во Йордані-ріці скупалися,
Нетлінною ризою утиралися.
Все ж бо вони ретельно відправили:
Служили обідні з молебнями,
Служили утрени з панахидами,
Усіх живих споминали о здравії,
Всіх небіжчиків – об упокоєнні.
Не забули поклони покласти й за свого отамана,
За гріхи молодого Михайла Дунаєвича.
У Святій Землі не загаялись,
Назад рушили у святую Русь.

Як підходили вже до Києва,
Не попали каліки на місце оте,
Де вони закопали отамана,
Обійшли стороною закопаного.
Але ж чують – ледь-ледь десь доноситься
Його голос: «Я тут, мила братіє...»
І рукою махає віддалеки.
Підійшли, відкопали отамана,
Хоч живим не надіялись бачити.
А Михайло Потік та й Дунаєвич

Із сирі землі тут вискакує,
Наче ясен сокіл з гнізда пухова.
Богомольці усі аж дивуються
На його на лице молодецькеє,
На його на русявії кучері,
Бо ж пів року стояв він закопаний.

Та й підходять прочани до Києва,
Та й не відають, як їх зустріне князь,
Посилають меткого молодчика
На вивідування і на довідки:
Чи велить стольнокиївський йти обідати,
Чи велить обійти град, минаючи.
Володимир тоді був у теремі,
Посилав служників поклонитися
Та просити до столу далеких прочан.
Поприходили слуги, вклоняються,
Просять в гридню до князя обідати.
Прибувають вони на широкий двір,
Їх вітає наш князь Красне Сонечко
І веде за накриті дубові столи.

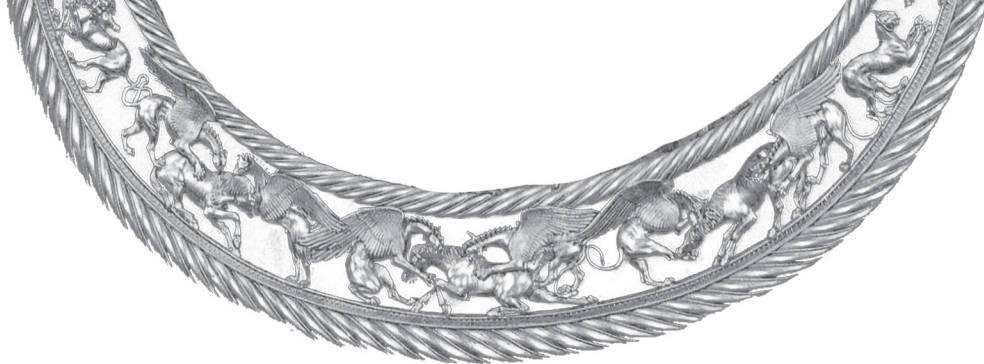
Запитав Володимира млад Дунаєвич,
Чи здорова княгиня Опраксія.
Володимир сю річ ледве вимовив:
«Вже пів року лежить моя ладонька
У смердючим гною та у болешах,
І нема допомоги в тих хворощах.
Зо два тижні я вже й не навітуюсь».

А Михало Потік не огидливий,
Він пішов до княгині у спаленьку.

Князь іде – носа й рота затис,
А Михайло іде – не бридується.
Відчиняли ж бо двері у спальню вони,
Відчиняли навстежу віконниці,
Подув духом Михайло Потік
На младую княгиню Опраксію –
І не стало ураз того смороду й немочі.
Тут княгиня призналася князю в гріху,
Тут призналась Потокові в другім гріху,
Їй простили і князь, і Дунаевич.

Всі каліки напивалися й наїдалися,
У дорогу із Києва споряджалися,
Та й пішли до тієї пустині до Єфимової,
До тієї до обителі Боголюбової.
Там одяг лишили калічий свій,
Знову латилися і кольчужилися:
Були сорок калік із калікою,
Стали сорок воїтелів із воїтелем.

БИЛИНА ДЕВ'ЯТА

БОЇ ДОБРИНІ ЗО ЗМІЄЮ

*Богатир і Змія на Почайні. – Викрадення Любави. –
Поїздка на Сорочинську гору. – Другий бій. –
Повернення до столиці*

Як скінчив же співати Добриня Микитович,
За столом усі засміялися,
Засміялися-запотішилися,
Молоді поляниці всміхнулися.
Промовляє на те Володимир-князь:
«Ой співаче Добрине Микитовичу,
Ти, великий гусяре на всюю Русь,
Ізгадав би ще іншу билиноньку,
Що було в іншу днину весіллячка,
Як сиділи ми тут з молодого княгинєю
Та увесь люд хрещений на почеснім пиру.
Та не личить про себе ж билину складати,
Своїми словами славу рокотати.
Хай про тебе співа нам великий Боян,
Що пісням господин, усім наспівам пан».

Тож бере вже Боян свої гуслоньки яворовії,
Наладновує їхні струноньки віщії
Та й пускає десять лебедів хвилями срібними,
Клекіт орлій луна понад ними ген.

– Було серед літа се, літа красного,
У спеку найбільшу та й на Петрівочку,
Захотілось Добринющі Микитовичу

В студеній воді річки бистрої
Скупатися, витязю молоденькому.
До чесної вдови Афимії Олександрівни
Мовить він отакі слова:
«Ой же ж ти, моя рідна матінко,
Дай же ти мені благословеннячко,
Вдовольни ж моє бажаннячко
З'їздить на ту славну Почайну-ріку⁶⁰:
Щоб в студеній у бистрій річечці
Іскупатись у спеку петрівочну».

Мовить Добрині тут рідная матінка,
Чесна вдова многомудрая:
«Будь здоров, світе мій, чадо милес,
Душе моя, Добринечку млад!
Ти не їзди купатись в Почайну-ріку:
Та ріка ж бо люта, сердитая –
Першим струменем наче вогнем січе,
Другим струменем іскри сиплються,
Третім струменем дим валить стовпом,
Дим стовпом та із жаром-полум'ям».

Не послухав Добриня рідної матінки,
Вийшов він зі столової горниці
Та в палати у білокам'яні,
Одягає убрання дорожнєс
Та й іще капелюх землі грецької.
Заходить отак на конюший двір,
Доброго коня зауздав, осідлав;
Списа брав іще довгомірного,
Тугий лук та стріли гартовані,

⁶⁰ Річка Почайна, притока Дніпра, була особливим місцем язичницьких обрядів. Тому в її гирлі й відбулося хрещення киян.

Важку палицю й меча гострого –
Не для бійки брав для кривавої,
Для потіхи брав молодецької.

Як сідає тут верхи в недобрую пору,
Як з'їжджає хутчій із широкого двору
З малим парубком, з молодим слугою,
Із джурою, що узяв із собою.
Батіжком доброго коня поцьвохує,
Палицею булатною поігрує,
Довгомірним списом помахує.
Як приїхав чистим полем до Почайни-ріки,
Як провів часину на спеці петрівочній,
Богатирське тіло розгорілося,
Розгорілося-розпінтілося.
Підводив коня він до бистої річеньки,
Зіскочив мерщій з доброго коника,
Кинув повід малому парубкові:
«Ой же ти, дитинко, малий парубче!
Придержи-попильнуй мого коня».

Зняв з голівки він капелюха землі грецької,
Розщібнув одежину дорожнюю,
Штаники зі спусками та чорнії чоботи,

Скидав сорочку міткалеву
Та й спустився в студену бистру річеньку.
Заходив за струміль за перший він,
Заходив за струміль за другий він,
Мовляє до себе такі-от слова:
«Мені, Добрині, казала матінка,
Мені, Микитовичу, веліла рідная:
“Не купайся, чадо, в Почайні-ріці –
Та Почайна-ріка люта, сердитая”.

Таж Почайна – річенька смиренна, покірлива,
Немовби ото калюжка по дощину».

Не устиг Добриня слово домовити –
Вітру нема, а тучами застлано,
Тучі нема, а начебто дощ дощить,
І дощу ж то нема, а грім гримить,
Грім гримить та батожить блискавка.
Хтозна-звідки враз на молодого Добринечка
Налетіла Зміїще палющая,
Люта Змія триголовая,
Та іще із дванадцятьма хоботами.

Каже Добрині Зміїще проклятая:
«А люди старі колись-то пророчили,
Що убить мене має, Зміїщу палющую,
Молодий Добриня Микитович.
А Добриня – овва! – в моїй жмені весь.
Захочу тепер – Добриню вогнем спалю,
Захочу тепер – Добриню з'їм-пожеру,
Захочу тепер – Добриню в хобот візьму,
В хобот візьму та в полон понесу».

Йї в одвіт так мовляє Добриня млад:
«Гай-гай, Зміїще мерзенна, проклятая!
Ну-бо ти захопи-но Добринюшку,
Отоді вже й хвалися побідою,
А ще зараз Добриня не в лапах твоїх».

Плавать він, Добриня, гаразд же умів:
Як з того побережжя в ріку пірнув,
З протилежного миттю і випірнув,
Вийшов на жовтий пісок, на крутий бережок.

Джура ж його хутким вельми був:
Геть погнав коня Добриненого,
Взяв із собою і списа витязевого,
Тугий лук і гартовані стріли,
Важку палицю й меча гострого –
Нічим тепер зо Змією змагатися.
А вона знову летить, проклятая,
Сипле іскрами горючими,
Палить йому тіло білеє.
Застрашилось тут серце богатирськеє!
Розглянувсь Добриня по крутім бережку –
Чи не лишилося щось на жовтім піску.
Згадалась Добрині враз рідная матінка:
«Не веліла чаду своєму милому
У Почайні-ріці купатися;
А тепер приходить ось смертонька!»

Поглянув в останній раз по тім березі –
Побачив свого капелюха із землі грецької,
Швидкома його взяв в руки білії,
Насипав туди піску жовтого,
Жовтого пісочку пудів до трьох,
Та мах з усієї досади великої
Змііщу ту прокляту погану –
З дванадцяти хоботів три враз одбив,
Повалив її з розмаху на землю сиру,
На землю сиру та в ковил-траву,
Натиснув на груди її колінами,
Відбити їй хоче і хоботи всі.
Змолилась тут раптом Змія до Добринечка:
«Ой же ти, молоденький гарний Добринечку!
Не вбий мене дурно за бабську видумку,
А пусти літати по світу білому:

Буду я тобі сестрицею меншою,
Будеш ти мені братиком старшеньким.
Й покладім поміж себе ми заповідь,
Заповідь велику та непорушную:
Не їздитемеш, Добрику, в чистее полечко,
Не топтатимеш моїх дітей-змієначок;
Не літати й мені до вас на святую Русь,
Не носити в полон люд охрещений».

Піддався Добринюшко на речі лукавії,
Поклав зо Змією він заповідь щирую
Й пустив з-під колін проклятушую.
Піднялася Змія попід хмари ген,
Полетіла прямцем та й на Київ-град.
Пролітаючи столицею золотоверхою,
Заввиділа князеву та й племінницю
Молодую Любаву⁶¹ Путятівну,
Що вийшла з мамками та няньками
Погуляти в садочку зеленому, –
Припадала люта до сирії землі,
Ухопила князеву племінницю
В хоботи свої зміїнії,
Понесла з собою на гору Сорочинську⁶²,
В печери свої зміїнії.

А тим часом Добринин малий парубок
Підбіга до нього, добромолодця,
Подає одєжу всю дорожнюю,
Підводить й коня богатирського.

⁶¹ У деяких версіях билини її зовуть Забава.

⁶² *Гора Сорочинська* – мабуть, Сарацинська (сарацини – сповідники мусульманства). Середньовічні християни вважали мусульман язичниками.

Щойно сів Добриня на доброго коня –
То не тіні темнії затемнили,
То не тучі чорнії попáдали,
То летить повітрям Змія проклятая,
В хоботах несе князеву племінницю.
Тут Добриня млад кріпко зажурився,
Кріпко зажурився, запечалився.

В Київ-град Добриня повертає враз,
Приїжджа на свій на широкий двір,
Входить у палату білокам'яну,
У столову горницю та й до матінки,
Та й сіда на брусовую лавицю,
Аж додолу звисив буйну голову,
Ні словечком матінці не обмовився.

Підходить до чада рідна матінка,
Вже ж старенька його та й випитує,
Вже ж старенька у нього й вивідує:
«Ти про що, Добринечку, се печалишся?
Ти про що, мій світе, кріпко журишся?»
Одвічає син старій матінці:
«Ні про що я не печалюся,
Ні про що й не журюся я;
Тільки дай мені, матінко, прощення,
Тільки дай мені благослóвлення
Та й піти до князя до нашого:
В нього-бо, у Красного Сонечка,
Пир весільний на дванадцять день
Вже іде з нагоди весіллячка
Для князів його, та бояр його,
Витязів, всіх охрещених».

Одріка Добрині рідна матінка:
«Ой ти, світе мій, чадо миле!
Не ходив би ти на князівський пир,
А лишився в сих своїх горницях:
Хліба-солі їж доситу,
Зелен вина пий доп'яну,
Гривень золотих в скринях скільки хоч».

Не послухався Добриня матінки,
Споряджається, відправляється на почесний пир
До ласкавого до князя Володимира.
Як приходить у гридницю князівськую,
Де стоять столи дубовії,
Застелені скатертинами шовковими,
Понакладені стравами солодкими,
Позаставлені напоями медвяними,
Хрест кладе він по-писаному,
І поклін оддає по-ученому:
Поклоняється на всі чотири сторони,
Князеві з княгинею особливо вже.
Проводили гостя у великий кут,
У великий кут, місце більшеє.

Аж тут ласкавий князь стольнокиївський
По тій гридниці запоходжував,
На всіх витязів порозглядував
Та й такі-от слова глаголав до них:
«Ой ви, сильні, могучії витязі!
Хоч іде в нас весільний пир по-веселому,
Самому ж мені, князю, невесело:
Ухопила Зміїще проклятая
В мене любую племінницю
Молоду Любаву Путятівну.

Ви подумайте-но, братці, порадьтеся,
Хто б із вас мені службу таку зслужив,
Немалую службу, великую –
З'їздить на гору Сорочинську
До печер Зміїщі проклятої
Розшукати, добути дорогую небогу».

Те почувши, богатирі могучії
Більші туляться за середніх,
Середні туляться за менших,
А із менших і взяти нічого.
Як виходить тут з-за столу з-за весільного
Молодий Олексій син Леонтія:
«Ой ти, батечку Володимире стольнокиївський!
Був учора я в полі в чистому,
Бачив у Почайні-ріці Добринечка:
Зо Змією проклятою він бився-ратився,
Покорилась йому, просилася,
Називала братиком старшеньким,
Нарекала себе сестрою меншою.
Ти пошли ж на ту службу Добринюшка:
Він тобі любу племінницю
Без бою, без бійки без кроволитної
У названої сестри своєї та й випросить».

І глаголить Володимир тут стольнокиївський:
«Ой же ти, Добринечку юн та млад!
Ти сідай-но на доброго коня,
Їдь лишень на ту гору Сорочинську,
До печер тих Зміїщі проклятої,
Добувай мені любу племінницю
Молодую Любаву Путятівну.
Не добудеш мені племінниці –
Накажу тобі, Добрині, голову зітнуть!»

Опустив Добриня буйну голову,
Утопив в стіл весільний очі яснії,
Ні словечка на ті речі не вимовив.
Уставав із-за столу весільного,
Виходив з ослонів навколишніх,
Оддавав велику подяку він
Князеві за веселую учтоньку
І пішов до своїх палат білокам'яних.

Як прийшов у столовую горницю
До своєї до рідної матінки,
Мовить тут йому рідная матінка,
Та чесна вдова многомудрая:
«Будь здоров, світе мій, чадо милее,
Душечко Добринечку юн та млад!
Ти про що, Добринечку, се печалишся?
Ти про що, мій світе, кріпко журишся?
Місця, може, не було на пиру по чину тобі,
Чару тобі, може, на пиру не піднесено
Чи п'яниця-дурень в очі насміявсь тобі?»

Одвічає матінці Добриня Микитович:
«Було ж мені по чину місце на пиру,
Чару на пиру мені теж піднесено,
Ні п'яниця-дурень в очі не сміявсь мені;
А накинув мені Володимир-князь
Служебку немалу, ще й великую –
З'їздить на ту гору на Сорочинську,
До печер Зміїщі розпроклятої,
Відшукать йому, добуть племінницю
Молоду Любавочку Путятівну».

Мовить так Добрині рідна матінка:
«Ти лягай-но спать раніше звечора,

Ранок-бо мудріший, знай, за вечора:
Встанеш вранці зо сну молодецького,
То заходь у стайню, у конюший двір,
Виведи гнідка зі стаєньки,
Дідового коника добрячого.
А стоїть гнідко вже п'ятнадцять літ,
По коліна ніженьки в гній погрузли вже,
Двері в гній у пояс увігрузли вже».

Тож кладеться спати витязь звечора,
Вранці прокидається ранесенько,
Умивається водицею білесенько,
Рушником втирається сухесенько
Та й заходить в стайню, у конюший двір.
З гною двері він перід же витягнув,
А коневі дідовому та й добрячому
З гною ніженьки повисмикував.
Виводив же за вуздечку шовковую
На широкий двір доброго коня,
Сам його засідлував, уладжував.
А сіделечко ж теє прикрашено:
Цінними шовками пообшивано
Та черленим золотом пообвивано.
Як сідає тут Добриня на доброго коня,
Як з'їжджає та з широкого двора,
Проводжала його рідна матінка,
Подавала у дорогу нагаєчку,
Нагаєчку шовкову семибарвную,
Говорила, сльози утираючи:
«Здоровенький будь, світе мій, чадо милее!
Ти візьми-но сю нагаєчку із семи шовків:
Як приїдеш на ту гору Сорочинськую,
Як почнеш змієнят потоптувати,

Та не схоче гнідко поскакувати, –
То періщ гнідка поміж ушей,
Поміж ніг періщ поміж задніх ти:
Буде в тебе гнідко поскакувати,
Геть од ніг зміенят обтрушувати,
Всіх потопча їх до єдиного».

Відломила ся гілочка від садової яблуньки,
Відкотилося яблучко ген од дерева,
Від'їжджає син од рідної матінки
В чужодальнюю сторононьку.
День іде за днем, наче дощ дощить,
А тиждень за тижнем – як ріка біжить.
Їде вдень Добринечко по красному сонечку,
Їде уночі він по світлому місяцю.
В'їхав на ту гору Сорочинськую,
Став топтати зміенят поганих тих.
Підточили тут змієнята ті
В доброго коня копитонька,
Так що годі доброму коню поскакати,
Став він під Добринею припадати.
Ізгадав Добриня тут наказ родительський,
Висмикнув нагаєчку із-за пояса,
Нагая семи шовків різнобарвного,
Ну періщить гнідка ним поміж ушей,
Поміж ніг періщити поміж задніх ще
Та при тім гнідку приговорюють:
«Ой ти, коню гнідий мій, скачи та поскакуй,
Геть од ніг зміенят ти обтрушуй!»

Ну ж гнідко враз скакати-поскакувати,
Ну ж од ніг зміенят він обтрушувати,
Потопав їх усіх до єдиного.

Сходить Добриня з доброго коня,
Облачається в лати він кріпкії,
Взяв у праву руку меча він гострого,
Взяв під ліву – палицю важку булатную
Та іще копіє, списа довгомірного,
Взяв за пояс і пугу подорожнюю,
З нею й нагая із семи шовків –
Й рушив так до печер Зміїщі проклятої.

То не тіні темніі затемнили діл,
То не тучі чорніі застелили діл –
То летить сама Змія препоганая,
В кігтях держить чиєсь тіло мертвее.
Як уздріла молодого Добринечка –
Опустила те тіло мертвее
На землю сиру, на муравку-траву,
Підлетіла до юного витязя:
«Ай же ти, молоденький Добринечку,
Ти навіщо зламав нашу заповідь,
Потоптав моїх дитяток-змієняток?»

Одріка їй Добриня Микитович:
«Ай же ти Змія розпроклятая!
Я порушив ото нашу заповідь
А чи ти, Зміюко, порушила?
Нащо ти, летючи через Київ-град,
В нас забрала Любаву Путятівну?
Ти віддай же Любаву Путятівну
Так, без бою, без кроволитища».

Не схотіла віддати Змія розпроклятая
Так, без бою, без кроволитища,
Заводила з ним велик кроволитен бій.

Бились-ратились вони понад дві доби,
Вже ось-ось, здається, він її б убив,
А не може усе одолить Змію.
Почала Змія його покидувати,
Почала його підкидувати,
Кінчаються сили молодецькії.

Враз почувся з небес глас божественний:
«Молодий Добрине Микитовичу!
Бився ти зо Зміїщею вже ось дві доби,
Ще побийся лише три годинички,
Одолиєш її, проклятущую».
То згадав же він знов про нагаєчку,
Нагая з семи різних шовків,
Брав у праву руку нагаєчку,
Лівою піймав Зміюку поганую,
Нахилив він її до сирії землі,
Бив же тим нагаєм семишовковим
Та й приборкав-таки те страшилисько.
Відрубав тоді всі змієхоботи
Й розкидав її геть в чистім полечку,
Розрубав на шматочки дрібнесенькі.

І пішла із востоку до заходу
Вкруг Добрині кров чорна зміїная.
Постояв він у крові зо три доби –
Не приймає сира земля крові зміїної.
Взяв ізнову Добриня нагайку шовкову,
Бив нагайкою, лупцював він землю сирю,
До землі ще й отак приговорював:
«Розступись лишень, матір земле сира,
На чотири частини лишень розступись,
Всю прийми лишень кров сю зміїную».

Розступилася матір земля сира,
На чотири часті розпалася,
Прийняла в себе кров всю Зміюки проклятої.

І зійшов Добриня Микитич млад
До печер Зміюки проклятої.
Та зачинено все мідними брамами,
Ще й підперто стовпами залізними –
Не пройти у печери зміїнії.
Він залізні стовпи звідти вмить одкидав,
Мідні засуви звідти він скинув умить
Та й заходив у тії печери зміїнії.
А сидить у полоні там безліч людей:
З сорока земель царі та царевичі,
З сорока земель королі й королевичі,
А простого народу годі злічить.
І промовив Добриня Микитич млад:
«Ой же ви, царі та царевичі,
Ой же ви, королі й королевичі,
І ви, численні людоньки простії!
Виходьте уже на Божу свободу всі,
Та й розходьтеся по своїх місцях,
По своїх місцях та по своїх домах».

Узялися виходить на Божу свободу всі,
Аж пішов од того великий шум.
Не видати лише Любави Путятівни.
Проходив Добриня геть-чисто печери всі,
Проходив останню, дванадцятую –
Лише тут він знайшов Любаву Путятівну,
До стіни її руки розіпнуто.
Зо стіни ізнімав красну дівоньку,
Брав її та й за білії рученьки,

Виводив з печер із жахливих тих,
Промовляв їй такі-от слова:
«Ой же ти, Любаво Путятівно!
Для волі твоєї був странником,
Для волі твоєї був ратником,
Тож їдьмо тепер ми во Київ-град,
До твого до дядечка любого,
Князя ласкавого стольного».

І сїдав тут Добриня на свого гнідка,
Й садовив перед себе ту красную дівоньку,
І повїз із собою по чистому полю.
Мовить Добрині та красная дівонька
Молодая Любава Путятівна:
«За твою за великую службу отсю
Я б тебе називала хоч батечком –
Називати мені так не личить тебе;
За твою за великую службу отсю
Нарекла б тебе братиком старшеньким –
Називати мені й так не личить тебе;
За твою за великую службу отсю
Нарекла б тебе другом коханим я –
Сам Добриня не візьме заміж мене».

Одвіча їй Добриня Микитич млад:
«Ой ти, молодая Любаво Путятівно!
Ти з роду княжинецького,
Я із роду боярського –
Тож не пара тобі я, боярський син».

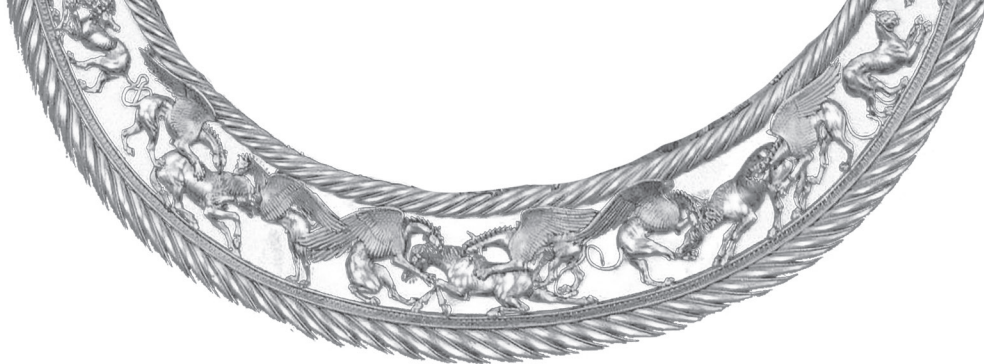
І повїз її в стольний во Київ-град.
Володимир же князь ось на ганку стоїть,
З почестю стрічає, з удячністю.

Як зійшов же Добриня зі свого гнідка,
Зняв додолу і красную дівоньку,
Та й підводив небогу до князя він,
Подавав йому в білії рученьки.
Дарував йому князь срібла-золота,
Дарував і вбрання різнобарвного,
Цілував його, наче рівного:
«А спасибі ж тобі, Добринечку!
Зіслужив мені службу великую,
Відшукав мені любу племінницю.
Нікого не міг я знайти в цілім Києві,
Ізо всіх могучих із витязів,
Одного тебе знайшов, Добрику!»

Прибіга тут і матір Добринина,
У сльозах обійма-пригорта його,
Ще й цілує у щічечки-устонька.
І пішов тут у них пир та учтонька,
Що на честь молодця Добрині Микитовича,
Що на честь і Любави Путятівни.

Так про витязя сього Добриню Микитовича
Славу рокочуть, билину співають –
Морю синьому на потишечку,
А нам, добрим людям, на послухання.

БИЛИНА ДЕСЯТА

**СТАВР ГОДИНОВИЧ
І ВАСИЛИСА МИКУЛІВНА**

*Купець чваниться своєю жінкою. – Князь во гніві. – Василиса
наряджається мужчиною. – Любава викриває обман. – Поляниця
виграє всі змагання. – Ставра віддають послові. – Князь осоромлений. –
Любава йде заміж*

Як скінчив цю билину співати Боян,
Всі мовчали, усі призадумались,
Призадумались-позамислились,
Споминали події недавніх літ,
Бо ж стирає діла ті швидкий врем'я літ,
Що вже дещо й зникає у пам'яті.
Промовляє відтак Володимир-князь:
«Будь здоровий, Бояне, гусяре на цілу Русь!
Пригадав нам події недавніх літ,
Бо ж стирає діла ті в часі літ.
Що вже дещо й зникає у пам'яті.
А згадайте-бо нам ви, співці-гусярі,
Ще й одну билину веселую
(Я із тої пригоди також посміявся би):
Як Любаву Путятівну Добрик привіз,
То кому вона ледь не дісталася».

Тож бере в руки знову Добриня млад
Свої гуслоньки яворовії,
Налаштовує струночки срібнії
Та й пускає по хвилях по срібних тих
Своїх десять лебедів білих тих,
Клекіт орлій звучить десь у небі ген.

– Як во стольному городі во Києві
Та в ласкавого князя Володимира
Був почесний пир на весь мир:
Для многих князів, для бояр,
Для воєвод військових,
Для купців торгових,
Для всіх званих-браних, перехожих.
На пиру всі наїдалися,
На пиру всі напивалися,
Чим-небудь усі похвалялися:
Хто хвалився своєю вітчизною,
Хто хвалився материзною,
Хто – удалим молодецтвом,
Інший хвалився добрими конями,
Інший – шовковими штанями...
А з усіх за столами лише Ставр Годинович,
Молодий торговець чернігівський
Не їсть, не п'є, не гуляє,
Білого лебедя не зачіпає,
Ні словечка хвальби не мовляє.

Ходить сонечко князь Володимир по горниці,
Сам до Ставра отак приговорює:
«Ах ти, молодий же Ставре Годиничу!
Що ж ти сидиш, не їси, не п'єш, не гуляєш,
Білого лебедя не зачіпаєш,
Ні словечка хвальби не мовляєш?
А чи нічим вам, чернігівцям, похвалитися?»

Одріка молодий Ставр Годинич:
«Нічим мені, Ставру, перед вами хвалитися.
Мені хвалитись – не хвалитись батьком-матінкою?»

Батька-матінки моїх у живих вже нема,
Помолитись за них мені треба лиш
Та подякувать за труди за родительські.
Мені хвалитися – не хвалитися рідним тестеньком?
Рідний тестенько злотим плугом оре,
Злотим зерном сіє,
Всенька Русь його трудом живе.
Мені хвалитись – не хвалитись скринями з золотом?
Золота в скринях торгового все не меншає.
Мені хвалитись – не хвалитись барвистою одіжжю?
Барвистая одіж моя не носитья –
У мене є тридцять молодців,
Тридцять молодців майстрів-кравців,
Шиють одіж мені, та все новую:
День поношу, два поношу –
Та й оддам у крамницю на риночку,
Вам, князям-боярам, на продаж оддам,
А візьму з вас ціну, мов неношене.
Мені хвалитись – не хвалитись міцним чоботом?
Чоботи мої міцні не носяться –
У мене є тридцять молодців,
Тридцять молодців майстрів-шевців,
Шиють обув'я мені, та все новее:
День поношу, два поношу –
Знов у крамницю віддам я на риночку,
Вам же, князям-боярам, на продаж оддам,
А візьму з вас ціну, мов неношене.
Мені хвалитись – не хвалитись добрими конями?
Добрії коні у мене не їздяться:
В мене кобилочки всі злотошерстії,
Лошата приводять усе щонайліпшії,
Що кращий жеребчик – то їжджу сам,

Що трохи гірший – на ринок жену,
Вам же, князям-боярам, на продаж жену,
А візьму з вас ціну як за кращого.
То й нічим мені перед вами хвалитися.
Хіба похвалю молодую жону,
Василису Микулівну, доч Селяниновича.
У лобі у неї мов місяць ясний,
По косах по чорних – мов зорі частії,
Брівоньки чорні – мов соболі чорнії,
Оченьки ясні – ясніші за соколів.
Всіх вас, князів-бояр, продасть і викупить,
А тебе, Володимира, з глузду зведе».

На те слово за столами позмовкали всі,
Володимиру ж слово те не злюбилосся.
І промовив Володимир отаку-от річ:
«Гей ви, слуги мої, слуги вірнії!
Ви беріть-но Ставра та й Годиновича
За його за рученьки та й за білії,
За його перстені та й смарагдові,
Одведіть-но його в погребі холоднії
За його ті хвастощі великії,
За його ту мову нешанобливу,
Посадіть його на воду і вівсяний хліб
Не на довгий строк і не короткий аж –
Рівно на шість літ його прикуйте там.
Хай-но там торгаш та все обдумає,
Хай-но там він розуму набуде ще.
І поглянемо, як молода жона
Мужа з погребів холодних визволить,
Всіх князів-бояр продасть і викупить,
А мене то й взагалі з ума зведе».

Взяли слуги вірнії Ставра Годинича
За його за рученьки за білі,
За його перстені за смарагдові,
Одвели у погребі глибокії,
Їх засунули на засуви залізнії,
Їх замкнули на замки булатнії,
Харч йому давали – воду і вівсяний хліб.
І послав Володимир стольнокиївський
У Чернігів до двору Ставра Годинича,
Щоби двір його там запечатали,
Молоду жону в Київ узяли.

А в ту пору Ставра молода жона
Василиса, донька богатирова,
Вісточку одержала нерадісну,
Що її коханий муж Ставер Годинович
Князем Володимиром во Києві
Кинутий у погребі холоднії
Не на много не на мало – на шість рівно літ.
Мовить Василиса та й Микулівна:
«Грішми Ставра викупать – не викупить,
Силоміць же виручать – не виручить.
Зможу я хіба що Ставра виручить
Та своєю хитрістю жіночою».

Йде тут Василиса доч Микулина
По своїй палаті білокам'яній,
Та й гукає зичним криком-вереском:
«Гей же ви, мої служниці вірнії!
Ви біжіте-но до мене всі хутесенько,
Ви рубайте вмить мені волосся русеє,
Ви вберіть мене в одержу мужеську,

В одіж мужеську та в посольськую,
Та сідлайте коня богатирського!»
Позбігалися вірні служниці всі,
Відрубали, як мужу, власи русії,
Принесли їй одежі посольськії,
Осіддали коня богатирського.
Увібралася Василица в шати барвнії,
Називалась послом з Золотої Орди,
Послом грізним Василем Микуловичем,
Набрала дружину хоробрую:
Сорок молодців – усе юних борців,
Сорок молодців – усе юних стрільців,
І поїхала послом до Києва,
До ласкавого князя Володимира.

Половину доріженьки проїхали,
А назустріч із Києва – грізний посол.
З'їхались посли, поздоровались,
За звичаєм рука в руку цілувалися.
Став посол із Києва та й випитувать:
«Ай же ви, удалі добрі молодці!
Куди їдете се,
Куди Бог несе?»

Одвічають йому отакі слова:
«Ми з далекої землі, з Золотої Орди,
Від грізного царя собаки Кáлина⁶³,
Їдемо до города до Києва,
До ласкавого князя Володимира

⁶³ Таке «непоштиве» згадування послами нібито свого царя Калина (мабуть, від імені *Кайн* або річки *Калка*, де 1223 р. сталося побоїще русинів монголами) не повинно дивувати. Слово «собака» входило до офіційних титулів деяких правителів степових народів – як «загрозливе».

Взяти дань усю, невиплату
За немало-небагато – за дванадцять літ,
А за кожен рік та по тисячі».

Тож із Києва посол тут призадумався,
Призадумався й мовляє таке:
«Сам отсе я з Києва грізний посол,
Їду до Ставра Годинича во Чернігів-град –
Двір його там опечатати,
Молоду жону його до Києва взять».

Кажуть же на те йому добрі молодці:
«Перше був у нас там постійний двір;
Нині заїжджали – в домі порожньо:
Ставрова жона чомусь-то вибралася
У далеку землю, в Золоту Орду».

Київський посол розвернувся вмить
Та мерщій до князя Володимира,
Розповів же йому, сонечку, тихесенько,
Що із дальньої землі, з Золотої Орди
Їде в стольний град немилостив посланничок
Од грізного царя собаки Калина.
Ох і вельми Володимир запечалився!
Ох і тяжко князь-бо зажурився тут!
Кинулись усі враз готуватися:
Вулиці метуть, квітками все украшено,
Перед брамою хліб-сіль на вишивці –
Ждуть посла царя собаки Калина.

Грізний же посол Василь Микули син,
Не доїхавши до города до Києва,

В чистім полі розпростер шатерко білес,
Залишав дружину у тому шатрі,
Їде сам во Київ-град до князя-сонечка.
Приїжджав посол во княжинецький двір,
Зістрибнув посол із доброго коня,
Копіє у землю ткнув тупим кінцем,
А шовковий повід – на гвіздок із золота.
При воротях слуг не питає він,
Східцями ступає легко він,
Сінями ступає легко він,
В гридницю заходить княжинецькую,
Хрестить лоба він по-писаному
І вклоняється по-ученому:
На усі та чотири сторони,
Князю-сонечку з княгинею особливо вже,
Та найбільше ж – тій небозі князевій
Молодій Любавоньці Путятівні.

Каже грізному послу Володимир-князь:
«Будь здоров, посланче з Золотої Орди!
Ти сідай-но з нами за дубовий стіл,
Одпочинь із дальньої доріженьки».
Ба ж такий одвіт дає грізний посол:
«Будь здоров, Володимире стольнокиївський!
Та послові розсиджувать ніколи,
Нас, послів, за сидіння не жалують.
А послав м'я собака ж Калин-цар
З тебе взяти данину-невиплату
За немало-небагато – за дванадцять літ,
А за всякий рік та по тисячі.
Я ж бо сам, посол Василій Микулович,
Взяти хочу собі жоною пошлюбною

Молоду твою любу племінницю,
Що на ймення Любава Путятівна».
Мовить на те князь стольнокиївський:
«Ой ти, молодий Василю Микуловичу!
Я піду із небогою та й подумаю».
Виводить племінницю він із гридниці,
Питає племінницю, випитує:
«Ой же ж ти, моя любая племінничко!
Чи ти підеш за грізного того посла,
Молодого Василя Микуловича?»
Промовляє ж небога йому тихесенько:
«Ой же ж ти, мій дядечку дорогесенький!
Що ж бо се ти таке затіяв уже,
Що ж бо се ти таке задумав уже?
Не віддай ти дівчїну за жіночку,
Не накой ти сміху на святїй Русї».

Каже Володимир стольнокиївський:
«Ой же ж ти, моя любая племінничко!
Як же не віддать тебе за грізного посла,
За посла собаки царя Калина?»
«Та не грізний посол то – а жінка то.
Знаю я прикмети всі жіночії:
Як по вулиці йде – наче утя пливе,
А по горниці ступає дрібнесенько,
Як на лавочці сидить – колінця стуля,
З поволокою очима поводжує.
Річ із провиском в неї, у жіночки,
Круті стегна у неї, у жіночки,
Ручки білі у неї, у жіночки,
Тонкі пальчики в неї, у жіночки,
Дужкї навіть від перснів помітно ще.
Двом нам буде з нудьги – пропади та й вже!»

Каже Володимир столярнокиївський:
«Піду ж я і посла добре випробую:
Якщо він не юнак-молодець, а жіночка,
Не вийде вона з чоловіком боротися».

Вибрав-повибрав князь сім молодців-борців,
П'ятьох братів Притченків, двох Хапилових,
Вивів же їх посеред широкого двору,
Заходить у гридницю радо і скоро,
Підходить до Василя Микуловича, посла,
Та й каже йому отакі слова:
«Молодий Василю Микулин сину!
Чи не вгодно з борцями та потішитися,
На широкому дворі й поборотися?»
Одказує млад Василечко Микулин син:
«Та ж нікому в мене боротися:
В чистім полі борці мої zostавлені.
Чи самому мені за те взятися?
Я ж в дитинстві по вуличках побігував,
Пустували з хлопцями, борюкалися».
І виходить до борців на широкий двір,
Серед двору вони всі становляться,
Врукопашну боротися сходяться.
Молодий Василечко Микули син
Як лівою візьме трьох вправних борців,
Як правою візьме трьох інших борців,
Зіткне їх разом та розкине геть,
А сьомого лиш змахне посередині –
На землі вже лежать, не встають, лиш поохують.

Плюнув князь Володимир та й ну звідтіля.
«Глупа забава то, нерозумная!

Довге волосся у тебе, короткий ум:
Жінкою здався тобі богатир,
Витязя ж, як той посол, і небачено!»
Засперечалась Любава із князем-дядечком:
«Ой же ти, ясний світе, мій дядечку!
Та не грізний посол то, а жінка то:
Всі прикмети у нього – жіночі!».
Каже знов Володимир, князь стольнокиївський:
«Я піду ще посла того випробую:
Якщо він не юнак-молодець, а жіночка,
Із лука тугого не піде стрілять».

Вибрав він тут дванадцять молодців-стрільців,
Славних у брані, могучих все ратників,
Приходить ізнов до Василя сина Микулиного:
«Молод Василечку, сину Микули ти!
Чи не завгодно з стрільцями потіху оту:
З лука тугого стріляти на цілу версту?»
Одказує млад Василечко Микулин син:
«У чистому полі стрільці мої zostавлені.
Чи самому мені за те взятися?
Я ж в дитинстві по вуличках побігував,
Пустував з хлоп'ятами, пострілював».
Виходять дванадцять молодців-стрільців,
Із лука тугого стріляють у дуб,
Попадають за цілу версту ген у дуб.
Од їх стрілочок гартованих,
Од стрільби богатирської
Дуб зелений той ледве хитається,
Мовби вітер-негода повіює.
Тут мовляє Василечко Микулин син:
«Будь здоров, Володимире стольнокиївський!

Богатирських тих луків мені не в надобі,
Накажи лиш малого лучка подать мені,
Із яким я приїхав на двір отсей».

Як тут кинулись удалі добромолодці:
Один ріг несуть п'ятеро молодців,
Другий ріг несуть п'ятеро молодців,
Тридцять молодців сагайдак несуть.
Мовить посол Василечко Володимиру:
«Вже ж потішу тебе, Красне Сонечко!»
Як бере у рученьку лівую
Гартовану стрілку булатную,
Витяга та й лучка та й за вушечко –
Заспівала тятівка шовкова у лука тугого,
Завила й пішла стрілиця гартована –
Всі тут сильнії витязі, в брані умілі,
Кинулись вrostіч, немов очманілі!
Вгатила стрілиця по дубу сирому,
Зламала його на колодки ножеві.
Мовляє посол отакії слова:
«Хоч жаль мені того і дуба розлогого,
Жаль більший бере за стрілицю гартовану:
Вже годі знайти її в чистому полечку».

Плюнув князь та й геть звідтіля,
Каже до себе слово таке:
«Хіба що я сам його візьму випробую».
Наказав принести шахівницю він,
Розставля золотії тавліечки⁶⁴,
Каже до посла отакії слова:

⁶⁴ *Тавліечки* – мабуть, фігури тавлії (сімейства стратегічних настільних ігор).

«Молодий ти Василю Микуличу!
Чи не вгодно зі мною самим ось потішитись
І пограти в сі шахи заморські?»
Одвіча молодий Василь Микулин син:
«Всі гравці мої в чистому полі zostавлені;
Чи мені самому узятися?
Я ж в дитинстві тавлійками поступував,
Всіх хлоп'ят в шахи-шашки обігрував».

«Ай же ти, спритний гравче Василечку!
Ти постав-но на кін дань-невиплату,
Сам я, князь, ставлю стольний свій Київ-град».
Ну ж бо тут вони тавлійками ступувати,
Стали по дошці ходити-гуляти.
В перший раз посол ступив –
До Володимира не доступив;
У другий ступив – призаступив;
У третій раз ступив – гру посол виграв уже,
Шах і мат, і тавлійки під дощечку:
«Овва, князю ти стольнокиївський!
Ти програв мені стольний свій Київ-град».
Мовить до нього князь просьбу тихесенько:
«Зволь ти мене тут посадником посадити,
Зволь із жоною мені в Києві рядити».
І промовив посол отакі-бо слова:
«Не потрібно мені тебе із княгинею,
Не потрібно мені й вашого Києва.
Ти віддай лиш за мене заміж племінницю
Молоденьку Любаву Путятівну».

На великих radoщах Володимир-князь
Не пішов більш племінницю розпитувать,

Став любиму племінницю просватувать
За грізного посла Василя Микуловича:
«Будь здоров же ти, Василю Микуловичу!
Та хоч тут-таки – пир на заручини».

Зачали відзначати заручини,
На столи накривати – почесний пир.
Пир горою іде в них вже третій ось день,
А сьогодні йти в церкву до шлюбоньку.
Зажурився посол тут, смутний, запечалився.
Тож мовля йому князь стольнокиївський:
«Що ж ти, молод жених, не веселий щось?
Що ж ти буйну голівку повісив так?»
Одвічає йому молодий Василечко:
«Щось мені на душі та й невесело;
Чи то вдома преставився рідний батенько,
Чи то матінці рідній рясту вже не топтать.
А нема в тебе тут веселих гусельників?
В яворові гусельця пограли би,
Заспівали про нинішній час, про теперішній,
Й про старії часи, стародавні.
Мо', на серці мені би полегшало».

Володимир покликав бігцем гусярів –
Грають гарно, однак невесело щось,
Не змогли звеселити Василечка.
Тоді мовить посол Золотої Орди:
«Князю ж ти Володимире стольнокиївський!
Чи немає у тебе тюремників,
Що уміли би грати на гусельках?»
Випускав Володимир тюремників,
Стали ті вигравати на гусельках –

Грають гарно, однак невесело щось.
Мовить знову посол млад Василечко:
«Знаю, десь тут живе в тебе в Києві
Молодий купець із Чернігова,
Що на ймення Ставр та й Годиневич.
Йде про нього слава великая,
Що він вельми гаразд гра на гусельках,
Та співа і про наш час, теперішній,
Й про старії часи, стародавні».

Тож Володимир каже собі:
«Якщо випущу Ставра – не видатиму Ставра,
А не випущу Ставра – прогнівлю я посла».
Посилає по Ставра Годиневича.
Ось виводять із погребя гостя з Чернігова
Та й приводять до князя, на почесний пир.
Як побачив посол – враз зіскочив посол,
Проти себе садовить на лаву дубовую.
Став купець гуслі тонко настроювати,
Став до струночки струнку натягувати:
Першу налагодив з Києва-града,
Другу налагодив із Чернігова,
Третю налагодив аж із Царгорода.
Піснь тут полинула, грánня високеє,
Славу рокоче руському людові,
Приспівки ж чутно з-за моря з-за синього:

«Ген широке поле,
Де плужок злат оре,
Ой рай, ладо, рай,
Де плужок злат оре.
А ще друге диво –
Злотом сіє ниву,

Ой рай, ладо, рай,
Злотом сіє ниву.
А ще третє чудо –
Із простого люду,
Ой рай, ладо, рай –
Із простого люду».

Всі за столом лиш сидять і дивуються,
Всі тільки, вражені хистом, заслухались.
А от посол задрімав, і куняє вже.

Й каже посол до Ставра

Отакі слова:

«Будь здоровенький, гусяре-молодче,
Ставре чернігівський та й Годиновичу!

Чи ж ти мене досі ще не впізнав?»

Мовить у відповідь Ставр та й Годинович:

«Звідки посла з Золотої Орди знать мені?»

Мовить посол ще такі слова:

«Будь здоров, князю та й Володимире!

Годі мені твоїх даней-невиплат всіх,

Дай мені цього веселого молодця

Гостя торгового Ставра Годинича».

Каже собі Володимир-князь:

«Як оддам я Ставра – не видатиму Ставра,

Не віддам я Ставра – прогнівлю я посла».

Та й не смів Володимир прогнівити посла,

Віддавав Ставра послу з рук у руки,

Без жалю, без шкоди, без болю й без муки.

Мовить посол отакі слова:

«Ой же ж ти, молод Ставре Годиничу!

Ходім лиш зі мною в чистеє полечко,

Побачиш дружиноньку мою хоробрую».

Сіли на добрих коней, поїхали,
Наче дві промайнули віхоли.
Приїжджають до дружиноньки хороброї.
Пішов грізний посол в своє біле шатро,
Зняв одержу татарську посольськую,
Увібрався у руську жіночюю.
Був оце лиш Васи́лем Микуловичем,
Став оце вже Васи́сою Микулівною:
«Здоровенький же будь, Ставре Го́диновичу!
А тепер ти мене упізнав уже?»
Одвіча з дивото́ю тут Ставер Го́динович:
«Здрастуй же, моя люба сімеєчко,
Молода Васи́со Микулівно!»

«А за що ж ти, моє любе ладо́нько,
Був поса́жений князем до льо́ху глибо́кого?»
«Я тобою хваливсь, молодою жоно́ю,
Що ти всіх князів-бояр продаси й викупиш,
Володи́мира ж князя з глу́зду зведеш.
А тепер хутчі́й сядьмо на добрих гні́дих,
В свою сторону їдьмо, в Черні́гів у град».
Мовить так на те Васи́со Микулівна:
«А не честь, не хвала буде нам молодецька́я,
Щоб мов таті⁶⁵ які, Ки́їв-горо́д полишити.
Нум пої́дьмо весі́ллячко догулювати.
Князі ж та бояри продані й викуплені,
Сонечко Володи́мир з глу́зду зведений».
Повернулись вони в сто́льний Ки́їв-град,
До ласкаво́го князя та й Володи́мира.
Мовить так йому Васи́со Микулівна:
«Ой ти, Сонечко Кра́снее, Володи́мире!

⁶⁵ *Tami* – злодії.

Я, “грізний посол”, – Ставра жона
Поляниця Василиса Микулівна,
Повернулась весілля догулювати.
Віддаси ж ти за мене племінницю?»
Мовить так на ту річ Любава Путятівна:
«Ай же ти, дядьку мій Володимире!
Ледве ти не накоїв сміху на всю Русь,
Ледве ти не віддав дівицю за жіночку!»

Сонечко ж Володимир стольнокиївський
Зі стиду звисив буйную голову,
Ясні очі потупив у діл цегляний
Та й промовив нарешті такі слова:
«Благоденства тобі, Ставре Годиновичу!
Знав, ким хвалишся ти, як хвалився тоді, –
Молодою жоною хвалився тоді.
Всіх зуміла вона тут продати і викупити,
А мене, Володимира, з кебети звести.
За твою ту хвальбу за великую
Ти торгуй же довік в мене в Києві,
Ти торгуй і довіку без мита вже».
А коли від’їжджали із Києва
У свою сторононьку чернігівську
Молодий Ставер та й Годинович
Й молода Василиса Микулівна,
Проводжали їх князь із княгинею
І князівська небога Любавонька.

Не узяв же Любави Добриня Микитович,
І не вийшла Любава за Василису Микулівну,
Стала жоною Солов’я Будимировича,
Пребагатого купця заморського.
Приплив же він дванадцятьма лодіями,

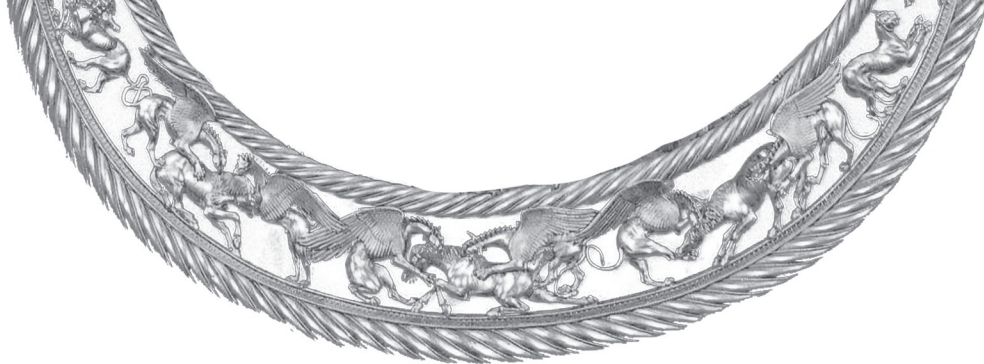
З трьомастами воями
До стольного Києва з міста Веденця⁶⁶ –
З міста Веденця, ще й красний з лиця,
Із дарами великими,
Із проханням великим,
Із коханням великим,
Та й забрав небогу князя стольнокиївського
У краї заморськії,
У розкоші нечувані.

Отака-то билина про тее з тих пір,
Морю синьому на тишину,
Добрим людям же на послухання.

* * *

Як затихнув спів сей Добрині-билинника,
Як затихла луна його злотих гуслоньок,
Як задумались всі, що почули знов,
Як іще і не раз усміхалися,
Встав з-за столу стар Берм'ята Васильович,
Із бояр із усіх найповажніший:
«Здравія, князю! Благослови.
А нехай же тепер нам гусляр нагада,
Як явивсь на Русі Ілля Муровець,
Як з недужого хлопчика перший став храбр
(Досі, правда, чомусь нежонатий іще)».
Знову струни срібнії забриніли,
За столом товариство заслухалось.

⁶⁶ *Веденець* – очевидно, Венеція.

БИЛИНА ОДИНАДЦЯТА

ЗЦІЛЕННЯ ІЛЛІ МУРОВОЦЯ

*Прочани-жебраки уздоровлюють калічку. – Богатир
на роботі. – Ілля і коник. – Витязь рушає на подвиги*

– **В** тому славному во граді во Муровську,
У великому селі у Карачеві
Селянин жив Іван Тимофійович
І жона його Євфросинія Яківна.
У селян же у тих ізo всіх дітей
Було дітище одне найлюбішеє –
Ілля Муровець⁶⁷ да й Іванович.
Та ж сидів він сиднем рівно тридцять літ,
Тридцять літ не мав ні руки ні ноги,
На печі лиш лежав, що аж яму протер.
День і ніч він усе Богу молиться,
А сполошиться тільки, очутиться,
Як зачує вісті од странників
Про того Соловія-розбійника,
Що дорогу заліг ген на Київ-град.
Візьметься питати, вивідувать.
«Що тобі до розбійника, чадонько?» –

⁶⁷ Є різні варіанти прізвиська богатиря, і це тема дискусій науковців. В одній традиції вважається, що він походив із угро-фінського племені мурома, на той час уже слов'янізованого, із села Карачарово (тепер у складі м. Муром Владимирської обл. Росії). Інші дослідники стверджують, що насправді йдеться про с. Морівськ Чернігівської обл., у Середньовіччі – місто з назвами Муровськ, Муромськ та ін., й м. Карачев (колись село) давньої Чернігівської землі. Тож Іллю звать і Муромець, і Муровець. Однак, імовірно, це збірний образ важкохворого (паралітика), який став героєм.

Мовить лиш на се його панотець.
Він нічого на те не відказує,
А самому ж усе і вві сні, й наяву
Соловей-розбійник ввижається –
Окаянний, молитись йому не дає!

Ось відходило врем'ячко літнєє,
Врем'я жнивне та дні сінокоснії.
Йшов його панотець з паніматкою
Та з усім сімейством улюбленим
На роботоньку тую селянськую –
Очищати леваду з дуб'я-колоддя⁶⁸.
Залишався удома сам лиш Ілля.
Попри хату ж тоді йшли старці незнайомії,
Жебруща братія, каліки перехожії.
Зупинялись вони при обійсті Ільковому,
Говорили до нього такі-от слова:
«Ай же ти, Ілле Муровцю, селянський синашу!
Та почуй, не дрімай, сюю мовоньку нашу:
А вставай лиш на ноги бігучі,
Відчиняй лиш ворота рипучі,
Та впускай-но калік в хороміну,
Наливай-но калікам чарчину!»
Їм дає одвіт Ілля Муровець:
«Ай же ви, каліки перехожії!
Рад би вас упустить в хоромину,
Рад би вам я налити чарчину,
Та от сиднем сиджу я вже тридцять літ,
Тридцять літ я не маю ні руки ні ноги».

⁶⁸ Ідеться про спосіб розширення орних земель – корчували дерева на луках (часто перед тим їх підпалювали).

Мовляють на те йому каліки прохожіі:
«Ай же ти, Ілле, вставай-ко сам!
Вставай-ко сам, наливай же нам».
Ілля Муровець сидить, силу пробує:
Праву руч ворухне – ворушиться,
Ліву руч підніма – піднімається,
Торкне праву ногу – ворушиться,
Торкне лівую – піднімається.
Тут встає Ілля на ноги бігучі,
Відчиняє мерщій ворота рипучі,
Відчиня двері в дім неімущим
Наливати чарчину жебрущим!

Взяв тоді він братіну⁶⁹ в півтора відра,
Опускався в льохи глибокіі,
Наливав братину пивом міцним,
Підносив калікам проходжим.
Одпивали каліки прохожіі,
Подавали назад Іллі Муровцеві:
«А допий-но, Ілле, ти після нас».
Приймав од калік Ілля Муровець,
Допивав братину духом одним –
Тільки те пиво й виділи.
Тут в Іллюші серце розігралося,
Тіло біле розохотилось.

І глаголять каліки перехожіі:
«Що тепер ти почуваєш, Ілле, в собі?»
Промовляє Ілля до калік з шануваннячком:
«Почуваю здоров'я в собі я велике».

⁶⁹ *Братина*, відерна чарка – посудина для частування по колу (як обряд братання, замирення).

Кажуть каліки перехожії:
«А подай-но ти нам іще випити».
Взяв Ілля братину більшу за ту,
Опускався в льохи іще нижчі за ті,
Наливав пивом ще міцнішим за те,
Підносив калікам перехожим.
Одпивали каліки прохожії,
Подавали назад Іллі Муровцеві:
«А допий-но ще після нас».
Випивав він братину духом одним –
Тільки те пиво й виділи.

І глаголять каліки прохожії:
«Що тепер почуваєш, Ілле, в собі?»
«Почуваю силюньку я в собі великую:
Якби стовп був од землі до хмароньок,
У стовпі було золотее кільце –
За кільце би взяв, землю б перевернув».
Гомонять каліки поміж собою:
«Много силюньки дано Іллі!
Не знесе його матір сира земля.
Треба буде применшити йому силюньки».
Кажуть каліки Іллі Муровцю:
«А подай-но ти нам іще випити».
Взяв Ілля братину ще більшу за ту,
Опускався в льохи іще глибші за ті,
Наливав братину пивом, міцнішим за те,
Підносив жебрущій братії.
Відпивала жебруща братія,
Подавала назад Іллі Муровцеві.
Допивав він братину духом одним –
Тільки те пиво й виділи.

І глаголять каліки перехожі,
Промовляє жебруща братія:
«Много ж чуєш іще ти в собі силюньки?»
«Та поменшало наче на половинюньку».
«Ото буде з тебе сієї силюньки.
Будеш ти, Ілле, велик богатир.
У бою тобі смерть не написана;
Ти постій же за віру християнськую,
Бийся-раться із силою невірною.
Не ходи лише битись-ратитись
Із могутнім Святогором-витязем:
Через силу носить його сира земля;
Не бийся і з Микулою-златоплужником:
Його любить матінка сира земля;
Не ходи ще й на Волха Всеславича:
Як не силою візьме, то хитрістю-мудрістю.
А сильніший за тебе Самсон лиш Самійлович:
На главі сім власин має ангельських.

А тепер діставай-но собі коня,
Коня доброго, коня богатирського,
Ходи по роздоллю, по чистому полю:
Як почуєш іржання жеребчика –
Що заправить селянин за жеребчика,
Хоть заправить і гривень п'ятсот золотих,
Ти давай за нього і гривень п'ятсот.
Та постав його в зруб на три місяці,
Білоярою пшеницею відкормлюй його,
Ключовою водицею відпоюй його,
А мине з того часу три місяці –
Ти по три ночі в саду його поводжуй,
У трьох росах ранкових його ти викачуй,

І підводь тоді к тину високому:
Стане кінь тут іграти, пострибувати,
Головою вертіти, потрушувати,
Стане в ніздрі раз по раз пофоркувати,
Через тин взад-вперед перескакувати –
То сідлай тоді доброго того коня,
Накладай же нього лати кріпкії всі,
Їдь на ньому во чистее полечко.
Повезе він тебе по святій Русі,
Витязем сильним ти, святоруським
По Русі по святій же прославишся».

Тут каліки пішли, мов згубилися.
І пішов Ілля до родителів,
За три пѳприща⁷⁰ звідти, на займище,
На роботоньку ту на селянськую,
Від колод погорілих очистити луг.
Од роботи тієї вони поморилися,
Тож сімейство його полягало і спить.
Взявсь Іллюша дуб'я-колоддя висмикувать,
У глибокую річку на сплав скидаєт,
Та й розчистив леваду всю, займище:
Не начистили рідні усі і за три доби,
Що начистив Ілля за години за три.

Піднялися зі сну тут родителі,
Піднялися зі сну сестри й братики –
Дивувались вони, ізлякалися:
«Що за чудо таке тут сподіялось?
Хто зробив то за нас всю роботоньку?»
І підходить до них Ілля Муровець,

⁷⁰ Пѳприще – міра шляху в добовий перехід.

Повідає про ту вбогу братію,
Що її напоїв тричі пивом він,
Як давали йому допивать чару братськую,
Як почув він в собі сильне здравіє,
Як одержав великую силюнку.

І пішов же Ілля в поле чистеє,
Услухав іржання жеребчика,
Що його мужик за вуздечку вів,
Жеребця косматого й шолудивого⁷¹.
Він купує його не торгуючись,
Ставить в стайню-зруб на три місяці,
Білоярою пшеницею відкормлює,
Ключовою водицею відпоює.
А минуло яких зо три місяці –
По три ночі його у саду поводжує,
У трьох росах ранкових викачує,
Та підводить до тину високого.
Став жеребчик поігрувати, поплясувати,
Головою покручувати, потрушувати,
В ніздрі став раз по раз пофоркувати,
Через тин взад-вперед перестрибувати.
Осідлав, завуздав його Муровець
І поклав на коня лати кріпкії,
Промовляв до коня отакі слова:
«Ай ти, славний мій, богатирський кінь!
Послужи ж мені вірою-правдою!»

Обкольчуживсь Ілля, облатився,
Вибирає оружжя булатнее:
Зіжме як в кулаці руків'я меча –

⁷¹ *Шолудивий* – народжений у сорочці (плодовій оболонці), якої не змивали.

Так руків'я на порох розсиплеться;
Бабам кинув мечі – чистить попіл в печі,
Сам бере він три штаби булатніі
(Кожна штаба буде
По три з лишком пуди),
Три стріли з тих полос собі викував,
Гартував їх у матері у сирій землі,
Положив їх собі за плече в сагайдак,
Положив у налучника лука собі,
Списа взяв із собою іще довгомірного,
Взяв булатную палицю ще замашненькую.

То не дуб сирий до землі схиляється,
Не листочки по землі розстиляються –
Розстиляється син перед батеньком,
Розстиляється син перед матір'ю,
Благословлення просить родительського
На усі віки непорушного:
«Будь здоровий ти, рідний батеньку!
Будь здорова ти, рідна матінко!
Дайте ж ви мені благословлення:
Я поїду во стольний во Київ-град,
Заступитися за князя Володимира,
Послужить йому вірою-правдою,
Постояти за віру Христовую».

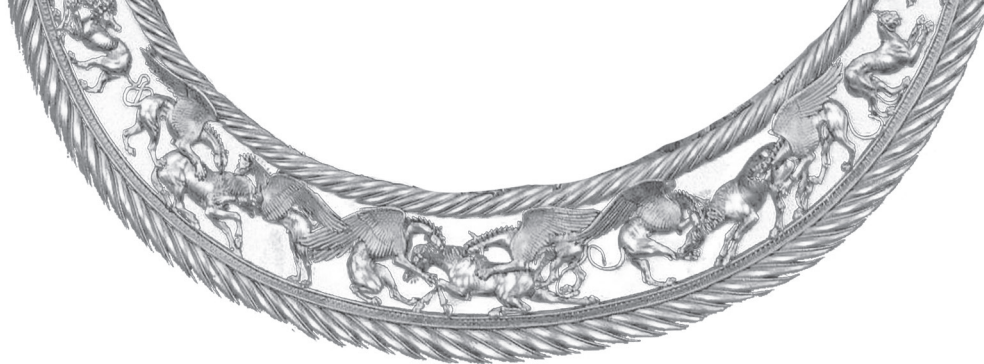
Промовляє старий Іван Тимофійович:
«Будь здоров, світе мій, чадо любее!
Я на добрі діла благословляю тебе,
На лихії діла – благословення нема.
Як поїдеш ти путтю-дорогою,

Не помисли зла на татарина⁷²,
Не убий і хрещеного русича».

Поклонився Ілля батьку й матері,
Йде до церкви, до храму Микільського,
Служать саме відправу заутреню.
Ставить свічку, високу, дебелию.
І дає заповіти великії:
«В Київ їхати маю годин з півтори,
Між обіднями ранньою й пізньою
Встигну я до столу до княжого,
До тієї трапези воскресної.
Поспішати дорогою напрямець,
Щоб не мав одпочинку мій воронець,
Лук не витягувати з сагайдака,
Хоч би нагода траплялась яка,
Не виймати гартованої стріли,
Хоч би які там клопоти були,
Не кривавити копія довгомірного,
Не кривавити й палиці булатної
Чи об татарина, чи об русича».
Бачили ще – на коня сів Ілля,
Й чули іще – задвигтіла земля.

⁷² За часів князя Володимира татар на Русі ще не було, тож ними в билинах називають половців і печенігів (хоча й монголо-татар – змішуючи епохи – теж).

БИЛИНА ДВАНАДЦЯТА

ІЛЛЯ

І СОЛОВЕЙ-РОЗБІЙНИК

*Богатир визволяє Чернігів. – Ілля побиває розбійника. –
Соловієва жінка й доні. – Витязь на княжому бенкеті. –
Кончина розбійника. – Олексій Попович зневажає Іллю*

За другим же скоком богатирський кінь
Переніс Іллюшу через Муровськ-град,
А за третім скоком Ілля Муровець
Під'їжджав до города до Чернігова.
Коло того ж города та й Чернігова
Стоїть шум і гам
Превеликий там,
Сили-ратищі, наче вороння,
Що й землі не видно за чорним крилом.
Підступили під Чернігів три царевичі,
З кожним сили – сорок тисяч аж.
Сірому зайчику за три роки не обстрибати,
Ясному соколу за три роки не облітати.

Тож стоїть Ілля і так думає:
«Не поїду я на той шум і гам,
А поїду до стольного Києва,
До світлого князя Володимира.
Та ж як сяду я в князя за воскресний стіл,
Та ж як стануть богатирі вихвалитися –
Мені ж годі хоч чимсь похвалитися».
Богатирське серце не йметься, розігрується,
Як веселий вогник розпалюється,
Як мороз палючий зашпарюється.

Мовить сам до себе він такії слова:
«Гріх отцеві бути супротивником,
Гріх мені і заповідь порушувати.
Хоч на всяке ж слово присягаються,
А не всякого ж додержуються».

Під'їжджає він до силюньки великої,
Та не хоче натягнути свій лук тугий,
Палицю й списа своїх кривавити –
Сирого дуба бере в три обіймені,
Із землі вивертає-викручує
Із каміннями та із коріннями.
Став тим дубом по силюньці чорній погулювати,
Став ту силюньку добрим конем потоптувати:
Раз махне – лежать улиці,
Два махне – площі кладено.
Добувається до трьох царевичів,
Мовить їм отакі слова:
«Будьте ж ви здорові, мої царевичі!
Чи ж то в полон мені вас, братці, взяти,
А чи буйні голови з вас, братці, зняти?
Як у полон вас узяти – дівати вас нікуди:
У мене доріженьки заїжджії,
У мене хліби привізнії.
А як голови зняти – царські семена згубити.
Роз'їжджайтесь-но ви по своїх ордах,
По своїх ордах да по своїх місцях,
Та розносьте повсюди сю добрую славу,
Що святая Русь все не пуста стоїть,
Є ще на матінці святій Русі
Сильні й могучії витязі».

Заїжджав він тут во славний Чернігів-град,
Під'їжджав до церкви Божої,
До того ж до Івана Великого.
А в церкві Божій люди Богу моляться,
Каються та причащаються,
З білим світоньком та й прощаються,
В чисте поле на війну всі збираються.
Заходить Ілля во славний Божий храм,
Хреста кладе та й по-писаному,
Поклін дає по-ученому:
Перш вклоняється перед Спаса образом,
А по-друге – Божої Матері,
А по-третє – всьому миру хрещеному.
«Здравія і спасенія, людоньки чернігівськії!
Ви про що се так каєтесь-причащаєтесь,
З білим світоньком прощаєтесь?»
Одвічають мужики чернігівці:
«Ми про теє тут каємось-причащаємось,
З білим світоньком та й прощаємось, –
В чисте поле на війну всі збираємось.
Обступили наш Чернігів три царевичі,
Наступають тричі по сорок тисяч тут.
Сірому зайчику за три роки не обстрибати,
Ясному соколу за три роки не облітати».

Мовить до них Ілля Муровець:
«Ви ходіть-но на стіну городобую,
Подивіться лишень в чисте поле
На ту силу тричі по сорок тисяч списів,
Та на силу тричі по сорок тисяч мечів,
Та на силу тричі по сорок тисяч шабель.
Де стояла сила в полі чистому,

Там самі знамена, та не руськії,
Много їх стримить, як у лісі дров,
Як у лісі паліччя посохлого.
А народу там прибито й привалено,
Наче градом нива вибита, посічена».

Б'ють чолом Іллі чернігівці, стар і млад:
«Будь здоровий же, добрий витязю!
Ти якої будеш землі, якої орди,
Яких же ти батька-матінки?
Яким іменем тебе зватоньки?
Ти іди-но до нас у Чернігів воєводою,
Ти суди нас судами чесними,
Будемо тебе ми слухатись».

Мовить їм у відповідь Іллюша Муровець:
«Боронь Боже з холопа зробити боярина,
Із боярина холопа, із ката попа.
Із богатиря мені стать воєводою?
Я з сієї землі, не з чужої орди,
Із поблизького града із Муровська,
Із того із села із Карачева,
Богатир святоруський, селянський я син,
Ілля Муровець я та й Іванович.
Не бажаю до вас воєводою!
Ви вкажіть мені путь прямоїжджую,
Прямоїжджую в стольний во Київ-град».

Не пускає його люд чернігівський,
Сиплють чашу червленого золота,
Сиплють другу – чистого сєребра,
Сиплють третю – добірного жемчугу,

Все йому підносять в даруночок.
Не бере однак він злота-серебра,
Не приймає добірного жемчугу,
Просить путь указать прямоїжджую,
Прямоїжджую в стольний Київ-град.

Кажуть так йому сиві чернігівці:
«Ой же ти, Ілле та й Івановичу,
Прямоїжджа-бо путь заколоділа,
Заколоділа і замуравіла,
Та ж по тій же путі-дороженьці
Тридцять літ пішки ніхто не ходжав,
На добрім коні теж ніхто не їжджав.
А стоять там три застави⁷³ великіі:
Перша застава – в лісах у Бринських
Грязь топлива,
Твань хитлива;
А друга застава – біля берези кривої,
Біля річки Самородини,
Біля хреста Леванидового,
Вор⁷⁴ сидить на трьох дубах та семи сукáх –
Соловей-розбійник той Рахманович.
Як засвище він по-солов'їному,
Зашипить, проклятий, по-зміїному,
Закричить, собака, по-звіриному –
Від того від посвисту солов'їного,
Від того від пошипу зміїного,
Від того від покрику звіриного
Вся трава-мурава заплітається,
Всі лазурні квіточки обсипаються,
Темні гаї до землі прихиляються,

⁷³ *Застава* – тут: перепона.

⁷⁴ *Вор* – тоді: державний злочинець (не просто злодій, розбишака).

А що є людей – то всі мертві лежать.
Третя ж та заставонька великая –
Дім стоїть у Солов'я-розбійника
На семи дубах да на семи верстах⁷⁵.
А живе там молода жона Соловйова
Із трьома з дочками із родимими –
Попри них не пройти ні кінному, ні пішому.
Прямоїжджою доріжкою буде триста верст,
А окільною доріжкою – ціла тисяча».
Призадумався бравий Ілля Муровець.
«А не честь же, не хвала мені богатирська
Їхати доріжкою окільною;
Вже ж поїду я дорогою прямоїжджою!»

То не буйні вітроньки завіяли,
То поїхав тут же бравий Ілля,
Не окільною доріжкою – прямоїжджою,
Брав у руку батіжка шовкового,
Бив коня та по клубах дебелих,
По його по вгодованих стегнах,
Спонукав скакати з усією силою великою.
Дратувався добрий богатирський кінь,
Із гори на гору перестрибував,
Із холма та на холм перемахував,
Мілкі річеньки, озерця поміж ніг пускав.
І привіз його він у ліси у Бринській,
До тієї першої до заставоньки –
До грязі топливої, твані хитливої.
Розвалилися мостики калинові⁷⁶,
То ж бо їхати їм більше нікуди.

⁷⁵ *Верста* – тут: верстовий стовп.

⁷⁶ *Мостики калинові* – од слова «каляти» (тут: загачувати болото).

Зістрибнув Ілько з доброго коня,
Лівою рукою веде його на повіді,
Правою рукою дуб'я-колоддя рве,
Під себе ложить кладки дубовії.

Сів ізнов Ілько на доброго коня,
Проїжджає він рівно тридцять верст,
Під'їжджає до другої заставоньки –
До берези до кривої,
Та до славної річки до Самородини,
До того хреста до Леванидового.
Під'їжджає до гнізда розбійничого –
Прудко він зриває маків лист,
Затикає уші маковим листком,
Їде напрямець до гнізда розбійничого.

Не доїхав до гнізда він за три за поприща,
Віддалік почув Іллю Муровця
Соловей-розбійник той Рахманович:
«А який невіглас проїжджає тут
Повз моє гніздо повз розбійниче?»
Як засвище він по-солов'їному,
Зашипить та по-зміїному,
Закричить та по-звіриному –
То сира земля іздригнулася,
Всі травиці-муравиці поспліталися,
Всі лазурні квіточки осипалися,
Темнії гаї до землі всі прихилилися,
Добрий кінь Іллюшин на коліна впав.
На коні ж Ілько аніруш сидить,
На голівоньці кучері не струсяться.

Брав ізнову він батіжка шовкового,
Бив коня та по клубах дебелих,
Бив його по вгодованих стегнах,
Говорив йому отакі слова:
«В пащу вовку бодай,
Ти, ведмежий пай!
А чи ж ти, мій коню, лісом не ходив,
Чи ж ти стежки лісової не топтав,
Не чував ти посвисту солов'їного,
Не чував ти пошипу зміїного,
Не чував ти покрику звіриноного?
Не видав ударів богатирських ти?
Та вставай лишень на рівнії ноги,
Та підвозь лишень під гніздо розбійниче,
Під гніздо Соловія-розбійника!»

Ще хутчій пустився добрий кінь
Під гніздо Соловія-розбійника.
Подивований розбійник, буйну голову
Із гнізда зі свого він висунув,
До пояса із гнізда свого виставивсь.
Як порушив тут Ілля міцнії завіти,
Вийняв із налучника свій тугий лук,
Натягнув тятівочку шовковеньку,
Наложив стрілоньку гартовану,
До стріли він так приговорював:
«Ти лети-но, стрілко, та не в темний ліс,
Ти лети-но, стрілко, не в чистеє поле,
Попади-но, стрілко, Солов'ю в праве око,
Вилітай-но, стрілко, із лівого вуха!»
Полетіла стрілочка гартована,

Впала Солов'ю-розбійнику в праве око,
Вилетіла з лівого вуха.
Не убила до смерті розбійника,
Уразила тільки, повалила з ніг,
Покотився з гнізда він, як вівсяний сніп.
Підхопив його Іллюша на білії руки,
Накладав із тятівочки шовкової
Петельку йому на буйну голову,
Пристібнув тою петелькою до стремена
І повіз з собою по чистому полю.
Став тут добрий кінь його поскакувати,
Соловеечко у стремені – поплясувати.

І під'їхав він до третьої до заставоньки –
До того ж дому до Солов'їного.
А стоїть він на семи дубах,
На семи дубах та на семи верстах.
Біля двору вкруг залізний тин,
А на кожній тичині по маківці,
По голівоньці по богатирській.
І живе там молода жона Соловієва
Акулина та й Дудентіївна.
І живуть з нею дітоньки родимії:
Старша дочка – Невея Соловіївна,
Середульша – Неніла Соловіївна
Та найменша – Пелька⁷⁷ Соловіївна.
Ось глядять же ті розбійниківни
У віконце краснеє,
Говорять до розбійничихи такі-от слова:
«Ой ти, наша матінко-родителько,

⁷⁷ Пелька – тут: власне ім'я від загального діалектного слова «пельки» (жіночі груди).

Акулино Соловіїва, Дудентіївно!
Їде государ наш батенько
Соловей-розбійник Рахманович,
На доброму коні сидить, богатирському,
А везе він мужичину-постола нечесаного,
До булатного до стремена прикованого,
Доверху ніженьки, донизу голівонька».

Прибігає Акулина та й Дудентіївна,
До пояса у віконечко висунулась
І кричала-голосила жалю гідно так:
«Ой же, глупії ви дітоньки,
Нерозумнії ви дітоньки!
Їде – мужичина-постіл нечесаний,
На доброму коні сидить, богатирському,
А везе ж бо він государя-батенька,
До булатного стремена прикованого,
Доверху ніженьки, донизу голівонька.
Ви біжіть-но швидше на широкий двір,
Піднімайте підворіття⁷⁸ те чавуннеє
Та убийте на проїзді в воротах його,
Виручіте батенька коханого!»

Побігли ті доченьки Соловієві,
Поперед усіх – Пелька Соловіївна:
Піднімала Пелька підворіття те,
Підворіття чавунне в дев'яносто пуд,
Ладналась ударити Іллю в буйну голову.
Та була його спритність богатирська:
Осадив назад Ілля доброго коня,
Пролетіло повз нього підворіття те.

⁷⁸ *Підворіття* – тут: дошка між ворітьми й землею.

Копнув іще дівку під спину він –
Полетіла дівка на широкий двір,
Нажила собі каліцтво віковічнеє.

Закричав тут діткам на всю голову
Соловей-розбійник та й Рахманович:
«Ай же, глупії ви дітоньки,
Нерозумнії ви дітоньки!!
Підворіттям вам убити витязя,
Якщо свистом я не уразів його?
Ви зовіте витязя на гостиноньку,
Ви даруйте витязю всі коштовності,
Викупайте батенька коханого».

Стали кликати вони Іллю в гостиноньку,
Ціннії дарунки все виносили,
Гривень золотих дають три тисячі –
Не бере Іллюша ті три тисячі;
Обіцяють тридцять тисяч золота –
Не бере і тридцять тисяч він:
«Тих неправедних дарів мені не надобі,
І не видам вам я батечка-розбійника;
Повезу його я в Київ-град,
На вино проп'ю та на калач проїм».

«Ай же ти, відважний добрий витязю!
Ти бери з нас стільки злата-серебра,
Ти бери з нас стільки перел-жемчугів,
Скільки зможе повезти твій кінь,
Скільки візьмеш на рамена богатирськії.
Тільки нам остав ти батенька,
Хоч не з нього нам кормитися,
Хоч на нього нам дивитися».

Мовить їм Ілля отакі слова:
«Ай ви, малі дітоньки Соловієві!
Не лишу і щоб кормитися,
Не лишу і щоб дивитися.
Поїжджайте ви лишень на прощаннячко:
Положіте всі скарби-коштовності,
Усі скрині золоті незлічені
На теліги на ординськії
Та котіть до славного стольного Києва,
До ласкавого князя Володимира:
Може, тамечки віддам я годувальника».

Сам поїхав до славного стольного Києва,
Устигав до обідні та й до пізньої.
Входить він во славний Божий храм,
Хрест кладе та й по-писаному,
І поклін кладе по-ученому,
Пред святими іконами вклоняється,
Пред Всевишнім Господом преклоняється.
«Не виконав я завіту Божого,
Окривавив руки я у людську кров.
Треба помолитися й покаятись».

Одстоявши пізнюю обідню вже,
Їде до палат до княжинецьких він.
Приїжджає на князівський двір,
Прив'язав коня він до стовпчика точеного,
Прив'язав до кілечка золоченого,
Двері в палати навстежи розмахував,
Заходив у гридню княжинецькую,
Клав хреста тут по-писаному,
Вів поклони по-вченому,

На чотири боки він кланявся,
Князеві з княгинею особливо вже.

Мовить йому Володимир столярнокиївський:
«Здрастуй, невідомий мені витязю!
Ти якої землі, якої орди?
Звідки ти прибув до мене сюди?
Як тебе, скажи, звати на ім'я,
Як тебе зовуть по батькові?»
Одповідь таку мовить богатир:
«Будь здоровий, сонечку на усенький мир!
Я зі славного города із Муровська,
Із того із села із Карачева,
Святоруський богатир, селянський син,
Ілля Муровець та й Іванович!»

Мовить Володимир столярнокиївський:
«Ай ти ж, Ілле Муровцю та й Івановичу!
Чи ж давно ти виїхав із Муровська
І яким ти шляхом їхав в Київ-град?»
Одрікає Ілля Муровець:
«Я стояв заутреню во Муровську,
І поклав завіт міцний собі –
За години півтори бути в Києві,
Між обіднями ранньою й пізньою,
Щоб поспіти до обіду княжинецького.
Та дорогою ще діло вирвалось:
Їхав я стежею прямоїжджою,
Мимо славного та й города Чернігова,
Їхав я іще лісами Бринськими,
Повз оту берізоньку похилую,
Попри славному річку Самородину,

Попри славного хреста та й Леванидового,
Тож поспів лише до пізньої обідні я».

А сидів Олексечко Попович тут,
Мовить же Олексьо Володимиру:
«Ой ласкавєс ти сонце Володимире!
У живі ж він очі бреше се тобі,
В очі з тебе, клятий, насміхається!
Чи ж йому, сільському постолу, проїхати
Прямоїжджою стезею, прямохожою?
Коло того ж города Чернігова
Сили нагнано, як вороння:
Сірому зайчику за три роки не обстрибати,
Ясному соколу за три роки не облітати.
В лісах Бринських грязь топлива,
Твань хитлива;
Біля тої ж берези похилої,
Біля тої славної річки Самородини,
Біля того хреста Леванидового
Вор сидить на семи дубах
Да на семи суках –
Соловей-розбійник та й Рахманович.
Як засвище він по-солов'їному,
Зашипить, поганий, по-зміїному,
Закричить, собака, по-звіриному –
То всі трави-мурави ісплітаються,
Всі лазурні квіточки обсипаються,
Темнії гаї до землі прихиляються,
А що є людей, то всі мертві лежать».

Одріка на мову ту Іллюша Муровець:
«Ой ти, сонечку Володимире стольнокиївський!

В лісах Бринських грязь топлива,
Твань хитлива
Уся дуб'ям-колоддям мною загачена,
Кладка на кладці, що досі небачена.
Під тим славним городом Черніговом,
Де стояла сила в полі чистому,
Там самі знамена, та не руськії,
Много їх стримить, як у лісі дерев,
Як у лісі паліччя посохлого.
А народу там прибито й привалено,
Наче градом нива вибита, посічена.
Трьох царевичів – я пощадив
Ради їхнього лиш семені царівського,
Рушили з ганьбою до своєї землі, до своєї орди.
Соловей же розбійник – на твоєму дворі:
Вибив я йому, негіднику, правее око,
Та пошкодив йому, проклятому, лівее вуха,
Прикував його до стрем'ячка булатного,
Доверху ніженьки, донизу голівонька».

Як тут сонечко Володимир столярнокиївський
Зводився скорій,
З-за столу хутчій,
Куничу шубоньку – на одне плічко,
Соболину шапочку – на друге вушко,
Вибігає з княгинєю на широкий двір
Подивитись на Солов'я-розбійника.
Як тут позскакували всі князі й родовиті бояри,
Як покидались богатирі всі могуті:
Богатир Самсон Самійлович,
Богатир Сухан Домантійович,
Богатир Добриня Микитович,

Богатир Олексій Попович,
Та ще богатирі брати Притченки,
Та ще богатирі брати Хапилові.
Вибігали всі за князем на широкий двір,
Підбігали до Солов'я-розбійника.
А розбійничок висить на стремені,
Доверху ніженьки, донизу голівонька,
Трав'яним мішком висить, зігнутих корчём,
Лівим оком глядить на Київ-град,
Правим оком, підстріленим, – на Чернігів-град.

Каже йому Володимир стольнокиївський:
«Ай ти, Соловію-розбійнику Рахмановичу!
Засвищи-но ти по-солов'їному,
Зашипи-но по-зміїному,
Закричи-но по-звіриному,
Хай потішаться мої князі й бояри всі,
Хай розважаться й могучі витязі».
Одрікає Соловей Рахманович:
«Я не в тебе нині хліба вкушаю,
Не тебе сьогодні й послухати маю.
Я сьогодні вкушаю в Муровця Іллюші,
Нині лиш його слухати мушу».

Каже Володимир стольнокиївський:
«Ой ти, Ілле Муровцю Івановичу!
Накажи лишень тому розбійнику,
Накажи тому вору проклятому
Засвистати да по-солов'їному,
Зашипіти да по-зміїному,
Закричати да по-звіриному».
Мовить на ту річ бравий Ілля Муровець:

«Будь здоровий же, батеньку Володимире!
Ви лише на мене ж не прогнівайтесь:
Я тебе, князя-батенька, візьму під пазуху,
А княгиню-матінку під другу пазуху.
А ти, Соловію Рахмановичу,
Вже потіш лишень князя-батенька,
Вже потіш лишень бояр та витязів,
Засвищи-но, та полусвистом,
Зашипи-но, та полупшипом,
Закричи-но, та полукриком».

Одвічає Соловей Рахманович:
«Ай ти, славний Ілле Муровче!
Та ж не ходять мої уста солоденькі,
Запеклись гарячою кров'ю, запечатались:
Ти стрілив мені в праве око,
Виходила стрілка крізь лівее вухо.
Накажи-но, Ілле, князю-сонечку
Чару налить мені зелен вина,
Та ще другу меду стоялого.
Як же вип'ю вина зеленого,
Як же вип'ю меду стоялого,
Тут мої кривавії рани загояться,
Тут мої уста солодкі розійдуться,
Засвищу вам тоді по-солов'їному,
Зашиплю вам по-зміїному,
Закричу вам по-звіриному,
Вже ж потішу князя з княгиною,
Та бояр, і могучих тих витязів».

Велить Ілля князю Володимиру:
«Ой ти, сонечку Володимире стольнокиївський!

Ти іди лишень в горницю в столовую,
Наливай лишень чару вина зеленого,
Не малу чарчину – в півтора відра,
Розбавляй його медами стоялими
Та й піднось Солов'єві-розбійнику».

Хутко князь Володимир стольнокиївський
Ішов у горницю у столовую,
Налив чару зелен вина,
Не малую чарчину – в півтора відра,
Розбавляв медами стоялими
Та й підносив собаці розбійнику.
Прийняв чару Соловей одною рукою,
Випив чару одним духом,
Та від тої чари хміль Солов'я забив, –
Не послухався наказу він Іллюшиного:
Засвистів на весь на солов'їний свист,
Зашипів на весь на зміїний шип,
Закричав на весь на звіриний крик.
Од того від посвисту солов'їного,
Від того від пошипу зміїного,
Від того від покрику звіриного
Жеребні кобили облошилися,
Вагітні жінки обродилися,
Маківки на теремах покривилися,
У вікнах шибки потріскалися,
Із двору всі коні розбіглися,
Всі князі з боярами впали мертвими,
Всі могучії богатирі попадали,
Рачки по двору розповзлись.
Володимир-князь із княгинею
Ледь живі стоять, хитаються,
Ув Іллі під пазухою закриваються:

«Ой ти ж, Ілле Муровцю Івановичу!
Зупинити-бо Солов'я-розбійника,
Щоби не свистав,
Щоби не шипів,
Щоби не кричав,
Князів та бояр лиши хоч на семена!»

Котять же тут донечки Соловієві
На широкий княжинецький двір
Превелике множество теліг ординських.
На багатство-розкоші Соловієві
Сонце Володимир-князь поласився.
Промовля ж до нього Ілля Муровець:
«Ой ти, сонце князю Володимире!
Не твоїм наказом ті вози приїхали,
Не тобою і назад одпустяться.
Гей ви, малі дітки Соловієві!
Ви котять же ж оп'ять, до своїх воріт
Всі свої багатства і розкоші,
Скрині з золотом незчисленні:
Не видати вже вам годувальника-батечка,
Та не будете поневірятися,
Маєте й до смерті чим годуватися,
Обійтися мусите без кормильця-батечка».
Покотили дітоньки Соловієві
Все багатство-розкоші – заплакали.

Мовить богатир Ілля до розбійника:
«Ай же ж ти, Соловію Рахмановичу!
Я велів тобі свистіти полусвистом,
Я велів тобі шипіти полупшипом,
Я велів тобі кричати полукриком –
Ти ж мене, собако, не послухався!»

«Ай же ти, храбре Ілле Муровцю!
Не вбивай же ти мене, Соловієчка,
Відпусти мене на вільну воленьку.
Я вкруг Києва повистроюю
Села з присілками, гради з пригородками,
Церкви-обителі богомільнії!»
«Та не зодчий ти – розоритель ти!
Розориш ти й села з присілками,
Розориш городи із пригородками,
Розориш церкви-обителі богомільнії».

Одчіпляє він розбійника од стремена,
В чисте поле він розбійника проваджує,
К зелен дубу він розбійника прив'язує,
Лука богатирського натягує,
Стрілочку гартовану накладує –
І стріляє ворові в білі груди,
Розбиває ворові білі груди
Та й говорить сам отакі слова:
«Годі-бо тобі свистать по-солов'їному,
Годі-бо шипіти по-змїїному,
Годі-бо кричати по-звіриному,
Досить же тобі сльозити матерів,
Досить же вдовити молодиць,
Досить сиротити малих діточок!»

І глаголить Володимир стольнокиївський:
«Спаси Господи, Ілле Івановичу,
Що позбавив нас від смерті від даремної!
Наречу тобі таке я ім'ячко:
Будеш первий богатир у Києві,
Ілля Муровець да й Іванович.

Та живи у нас во стольнім Києві,
Вік живи у славі по усій Русі!»

Як пішли вони до трапези княжинецької,
То глаголить Володимир стольнокиївський:
«Будь здоров же, первий богатир у Києві,
Ілле Муровче та й Івановичу!
Жалую тебе трьома місцями я:
Перше місце – вряд зі мною сідай,
Друге місце – вряд з княгинею,
Трете місце – куди хочеш сам».
Заходить Ілля із віконечка,
Потискає всіх князів-бояр,
Сильних та могучих витязів,
Опинився проти Володимира.
Як обидився на те Олексій попів син,
Як схопив зі столу він булатний ніж –
Кинув раптом ув Іллю Івановича.
На льоту піймав Ілля булатний ніж,
По руків'я увігнав його в дубовий стіл,
Сів на своє місце проти Володимира⁷⁹.

Мовить до Іллі Добринечко Микитович:
«Будь здоров же, первий богатирю київський,
Ілле Муровцю та й Івановичу!
Маємо на тебе ми надію кріпкую:
Вже ж прийми мене, Добринечка,
А зі мною й братця мого меншого
Смілого Олексика Поповича
У свої у браття у хрестовії.

⁷⁹ Подібні бешкети підлеглих-васалів за столом у великих феодалів були звичайними для європейського Середньовіччя.

Будеш ти нам, Ілька, братцем старшим,
Я, Добриня, буду середульшим,
А Олексик буде братцем меншим».

Як обидився на те Олексій попів син:
«Ти в своєму розумі, Добринюшку?
Не зійшов ти з розуму, мій братику?
Сам із роду ти, Добрине, із боярського,
Я, Олекса, з давнього попівського,
А йому ніхто не знає роду-племені,
Принесло сюди його – казна-звідкіль,
Каже, син селянський із-під Муровська,
Та й чудить у нас во Києві, все нівечить».

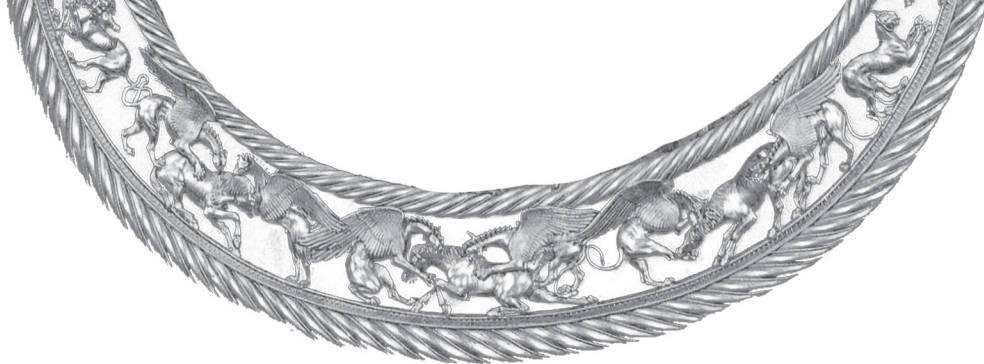
Був тут славний богатир Самсон Самійлович,
І рече тут до Іллі Самсон Самійлович:
«Здравія, возлюблений мій небоже,
Перший богатирю Ілле Муровче!
На Олексонька вже вельми ти не гнівайся:
Родом все попівським величається,
І тверезий він – як під мухою,
Луч' за всіх він лається, луч' свариться!»
Йому в відповідь таке рік Олексієчко:
«Ай ти, дядечку Самсоне та й Самійловичу!
Не во гнів тобі хай буде сказано:
Досі ти мав славу із нас першого,
А тепер кого племінником вшановуєш,
Над собою більшим визнаєш кого?
Селяка нечесаного репаного!»

Мовить богатир Самсон Самійлович:
«Ой же ж ти, Добринечку Микитовичу!

Ти гаразд на гуслоньках умієш грать,
Гуслоньках дзвінчастих, яворових,
Піти про часи про стародавні,
Про ті времена давноминулії.
А виймай лише ті зараз гуслоньки,
А наладь-но струни позолочені,
Вибирай же награші найкращії,
Вибирай же наспіви найлуччії,
Заспівай Олексі тую старинку
Про богатиря того селянського,
Про Микулу того Селяниновича».

Тож виймав Добриня гуслоньки дзвінчастії,
Став шовковії тятівочки натягувати,
Позолочені став струночки наладжувати,
Та й пустив по хвилях десять лебедів,
Клекіт орлій в піднебесі ген.

БИЛИНА ТРИНАДЦЯТА

МИКУЛА СЕЛЯНИНОВИЧ І ВОЛЬГА

*Зустріч князя з богатирем-пługатарем. –
Усмиряння бунтівників. – Поворот на ниву*

– **В**же ми правили, як в стольнім городі
Народивсь буй-тур Вольга Всеславович,
Як, навчившись хитрощів і мудрощів,
Вибирав дружиноньку хоробрую,
Як ходив у землю ту Індійськую,
Покорив він землю ту Індійськую,
Вбив царя індійського Ставруловича,
Взяв його жону собі Азвяківну.
От живе він на Русі во стольнім городі,
Тих карає праведно, тих милує...
Але сталася Вользі тут прикра річ:
Мужики з двох городів Русі –
З Гурчевця
Та із Оріховця –
Даней-мит не висилають Києву.
Так що молодий Вольга Всеславович
Зі своєю та й дружиною хороброю
До тих міст бунтливих споряджаються.
Добирають жеребців все в добрій силюнці,
В добрій силюнці та темно-карііх.

Посідали на жеребчиків, поїхали.
Виїжджають на роздолля в чисте полечко
Та й почули в чистім полечку оратая:

Оре в полі орач, посвистує,
В оратая чепіги поскрипують,
Лемеші⁸⁰ по камінцях покресують,
Золот плуг проти сонця поблискує.
Їдуть молодці вперед до ратая,
Їдуть день із ранку до вечора,
А не можуть до нього доїхати.
Оре в полі ратай, посвистує,
В оратая чепіги поскрипують,
Лемеші по камінцях покресують,
Золот плуг проти сонця поблискує.
Другий день вони їдуть до ратая,
Другий день із ранку до вечора,
А не можуть до нього доїхати:
Оре в полі ратай, посвистує,
В оратая чепіги поскрипують,
Лемеші по камінцях покресують,
Золот плуг проти сонця поблискує.
Третій день вони їдуть до ратая,
Третій день вже до полудня хилиться –
Тільки тут орача наздогнали вже.
Оре в полі оратай, понукує,
На кобилку свою погукує,
З краю в край бороздечки покладує,
В один край поглянути – другого й не видіти.
Із землі дуб'я-колоддя вивертає,
А велике каміння все в борозну валить.
Лише кучері в ратая качаються,
Перлами добірними по плечах розсипаються.
В плугаря кобилонька буланая⁸¹,

⁸⁰ *Лемеші* – частина плуга, що підрізає землю знизу.

⁸¹ *Булана* – світло-рудой масті.

На кобилці гужоньки шовковії,
Хвіст аж до землі розстеляється,
Грива колесом завивається.
В плугатаря чепіги дубовії,
Плуг же сам зі щирого золота.

Промовляє Вольга

Такії слова:

«Помагайбі тобі, плужникароньку!
Се ж нелегко пахати-орати, селянствувати,
З краю в край борозенки покладувати».

Промовляє оратай такії слова:

«Далебі, далебі, Вольго Всеславовичу!
Треба з Божою поміччю нам селянствувати,
З краю в край борозенки покладувати.

Ти ж далеко се їдеш? Куди путь твоя
Із твоєю дружинонькою хороброю?»

Промовляє Вольга

Отакі слова:

«Їду з города Києва до двох городів –
До міст Гурчевця

Та Оріховця:

Не хочять мужики даней-мит щось платити мені».

«Ой ти, молодий Вольго Всеславичу!

В тому Гурчевці

Та в тім Оріховці

Мужики-бо живуть все розбійники.

Я недавно там був, позавчора лиш,

Закупив собі солі цілих три міхи,

А в кожному міху десь по сто пудів.

Положив оте все на кобилку буланую,

На кобилку булану Обнеси-Голова,
Сам я сів, – нівроку також, сорок пудів, –
Та й поїхав тим Гурчевцем-Оріховцем.
Аж тут стали мужики мене захоплювати,
Ті розбійники гурчевці-оріховці,
Стали грошей подорожніх з мене правити,
Став я грошей подорожніх мужикам ділити,
Та що менше грошей залишалося,
Прохачів усе більше з'являлося.
А я був із гирлигою⁸² подорожньою,
Став ділити я їм грошей подорожніх:
То котрий стоячи стояв, той сидячи сидить,
А котрий сидячи сидів, той лежачи лежить.
Покотив їх, розбійників, до тисячі».

«Ой же ти, ратаю-ратаєчку!
Та поїдь ти зі мною товаришем».
Згоден їхати оратай за товариша,
З плуга гужики шовкові ж вистібує,
Та із ниви кобилку булану витягує,
Сам сіда на кобилку буланую,
Князь з дружиною на жеребчиків – поїхали.

Мовить же оратай отакі слова:
«Ой же ж ти, Вольго Всеславичу!
Я ж оставив плуга в борозенці,
Плуг з черленого щирого золота,
А чепіги у нього дубовії.
Нам його колись з неба ізіслано,
Залишати негоже без пригляду.
Ти пошли-но дружину хоробрую,

⁸² *Гирлига* – загнутий ціпок.

Щоби плуга з земеленьки висмикнули,
З лемешів щоб земеленьку витрусили,
Кинули плуга за вербняки».

Посилає Вольга Всеславович
Зі своєї дружини хороброї
Молодців трьох найкращих, воїтелів,
Щоби плуга з земельки висмикнули,
З лемешів щоб земельку витрусили,
Кинули плуга за вербняки.
Їдуть до плуга могучих три витязі,
Усі десять взяли за чепігу одну –
А не сила їм плуга із землі піднять.
Посилає Вольга іще десятъох,
Молодців десятъох, воїтелів.
Усі разом взяли за чепігу одну –
А несила їм плуга із землі піднять.
Посилає усюю дружину хоробрую,
Тридцять молодців без єдиного.
Їдуть тридцятъеро без єдиного,
Узялися усі за чепігу одну –
А несила їм плуга із землі піднять.

Мовить же плугатар отакі слова:
«Ой ти, князю Вольго Всеславовичу!
Не дружинонька в тебе хоробрая,
А немудра у тебе лише хлібоїдъ».
Сам під'їхав до плуга ратаєчко,
За чепігу одну брав плуга рукою,
Плуга із земельки висмикнув,
З лемешів земельку витрусив,
Підхопив та махнув за вербові корчі:

Полетів плужок
Аж під оболук,
Впав плужок
Межи вербових гілок,
В сиру землю по чепіги ввійшов.

Сіли верхи оп'ять, поїхали.
Промовляє Вольга Всеславович:
«Ой же ти, ратаю-ратаєчку!
А поїдьмо з тобою навзаводи».
Ув оратая кобилка ступою йде –
У Вольги ж бо кінь побігує;
Ув оратая кобилка ристю йде –
У Вольги ж бо кінь поскакує;
Ув оратая кобилка грудьми пішла –
А Вольжин-бо кінь увігнатись не міг.

Став Вольга до ратая гукати,
Став Вольга ковпаком махати:
«Стій-но ти, постій, оратаю!
Зупинися вже, плугатарю!
Якби ся кобилка конем була от,
Дав би за коня гривень і п'ятсот».
Зупинивши скач,
Пашекує орач:
«Глупий ти, князю, нерозумний, князю!
Сю кобилку я взяв лошатком ще,
Одноліткою-жеребчиком із-під маточки,
За лошатко дав п'ятсот гривень я,
Їй тепер ціна – добра тисяча.
Якби ще вона та й конем була –
Пів твого князівства варт вона була б».

Мовить врешті Вольга Всеславович:
«Ой же ти, плужнику-ратаю!
Я ж ім'я твого досі не знаю,
Як тебе на імення й по батькові?»
«Ой ти, молод Вольго Всеславичу!
Як я жито-рож накошу
Та в скирти складу,
В скирти складу,
З поля повожу,
З поля повожу,
Вдома змолочу,
Вдома змолочу,
Пива накурю,
Пива накурю,
Гостей ізберу, –
Стануть усі вітати мене,
Стануть усі хвалити мене:
“Здоровенький будь, Микуло Селяниновичу!”»

Вольга ронить на се такії слова:
«Багатьох же наук-премудростей навчений я,
А твоєї науки земної не навчений...»

Їхали отак князь Вольга Всеславович
Зі своєю дружиною хороброю,
З хліборобом Микулою Селяниновичем,
Під'їжджали під Гурчевець, під Оріховець.
Мужики ж ті гурчевці-оріховці
Віддалік упізнали, що їдуть погрізно до них
Вождь із воями брати данину від них,
Та й були ті злодії здогадливі:
На тій річеньці та й на бистрій тій

Повкладали місточків підроблених.
«Ти не їдь по містках через річечку, –
Радить князю Микула-ратаєчко: –
Ті містки враз під кіньми проломляться.
Нум стрибати на них через річечку!»
Одним скоком дістались на той бережок,
Стали ворів отих пошановувати,
Пошановувати та й почестувати,
Батогами від серця похльостувати:
«Отсе вам-бо, хлоп'ята, за дуροщі!»

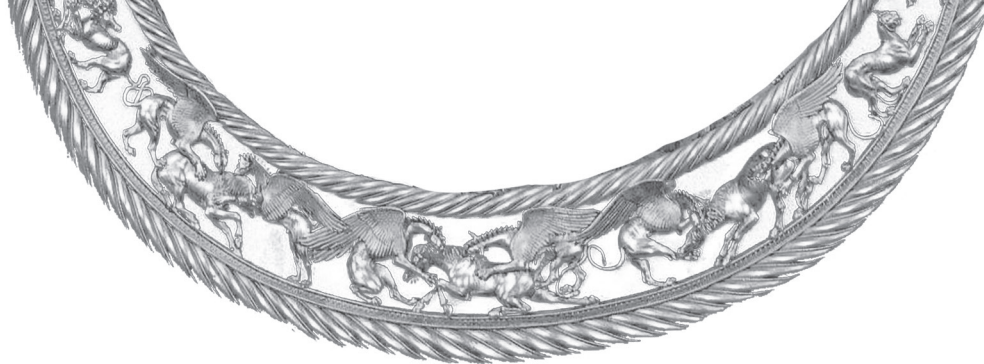
Тут хлоп'ята клянуть-зарікаються:
«Тричі проклят хай буде той дурень із нас,
Хто з такими хлоп'ятами зв'яжеться!»
А як ближче приглянулись, кажуть іще:
«А отой же, хлоп'ята, був третього дня,
Третього дня в нас бував,
Нас, мужиків, бив-побивав!»
Тож збирались хлоп'ята, звинялися,
Низько-низенько поклонялися:
«Вже ж ви гой єсьте, удалії молодці,
Гурчевці-оріховці – в вашій руці.
Получайте від нас усі дані-невиплати».

Брав Вольга ту получку, всі дані-невиплати,
Із Микулою борзо вертався назад.
Вертався назад до стольного Києва,
Просив і Микулу до стольного Києва:
«Ти ж могутній, Микуло та й Селяниновичу,
Годі тобі пахати-орати,
Ходи до мене данину збирати,
В стольному Києві жить-поживати».

«Будь здоров, княже Вольго та й Всеславичу!
Час мені вже на ниву вертати,
Час мені вже її засівати.
Хай тобі Господь Бог допоможе,
Селянину такеє негоже.
Неспроста отаке в мене ім'ячко,
Сакві⁸³ в мене з добірним же сім'ячком».

⁸³ Сакви – дві з'єднані торби, які перекидають черезпліч або через в'ючну тварину.

БИЛИНА ЧОТИРНАДЦЯТА

МИКУЛА І СВЯТОГОР

*Богатир-гора і богатир-землероб. – Земна тяга в торбині селянина. –
Князь Володимир посилає хорбрів до Святогора*

Є ще й інша билина, Олексечку млад,
Млад Олексечку-пересмішничку,
Про Микулу про Селяниновича:
Може, й ся тобі також піде на ум
Й перестанеш з простолюду кпитися.

* * *

На крутих горах, на Святих горах⁸⁴
Велетень-богатир Святогор сидів.
Та не їздив він на святую Русь:
Ледь носила його матір сира земля.
Захотілося ж раз Святогорові
Погулять на роздоллі
В чистому полі.
Засідлав він коня богатирського,
Виїжджає у путь у доріженьку.
Стрепенулося серце молодецькеє,
Заіграла силюнька по жилоньках,
Так-от живчиком переливається.

⁸⁴ Складно визначити напевне, які гори в билинах іменуються Святими. З-поміж різних версій – це Кримські гори (як відгомін існування там у Середні віки християнської держави Феодоро: від грец. *Феос* – святий).

Та ж і грузно йому з тої силюньки,
Грузно, як від найважчого тягаря.
Ні з ким силою такою помірятись,
Ні з ким в чеснім бою і поратитись.
Викидає він палицю булатную
Вище за хмару із виду геть,
На білі ручки ізнову підхоплює.
«Коби мені та земную тягу знайти,
Утвердив би кільце в небесах,
Прив'язав би до нього ланця залізного,
Притягнув би я небо до землі-матінки,
Повернув би землю краєм уверх –
Та й змішав би земних із небесними!»

Ба уздрів Святогор тут у чистому полечку
Молодця доброго, йдучого пішечки.
За плечима у нього звичайні сакви.
Йде собі полем, пісню поспівує.
Пустить велет скакати свого коня
У всю силу коня богатирського –
Селянин усе пішки неквапно іде,
Не нагнати коню богатирському.
Як же їде вольготою тихою він –
Селянин уперед не відірветься.
Кликнув тут Святогор того молодця:
«Будь здоров, чоловіче прохожий сих піль!
Ти постій-но, постій-но хоч крихітку.
Як скакать припущу я свого коня
У всю силу коня богатирського –
Ти ідеш уперед, пішки тихо ідеш,
Не догнати тебе коню бистрому;
Як же їде вольготою тихою він –

Ти ідеш, уперед не відірвешся».
Зачекав Святогора прохожий тих піль,
Клав на землю з плечей із могутніх
Ті сакви звичайнісінькі, прості сакви.
Мовить так Святогор перехожому:
«А скажи-но мені, перехожий сих піль,
Що у тебе за ноша в тих торбочках?»
Одвічає йому перехожий тих піль:
«Ай же ж, славний ти велетню, наче гора!
Ну-бо спробуй піднять мою ношицю
На своє на плече велетенське
Та й піти з нею полем за обрій ген-ген».

Опускається славен той велет-гора
Із коня за отими торбинами.
Спершу брав ті сакви він єдиним перстом –
А вони хоч би й ледь зворушилися.
Брав тоді він одною рукою сакви –
А вони хоч тобі зворухнулися б.
Богатир же обіруч тоді їх схопив –
А вони аніруш, аніскілечки.
З усієї вже силищі велет-гора,
З усією натугою тужиться,
Вже у землю угруз по коліна він аж,
По лицю вже не піт, а кровини течуть –
Лиш малий він душок підпустити зумів
Підо тії сакви звичайнісінькі.

Й Святогор промовляє отсі-от слова:
«Я такої ваги зроду не піднімав!
Що ж бо в торбах твоїх понакладено?
Хто ж ти сам, перехожий сих піль,

Як зовуть на ім'я і по батькові?»
Одвічає йому чоловік тих полів,
Все спокійно, з легкою усмішкою:
«Ой ти, славен на світ Святогорочку!
Як я жито-рож накошу
Та в скирти складу,
В скирти складу,
З поля повожу,
З поля повожу,
Вдома змолочу,
Вдома змолочу,
Пива накурю,
Пива накурю,
Гостей ізберу, –
Стануть усі вітати мене,
Стануть усі хвалити мене:
“Здоровенький будь, Микуло Селяниновичу!”
А у сих же саквах, а у сих же торбах –
Усю тягу земну навантажено».

Ронить Святогор же такії слова:
«Носиш тягу ти всюю земну, Селяниновичу,
А я й тягу людську неспроможен нести...»

Взяв Микула сакви, взяв він тії торби,
Черезпліч положив і подався туди,
Де от поле орав нещодавнечко.
Йде він нивами сам, сіє з саков отих,
Тихо пісню веселу поспівує.
Щось хотів ще сказать Святогор сіячу,
По коліна усе отак стоячи...
Та сіяч усе йде,

Щось услід золоте
Поміж скиб у ріллі мов видніється.
Ще приклав богатир свою руч до чола –
Сіяча вже й не видно за обрієм.

* * *

Поклав гуслоньки Добрик на лавицю вже
Й промовляє громаді такі-от слова:
«Де угруз Святогор у землицю сиру,
Тут, як бають, устати на ноги не зміг,
Тут було вже йому преставленіє:
Покарав Господь Бог за велику хвальбу!»

Промовляє ж на теє Берм'ята Васильович:
«А неправильно ж бають про діло оте.
До Святих гір той велет усе ж повернувся,
Й нині він на Святих горах тих прожива,
Та не сміє додолу спуститися,
Роз'їжджає ущелинами лиш камінними,
Лиш ущелинами прямостінними».

Так говорить на те Олекса Попович млад:
«Князю наш Володимире стольнокиївський!
Хто з них правду рече, хто побріхує, –
Чи старий Берм'ята Васильович,
А чи молод Добриня Микитович?
Не пошлеш ти кого до Святих отих гір
Правду-істину звідати,
Святогора провідати?
Вже ж пошли туди першого богатиря

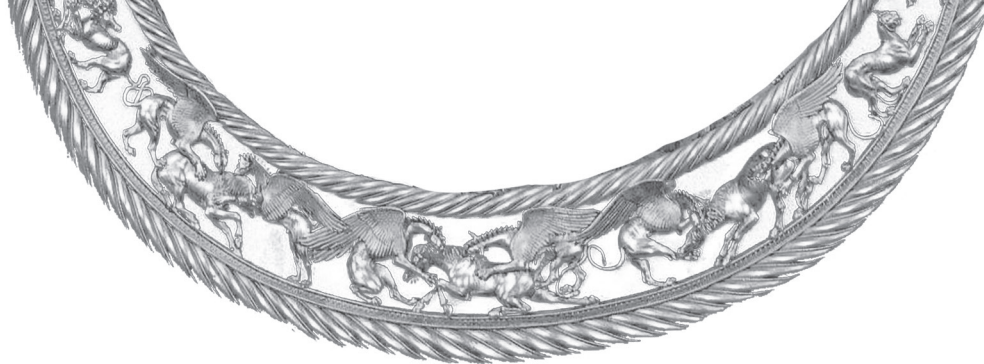
Удалого Іллю світла Муровця:
Там вони, як Господь Бог волитиме їм, –
Або силюньки один в одного спробують,
Або ж стануть братами хрестовими».

Миттю Муровець – скок
Із-за столу-лавок
Та й промовив весело такії слова,
Аж ясніє йому від тих слів голова:
«Будь здоров, наш батеньку Володимире-князю!
Добре слово мовляє тут молод Олексечко:
Зволь мені поїхати на гори Святи,
Я там не був ще ніколи в житті.
Бо не личить же першому богатирю
Занедбати честь-славу свою –
На покої жити,
Живіт кормити».

Одвічає батенько Володимир-князь:
«Ай же ти, Ілле Муровцю Івановичу!
Їдь-бо справді ти до тих гір Святих,
Та бери собі товаришем найлюбішим
Ізо всіх тут буй-турів щонайкращого».
Промовляє на те Ілля Муровець:
«Ай же ти, Добринечку Микитичу млад!
Уставай же на жвавії ніженьки,
Споряджайся у путь у доріженьку,
Їдь зі мною найкращим товаришем.
Ми на луках на тих Леванидових,
При хресті отім Леванидовім
Із тобою та й побратаємось,
Золоченими хрестами зміняємось.
Та від розстані два братики названі
Вчинимо поїздочку богатирськую».

Каже Олексечко Попович млад:
«А дорогою, братці, не забути би вам
Ще навідатись до соборних попів –
Щоб замовить дві служби весільнії,
Аби діло відтак не загаялось,
Коли вернетесь із тої поїздочки
З чиста поля з двома поляницями,
З доньками ж Микули того Селяниновича
(Третя-бо – за Ставром Годиневичем)».
Не сказали ні слова на тес вони,
Вийшли з терема-GRIDНИЦІ мовчки вони.
Слідом всі з-за стола підіймаються,
Тут і пир, і билина кінчаються.

БИЛИНА П'ЯТНАДЦЯТА

ДОБРИНЯ МИКИТИЧ
І НАСТАСІЯ МИКУЛІВНА

*Богатирі виїжджають у Святі гори. – Поляниця й Добриня. –
Весілля у Києві*

То не сонечко над градом Києвом
Сходило вище за оболочи ходячі,
Не Дніпро-ріка з берегів крутих
Виступала, розливалася –
Виходили-виступали стар і млад
Подивитись на тую поїздку богатирськую:
Споряджались в поле, збиралися
Два могучі храбри руськії –
Молодий Добринюшко Микитович
Та старий⁸⁵ Ілля Іванович Муровець.
Що ясен сокіл – удалий Добринечко:
Погубив-убив він Зміїще-Горинчище.
Ілля Муровець – так іще удаліший:
Погубив-убив він Солов'я-розбійника.

Як під'їхали до лугів до Леванидових,
До того хреста до Леванидового,
На конях тут тричі обнялися,
Тричі почоломкалися,
Золоченими хрестами побраталися,
Стали звати один одного братами хрестовими.
І поїхали богатирі могучії,
Хрестові братове названії –

⁸⁵ *Старим* Іллю Муровця називають у билинах за розумінням тих часів: адже тут йому трохи за тридцять.

Чистим полем, доріжкою торованою.
Їдуть через пагірки невисокії,
Їдуть через річеньки неглибокії,
Їдуть лісами, їдуть гаями.
День проїздили, другий і третій день,
Та нема їм супротивника в полі чистому,
Немає повольника⁸⁶ по крутих берегах,
Немає поборника⁸⁷ по темних лісах.
Ба наїхали вони на бродючий слід,
Кінський слід усюди, іскопить⁸⁸:
Землю всю зрито, перекидано,
Повні вибої-криниці
Води-джерелиці.

Мовить Добрині старий Ілля Муровець:
«Молодий ти братику мій Добринечку!
Видно, іскопить се богатирська.
Хоч охота з богатирем мені з'їхатися,
Неохота убік повертати вже:
Путь моя вперед лежить, до гір Святих.
Їдь-но ти один вслід богатирю тому,
А в Києві вже з тобою побачимось».
Розпрощались вони та й роз'їхалися:
Старий їде знов далі до гір до Святих,
Млад Добриня – убік ген за іскопиттю.

Їде день Добринечко, другий і третій день.
Наздогонить у полі богатиря.
А сидить богатир та й на добрім коні,
А сидить вбраний в шати жіночії.

⁸⁶ *Повольник* – тут: вільний річковий розбійник.

⁸⁷ *Поборник* – тут: хто бере побори, грабіжник.

⁸⁸ *Іскопить* – земля з-під копит.

Мовить, бачачи се, Добринечко млад:
«Але ж то не мужчина сидить на коні,
А сидить то дівиця чи жіночка, –
Поляниця, що в полі поїжджує!»

Роз'їжджається витязь на вершницю ту –
Як ударить булатною палицею
Поляницю у голову, в мідний шолом!
Та сидить поляниця, й не зрушиться,
І назад хоч мигцем не оглянеться.
На своєму коні вмить аж жах його взяв!
Од'їжджає він трохи у полечко,
А стоїть в чистім полі могуч сирий дуб,
Сирий дуб в один людський охват,
Один дуб серед степу-роздоллячка.
Наїжджає Добриня на той сирий дуб
Силу спробувати богатирськую:
Вдарив палицею він у той сирий дуб –
Розщепив його на дранки тонкі.
Промовляє до себе такі він слова:
«Видно, силюнька в Добринечка яка й була,
Видно, смілість в Добринечка не яка була».

Повертає Добриня Микитич млад,
Навздогін прискакав він до вершниці.
Як ударить булатною палицею
Поляницю у голову, в мідний шолом!
Та сидить поляниця, й не зрушиться,
І назад хоч мигцем не оглянеться.
На своєму коні вмить аж жах його взяв!
Од'їжджає знов трохи у полечко.
«Сміливість у Добрика як і була.

Видно, сила у Добрика не як і була». А стоїть в чистім полі могуч сирий дуб, Сирий дуб у два людських аж охвати. Наїжджає оп'ять він на той сирий дуб, Силу спробувати богатирськую: Вдарив палицею він у той сирий дуб – Розщепив на дрібнії на скіпочки. Промовляє до себе такі він слова: «Видно, силонька в Добринечка яка й була, Видно, смілість в Добринечка не яка була».

Розганяє Добриня свого коня, Наїжджає він вершницю в третій вже раз – Як ударить булатною палицею Поляницю у голову, в мідний шолом! Цього разу вона зворухнулася, На Добриню цікаво оглянулася І такі промовляє до нього слова: «Я-то думала, комарики покусують, А то руські богатирі поляскують!» Та й за русії кучері Добрика хвать, Зісмикнула його на землю з коня І поклала в глибокий при боці мішок. Як повіз по широкому полю їх кінь! Та невдовзі той кінь так провіщився: «Ай же ж ти, хазяєчко моя любая, Молода Настасіє Микулівно! Не можу двох хорбрів одразу везти: Силою той богатир буде десь як ти, Сміливістю ж він удвічі як ти».

Виймає тут Настасія Микулівна Із мішка Добриню Микитовича,

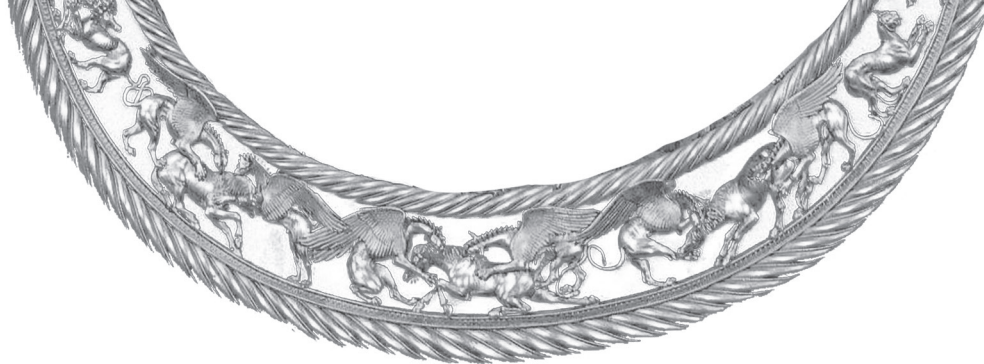
Каже до себе такі-от слова:
«Якщо стар богатир – голову зрубаю,
Якщо млад богатир – у полон забираю,
Якщо люб мені буде – заміж піду,
Не прилюбиться – на долоню складу,
Другою притисну,
Був богатир колись молодцем,
Стане богатир овсяним млинцем».

Як поглянула на молодого Добринюшку –
Полюбився він їй, ісподобався:
«Здрастуй, душечко, молоденький Добринечку!»
Їй у відповідь мовить Добриня, запитує:
«Ой же ж ти, полянице-удалице!
А ти ж як упізнала Добринечка?
Я ж бо сам от не знаю, хто ти».
«А бувала я в стольному Києві,
Там видала Добриню Микитича,
А тобі було ніде видати мене.
Я Микули дочка Селяниновича.
Рідний батенько злотим плугом оре,
Злотим зерном сіє,
Що всенька Русь його трудом живе.
На ім'я мене Анастасія.
А поїхала в чистеє полечко поляковати,
Пошукати собі супротивничка.
Якщо візьмеш мене, поведеш під вінець,
Зробим заповідь строгу й великую –
Будеш жити зі мною й добра наживать.
А не візьмеш мене – на долоню складу,
Другою притисну,
Був із тебе бравий молодець,

Буде із тебе вівсяний млинець».
«Ой же ж ти, молода Настасіє Микулівно!
Залиши мені, Добрику, житіє.
Зроблю я з тобою заповідь строгу й великую
І піду я з тобою під чесний вінець».
Тут зробили вони заповідь строгу й великую
Та й поїхали в стольний во Київ у град.

Як приїхали в стольний во Київ у град,
Бив Добриня чолом рідній матінці
Тій же чесній вдові Афимії Олександрівні.
Випросив прощеннячка-благословеннячка,
В храмі Божому шлюб узяли,
Велик пир на весь мир утяли.
Кликав він на той пир братців названих,
Кликав і богатирів святоруських усіх,
Не покликав на пир братця меншого
Пересмішника Олексія Поповича.

БИЛИНА ШІСТНАДЦЯТА
ІЛЛЯ І СВЯТОГОР

*Ілля в шатрі Святогорівім. Розповідь Полонки
про свою долю. – Ілля в кишені Святогорівій. – Муровець зізнається
у блуді. – Інша розповідь про Полонкову долю. – Святогор карає
невірницю. – Святогор у домовині. – Ілля в печері Коливана*

Що ж тим часом було з Ільком та й із Муровцем?
Як дорога його в гори склалася?
Полював-охотився в чистім полі він,
Полював-охотився в темнім лісі він,
Звіра лютого на копіє ловив,
Соболів-куниць із лука стріляв.
Під'їжджає врешті до гір до Святих.

Наїхав Ілля в полях передгірних
На шатро білополотняне.
Стоїть шатро білополотняне під великим сирим дубом,
А в тому шатрі – крОВАТЬ богатирська немала:
Завдовжки кровать десяти сажень,
Завширшки кровать шести сажень.
Прив'язав Ілля доброго коня до сирого дуба,
Ліг на ту кровать богатирськую
Та й міцно заснув.

Прокидається зо сну – заходить в шатро
жона богатирська.

Такої красуні на білому світі
Не видано й не чувано:
На зріст вона високая,

Хода в неї витончена,
Очі – ясні соколи,
Брівоньки – чорні соболі,
Із платтячка – тіло білее.
Як зайшла до шатра,
Зібрала на стіл:
Постелила обруси візерунчасті,
Поставила страви солодкії,
Поставила напої медвянії.

Як Ілля поїв, як Ілля попив,
Питає її, хто ж вона така.
«Святогорова жона я, Полонка⁸⁹, – відказує. –
Сама сиджу-нудьгую,
Літонька красні марную.
Було, було таке врем'ячко на білому світі,
Коли жила я в родимого батечка,
Коли жила я в родимої матінки –
Яке-бо веселе життя то було!
Я гуляла-ходила в зелених садах,
З дівоньками ходила, з подруженьками,
Виспівували ж ми пісень усіляких луженьками,
До нас богатирі молодесенькі поїжджували,
Молодесенькі до нас лицарі.
Як же було нам тоді весело!

Та недовго ті веселощі проходили,
Певно, моя судьба така нещасливая,
Талану я не мала, долечки.
Чи то так на роду написано,
Що мені жереб випав нерадісний,

⁸⁹ *Полонка* (Пленка) – ім'я, ймовірно, від слова «полон»: торговака полоненими людьми й загарбаними речами.

Усе щастя лишилося в подружок.
Як одної пори, коли я гуляла в зеленім саду, –
Чую, матір сира земля вся сколихнулася,
А дерева в садочку похитнулися.
Тут приїхав же Святогор-богатир,
Побачив мене він в тім зеленім саду,
Сподобав мене за вроду прекрасною
Та й задумав на мені женитися.
Ізлякався його мій отець-батенько,
Не спитали мене й віддали так мене.
Хоч живу я з ним і красуюся,
Вся ж у золоті я, вся у сєребрі,
У шовках же я, у парчах же я,
В кришталевій скрині він носить мене –
Та усе ж мені тяжко із нелюбом,
Не лежить мені серце нітрохи за ним.
Може б, я віддалася за іншого,
Може б, взяв мене Ілля Муровець,
Може б, взяв млад Добриня Микитович,
Може, взяв би Олекса Попович млад
Чи ще хто зі славетних тих витязів».

Гарно чути Ількові Івановичу,
Що про нього чували і в дальньому краєві,
Що про нього тут мріє така-от красавиця.
«Я ж, Полонко, і є Ілля Муровець,
До твого до мужа я присланий
Стольнокиївським Володимиром».
Каже Полонка тоді отакії слова:
«Ти ж, Іллюшечку дорогесенький,
В його ліжку досхочу виспався,
З його столу наївся-напився
Страв солодких, напоїв медвяних,

Зі мною любов ти тепер сотвори.
А не послухаєшся – скажу Святогороді,
Що насильно мене в гріх увів.
Чоловік же мій вищий за дерева стоячі,
Головою – під оболоти ходячі,
Як їде конем – земля прогинається,
Як пішки йде – у землю вгрузає,
Буде тобі, багатирю, непереливки,
Буде тобі певна смерть».
Нічого робити Іллі:
З бабою не домовишся,
А зі Святогородом не зладишся.
Мусив Ілля вчинити діло повелене,
Та й пішов із шатра.

В'їхав Ілля на Святії гори,
Почув тут превеликий шум:
Заколивалась матір сира земля,
Захиталися темні лісочки,
Замутилися бистрі річеньки,
Виливалися з берегів крутих.
Глядь Ілля – на величезнім коні
Їде ступою багатир-гора,
На зріст вищий за дерева стоячі,
Головою сягає оболоти ходячі.
Їде, сам подрімує сидячи.
«Що за чудо? – каже Ілля. –
Багатир, та на коні заснув?
Міг би виспатись у шатрі білополотнянім,
У ліжку багатирському.
Либонь, не руський багатир, а невірний він».
Та й гука до нього на всю голову:
«Чи ти спиш, велетню, чи прикидаєшся?»

Чи до мене тихцем підбираєшся?»
Богатир-гора нічирк на те,
Тільки велет кінь хвостом діл мете.
Закричав Ілля вдруге ще гучніш –
Зашумів од крику бір зелений лиш.
Богатир-гора ані пари з уст –
Велета коня віддих чутен густ.
Гримнув ще й утретє на той чуд Ілля –
Камінцями вкрилась зі скали земля.
Богатир-гора все мовчить на те,
Тільки велет кінь хвостом діл мете.

Розгорілося в Іллюші палкеє серце,
І нагонює він коня да у перший раз,
Палицею вдарив кріпко-прекріпко
По могучих плечах того велета.
Думав, що з конем його вбив,
Богатир же вперед усе їде, й не оглянеться,
Їде, сам подрімує сидячи.
«Що за чудо? – каже Ілля. –
Та ж бо досі від руки Іллюшиної
На коні ще ніхто всидіти не зміг.
Дай-но роз'їдуся іще в другий раз!»
І погнав оддалік коня в другий раз,
Палицею вдарив міцно-преміцно
По могучих плечах того велета.
Думав, богатиря із конем убив,
Богатир же вперед їде, не оглянеться,
Їде, сам подрімує сидячи.
«Певне, кепсько все ще я вдарив його.
Ну-бо роз'їдуся в третій ще раз!»
І погнав він коня іще в третій раз,
Палицею вдарив сильно-пресильно

По плечах могучих того велетня.
Пробудився тут богатир од легкого сну
Й каже вголос такі-от слова:
«Боляче ж кусаються мухи руськїї».
Взяв, розправив руку богатирськую,
Захопив нею враз Іллю Муровця,
Та й поклав із конем у кишеню на дно,
І поїхав собі путтю-доріжкою.

Дві доби возить їх величезний кїнь,
А на третій день вже у того коня
Стали ноги дебелиї підгинатися,
Став могучий кїнь та й спотикатися,
По колїна в сиру землю вгрузати.
Брав богатир батїжка шовкового,
Бив коня по стегнах раз та удруге,
Так йому ото приговорюючи:
«В пащу вовку бодай,
Ти, ведмежий пай!
Ти чого се їдеш спотикаєшся?
Може, ти негаразд чого маєшся?
Може, бїдоньку надї мною ти відаєш?»
Одвічає той кїнь величезний,
Людським голосом провіщується:
«Як же менї не спотикатися?
Все возив я одного богатиря,
А тепер вожу третю днину вже
Двох могутнїх богатирів,
Третього – коня богатирського».
Виймав Іллю велетень із кишенї тут,
Разом із конем з дна кишенї тут,
Став Іллю питати, вивїдувати:
«Хто ти такий, чоловіче, еси?

Із якої землі, із якої орди?
Як тебе на ім'я, як по батькові?»
Каже йому Ілля Муровець:
«Я – богатир святоруський зі стольного Києва,
Ілля Муровець Іванович.
Послав мене князь Володимир подивитися, взнати,
Послав Красне Сонечко попитати,
Що ж Святогор, славний богатир,
Не їздить на святую Русь,
Не боронить святую Русь,
Не з'являється до нас, богатирів святоруських».

«Ой же ти, славний витязю Ілле Муровцю!
Сам же Святогор-богатир пред тобою се.
Їздив би я до вас на святую Русь,
Боронив би я ту святую Русь,
Був би серед вас, богатирів святоруських я,
Та не носить мене землиця сира,
Їздить можу лиш по горах високих
Та по долинах глибоких.
Ми з тобою поїдьмо тепер по долинах,
Ми з тобою тепер поїдьмо по горах.
За братерством хрестовим я більший брат,
Будеш мені, Іллюшечку, менший брат».

Та питає Ілля в Святогора таке:
«Хто ж то за одна
Коло білого шатра,
Що твоєю жоною називається,
Що на ймення Полонкою іменується?
Чи вона таки дружина тобі,
Чи вона ще наречена тобі,
Чи лише хвалиться-чваниться?»

Розповів тут Ількові Святогор отаке.
«Звів мене двічі Господь з богатирем могутим,
Із усіх нас найлуччим,
Що злотим плугом оре,
Злоте зерня сіє,
Золоті думки мовить.
Та й питаю його всамкінець:
“Ти іще скажи, Микуличку, повідай-но,
Як мені узнати долю свою,
Де мені шукати милу свою?”
“А подайся от путтю-доріжкою прямоїжджою,
Біля розстані вліво зверни
Та й пусти коня навскач на три дні,
І під’їдеш до Північних гір,
А під горами тими високими,
Під великим деревом крислатим
Стоїть кузня, вогонь горить.
Там спитай у коваля про долю свою,
Та довідайся про милу свою”.

Поїхав я дорогою прямоїжджою,
Від розстані ліворуч звернув,
Пустив коня не стримуючи:
Добрий мій кінь ріки й озера перескакував,
Широкі роздолля поміж ніг пускав,
За три дні доїхав я до Північних гір,
До того дерева до крислатого,
До тієї кузні, що вогонь горить.
В кузні ж тій та й коваль кує
Два тонесенькії волоси!
Я до нього: “Ковалю, а що ти куєш?”
“Я кую долечку, – каже: –
Кому із ким шлюбоньку брати”.

“А мені ж на кому женитися?”
“Твоя наречена в царстві Поморському,
В граді престольному,
В хаточці убогій,
Тридцять літ лежить хвора у гноїщі,
Зватимуть її Полонкою”.

Стою я, почувши те, задумавшись,
І надумав, бач-но, таке:
Щоб не склалося, як сказав коваль,
Дай-но я поїду в те царство Поморськеє
Та уб’ю ту нещасну дівчину.
Поїхав я в царство Поморськеє,
До того до града престольного,
Приїжджаю до хатки убогої,
Де та Полонка нещасна живе.
Я поглянув: нікого вдома нема,
Сама лише дівка лежить у гноїщі.
Тіло в неї, немов та соснова кора,
Що в спекоту живиця покочується.
Вийняв я золотих п’ятсот гривень, поклав,
Вийняв свого меча та й по грудях її!
Й з тим ладом – геть із царства Поморського!

Сталось ось що по тому, послухай лишень.
Прокинулась дівка – диво дивнеє:
Кора гнойова з неї тріснула й спала, та й стала красунею;
Гроші на столі лежать – стала багатою.
Нема такої гарної дівиці та й на цілий світ,
Нема такої багатирки та й на цілий світ:
На ті гроші стала вона торгувати,
Незчисленні золоті скарби наживати,

Будувала кораблі червленії,
Накладала краму коштовного,
Возила за моря, в краї чужоземнії.

Якось припливла й до сих Святих гір.
Пішла чутка по горах та по долинах
І про товар, і про власницю.
Пішов і я на неї подивитися,
Пішов і до краму прицінитися.
Полюбилась вона мені,
Посватав її, пішла заміж за мене вона.
Тож Полонка – мені чесна жона.

Коли поженилися, лягли спати,
Побачив рубець я та взявся питати:
“Що за рубець у тебе на тілі білому,
На тілі милому?”
Таку править пригоду мені жона:
“Тридцять літ я лежала у гноїщі,
Шкіра в мене була,
Як соснова смола.
Та одної днини,
Щасливої години
В наше царство Поморськеє,
У стольний наш град
Приїжджав невідомий якийсь богатир,
Лишив п’ятсот гривень мені золотих,
А я спала тоді міцним сном.
Як прокинулась я – у мене рубець на грудях чомусь,
Тож соснова кора з мене спала тому.
А з грошей розпоралась, розхазяйнувалася,
Є вози у мене, є й кораблі
По усіх морях, по усій землі,

Маю я статки тепер чималі”.
Те почувши, признавсь я Полонці своїй,
Що то я тоді був,
Її вбити хотів.
Вельми Полонку свою, Іллюшо, люблю,
В кришталевому ларі з собою вожу,
А буває у горах гаряча пора,
То лишаю край гір коло біла шатра.
Тож ми зараз хрестами поміняймося,
Браттями хрестовими назвімося,
Будемо разом роз’їжджати долинами,
Роз’їжджати-гуляти і горами».

«Гой еси, Святогоре! – мовить Ілля. –
Не можу з тобою хрестом обмінятися,
Не можу твоїм братом хрестовим назватися,
Бо тяжко перед тобою я завинив.
Тобі б краще убити мене,
Тобі б лучче повісить мене:
Твоєї б вини не було, а моя би поменшилась.
Наїхав я, тебе шукаючи, в полях передгірних
На шатро білопалотняне,
А в тому шатрі – крówka немала,
Немалая кровать, великая:
Завдовжки десяти сажень,
Завширшки шести сажень.
Ліг я з утоми на неї та й міцно заснув.
Прокидаюсь – заходить в шатро жінка-красуня.
Зібрала на стіл:
Постелила обруси візерунчасті,
Поставила страви солодкії,
Поставила напої медвянії.
Як я поїв, як попив,

Питаю її, хто ж вона така.
“Святогорова жона я, Полонка, – відказує. –
Святогора вдома нема,
Сама сиджу-нудьгую,
Молоді лиш літа тут марную.
Була я щаслива у батенька-матері,
В зелених садах з красними дівоньками,
Приїхав Святогор-богатир та й посватав мене,
Караюсь тепер у багатстві, та з нелюбом.
Ти ж, Ілле Муромче,
У його ліжку досхочу виспався,
З його столу наївся-напився
Страв солодких, напоїв медвяних,
Тепер любов зі мною сотвори.
А не послухаєшся – скажу Святогорові,
Що насильно мене в гріх увів.
Буде тобі, богатирю, непереливки,
Буде тобі певна смерть”.
Нічого робити мені:
Учинив я з нею діло повелене,
Та й пішов із шатра.
Тож тобі б краще убити мене,
Тож тобі лучче б повісити мене:
Твої б вини не було, а моя би поменшилась».

Нічого не сказав на те Святогор,
Тільки сів на коня
Та шпаркіш поганя.
Почувся тут превеликий шум:
Заколивалась матір сира земля,
Захиталися темні лісочки,
Замутилися бистрі річеньки,
Виливалися з берегів крутих.

Аж минула якась година-час –
Появляється знов на те місце враз,
Сходить Святогор із коня богатирського
Та й тихо мовляє:
«Лежить Полонка навів в кришталевому ларі.
Вже тепер Святогор проживає без пари».

Стали разом вони роз'їжджати долинами,
Стали роз'їжджати-гуляти і горами.
Став навчати Святогор Іллю
Всіх премудрощів ратних богатирських.
І наїхали вони на чудо чуднеє,
Чудо чуднеє та диво дивнеє:
Посеред дороги велик гріб стоїть,
Красним золотом обкладений,
Самоцвітами обложений,
А на віку напис такий написано:
«Для кого сю домовину змайстровано,
Для того вона і придасться».

Каже богатир Святогор до Іллі:
«Ти послухай-но, братику менший мій,
Ти лягай-но перший у велику труну.
Мо', тобі вона має придатися».
Сходив Ілля
З доброго коня
І поклався в той коштовний гріб:
Не по нім – широкий, довгий той коштовний гріб.
Каже богатир Святогор до Іллі:
«Ти послухай-но, мій ти менший брате,
Не твоє тут місце, не тобі тут спати.
Дай-но я приляжу, чи не по мені?»
Сходить Святогор з доброго коня

І лягає сам в той коштовний гріб:
Як на нього він ізмайстрований.
Каже Святогор отакі слова:
«На мене злагоджено сей коштовний гріб;
Гай-гай, добре ж тут, в домовині жить!
Ти послухай-но, Ілле-братику,
Ти візьми лишень та закрий мене
Кришкою дубовою, віком труновим».

Одвічає братику Ілля Муровець:
«Не закрию тя, старший брате мій,
Кришкою дубовою, віком труновим.
Шуткуєш ти жарточки немаленькії:
Хочеш ти живцем схоронить себе».
То бере Святогор і сам накривається
Тою кришкою дубовою, віком труновим –
А вона ураз ізволенням Божіім
Зрослася з труною, наче спаяна.
І гукнув з домовини Святогор до Іллі:
«Ти послухай-но, менший братику,
Як не б'юся щось, як не силуюсь,
Годі віко те над собою знять!
Ти берися-но за дошки дубовії,
Пробуй відкривати по дошці одній».
Бравсь Ілля за ті за дошки дубовії,
Відірвати годі дошки жодної.
«Ти послухай-но, старший брате мій,
Не можу відкрити ані жодної!»
«То бери мого славного меча,
Віко розрубай гострим лезищем!»
Бравсь Ілля за той Святогорів меч –
З сирої землі годі-бо й піднять.
«Ти послухай-но, менший брате мій,

Нахилися-но до кришки гробової,
Припади лишень до щілиночки:
Дмухну я на тебе богатирським духом».
Нахиливсь Ілля до віка трунового,
Прихиливсь Ілля до щілиночки:
Дмухнув Святогор та й на Муровця
Духом премогучим, духом-силою
І відчув Ілля – в нього силечки
Втрое раптом-враз вже побільшало.
Він підняв з землі богатирський меч,
Став рубати-бить кришку гробову.
Від ударів тих іскри сиплються,
А куди ударить богатирський меч –
Там залізний обруч над дошками робиться.

Скрикнув Святогор-богатир оп'ять:
«Душно, душно тут мені, братику!»
Ти рубай-но вздовж віко гробове».
Став рубать Ілля віко ще й уздовж,
Од ударів тих іскри сиплються,
А куди ударить богатирський меч –
Там залізний обруч над дошками робиться.
«Задихаюсь я, Ілька-братику!
Нахилися-но до кришки гробової,
Припади лишень до щілиночки:
Дмухну я на тебе усім духом вже,
Передам тобі всеньку силу вже».
Одвіча йому Ілля Муровець:
«Буде сили з мене, Святогоре-брате.
Усієї сили я не буду брати:
Не нестиме й мене земля сирая,
Не вернуся на Русь із сього я краю».
Мовить богатир Святогор Іллі:

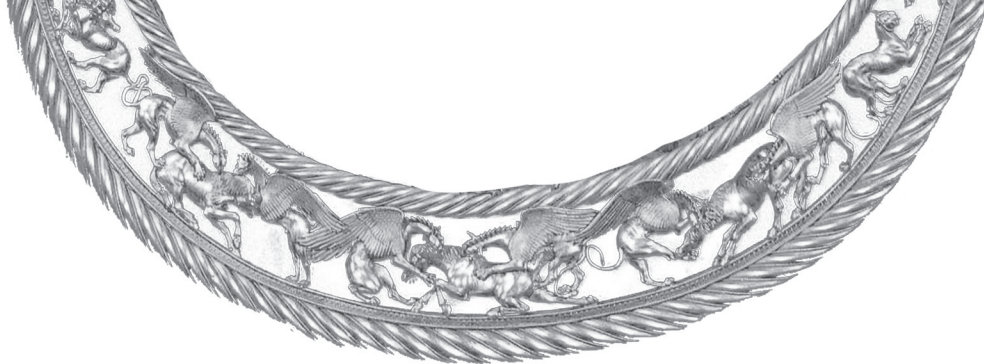
«Гаразд учинив, менший брате мій,
Що останнього наказу не послухався:
Мертвим духом я б на тебе подув,
Мертвим би і ти біля гробу ліг.
Тепер прощавай, менший брате мій.
Видно, тут мені Бог вже й смерть судив.
Ти лише піди до батька мого,
До батька мого – зветься Коливан,
Був колись отець підземелля пан.
Темний⁹⁰ він, старий. Ти скажи йому
Про смерть синову.
Лиш руки йому ти не подавай,
Старому, незрячому.
Ти подай йому
Шмат заліза гарячого.
Мойого меча ти собі візьми,
А мого коня залиши мені:
Прив'яжи до гробу богатирського,
Нікому, крім мене, з ним не зладити».

І пішли з очей Святогорових ясних
Сльози пекучії,
Склав руки на грудях,
І прийняв на себе смерть великую,
І пішов з домовини мертвий дух.
Тут простився Ілля з Святогором,
Його доброго коня
Прив'язав до труни богатирської,
До золоченої,
Самоцвітами обкладеної,
Причепив собі Святогорового меча
І поїхав шукать Коливана,
Колишнього підземного пана.

⁹⁰ Темний – тут: сліпий.

Сидів Коливан сліпий у печері,
Постукав Ілля у прочинені двері,
Хотів Ілля перехреститись по-писаному,
Хотів поклін зробити по-вченому:
Та поглянув – немає святих образів,
Привітався поважно і поруч присів.
«Хто такий ти еси?» – пита Коливан,
Підземельного світу колишній мосьпан.
«Ілля Муровець, син Іванів я,
Святогора був братом хресним я.
Велів мені син твій перед смертю сказати,
Що більше його на світі сім не видати».
«Я старий і сліпий, не бачу тебе,
Дай-но руку свою, дай помацать тебе».
Ілля ж учинив, як Святогор научав:
Шмат заліза гарячого в руки вручав.
«Прощавай же навіки, старий Коливане,
Підземельного світу колишній мосьпане!»
І поїхав звідтіль
Він до руських до піль,
На роздоллячко
В чистее полечко.

БИЛИНА СІМНАДЦЯТА

ПРО ВАСИЛЯ-П'ЯНДИГУ
ТА ОТРОКА МИХАЙЛИКА

*Ілля зустрічає богатиря Іванища. – Подвиги Василя-бразника. –
Подвиги підлітка Мишка. – Ілля перевдягається у прочанина*

То не дуб сирий в чистім полі хитається –
То на добрім коні несеться-літається
Славен богатир Ілля Муровець,
Славен витязь Ілля та й Іванович,
Шукає не знайде супротивничка,
Шукає не знайде воїтеля.
Аж назустріч йому йде старе калічище перехожее,
Не йде калічище – хилитається,
Костуром-гирлигою підпирається.
Під калікою мати земля підгинається.
Волосом довгим білий каліка, бородою довгою сивий,
Гуня на калічищі яких з тридцять пуд,
Капелюх в калічища буде з дев'ять пуд,
А клюка горбата свинцю в сорок пуд,
Свинцю доброго, кускового.
Побачив Ілля велике калічище,
Роз'ярілося серце богатирськеє,
Напустився на каліку він з чистого поля
Спробувати сили богатирської.

Мовить же йому каліка перехожая:
«А не честь же, не хвала тобі, витязю,
Напускатись на каліку перехожую,
Світлий мій господине Ілле Муровцю!

Не впізнав мене, бачу, старого калічища?
Я ж бо сильне, могуче Іванище,
В Муровську жили ми на однім кутку,
В тому та селі у Карачеві».
Каже до каліки Ілля Муровець:
«Ай ти, сильне, могуче Іванище!
Ти звідкіль ідеш,
Ти куди бредеш?
Не впізнав я тебе,
Скільки літ, авжеж».
«Я іду зі стольного з Києва,
А бреду до Святої Землі, Палестини,
Господеві Богу помолитися,
До Господнього до гробу приклястися,
Во Йордані-річеньці скупатися,
Нетлінною ризою утертися».
«Ти скажи-но мені, могучий Іванищу,
Чи усе по-старому в нас в Києві,
Чи усе по-колишньому в стольному?»

«Світлий мій господине Ілле Муровцю!
Ой же ж не по-старому в нас в Києві,
Ой же ж не по-колишньому в стольному:
Як наїхало Ідолище велике
Зі своєю силищею поганою, –
Цар Бухар,
Всім степам государ,
На багато верст Київ обставило,
Чорному ворону в осінній день не облетіти,
Сірому вовкові в осінній день не обрискати.
А у князя-сонечка Володимира
Не було богатирської силюньки:

В чисте поле роз'їхались витязі;
Було два лиш: Олекса Леонтійович
Та іще молоденький Добринюшко.
Хоч сміливий Олексик, однак не удал,
Не посмів їхать в поле у чистеє
Супроти тої сили поганої,
Проти Ідолища того великого.
А Добриня – вернувшись з мандрівочки
З поляницею Настасією Микулівною
Та узявши чесного шлюбоньку,
Вже нічого на білому світі не відає,
З молодюю жоною любується.

У царя ж Бухаря сорок тисяч орди,
У печеніги Батиги – сорок тисяч орди,
Ув аги кабарди – сорок тисяч орди.
Обступили Київ зо всіх сторін,
Посилають гінця до Києва.
Приходить гонець до князя Володимира,
Богу не молиться, князю не кланяється,
Сідає на стілець,
Мовляє реченець⁹¹:
“Ти подай нам, князю, поединщиків,
Ти подай нам, князю, супротивників –
Битимуться з богатирями нашими.
А не пришлеш поединщика,
А не пришлеш супротивника –
Спалимо-розоримо Київ увесь,
Спалимо-розоримо Русь тобі всю,
Не лишимо й на розплід киянина-русича”.

⁹¹ *Реченець* – строк.

Схопився за голову Володимир-князь,
Каже він княгині такії слова:
“По гріхах моїх біда неминучая.
Не зосталось у Києві богатирської силоньки,
Нікого послати мені поединщиком,
Нікого послати мені супротивником
До Ідолища поганого.
Всі богатирі від мене пішли,
Той до якоїсь землі, той до якоїсь орди,
Нікому заступитись за Київ-град,
Нікому стати за святу Русь,
Нікому вборонити мене із княгинечкою”.

Мовить Опраксія ж отакі слова:
“Бог милостив, князю мій, муженьку.
Є в тебе один богатир,
Що про нього й не згадуєм:
Гіркий п'яниця Василько Гнатович,
Лежить у корчмі із похмелища”.

А Васько-п'яниця прочунявся,
Про нашестя ординське довідався,
Його серце вельми застрашилось,
Його дума кріпко заярилась.
“Але хто ж я такий –
Я п'яниця гіркий,
Цар же Бухар –
Всім степам володар.
Я п'яндига непросипенний –
Він же хан-государ достеменний,
Куди мені до нього братися!”

Та виходив із корчми,
Піднімався на стіну городову,
Натягав тятівочку лука тугого,
Накладав стрілочку гартовану –
Пускав стрілу в шатра Ідолищеві.
Одним разом три голівки убив щонайкращіі:
Одну – Бухаря Бухаровича,
Другу – Батигу Батиговича,
Третю – мурзу-бурзу найхитрішого.

Побачив се Ідолище, кличе свого богатиря найбільшого,
Відправляє до Києва знайти винуватого.
Прибув гонець до Києва,
Церквам Божим не кланяється,
До князя не здоровкається,
Кидає на стіл письмо-грамоту,
Велить хан знайти винуватого:
“Ти, князю Володимире, нечесно воюєш,
Не посилаєш поединщика,
Не посилаєш супротивника,
Зі стіни ж городової моїх синів б’єш”.

Приводять до князя у терем Васька із корчми.
Болить йому буйна голівонька,
Не держать його ніжки жвавії,
Дрижать його ручки біліі.
“Ай же ж ти, богатирю Василю Гнатовичу!
Утяв же ти жарт немаленький, великий,
Убив ти Батигу Батиговича,
Та убив Бухаря Бухаровича,
Мурзу-бурзу найхитрішого.
Іди-но до Ідолища, поклонись,
Іди-но поганому повинись.

А ліпше би ти, випивохо,
Був поединщиком троха”.
“Ай же ж ти, Володимире, Краснее Сонечко!
Годі-бо мені встати,
Годі голови підняти.
Не держать мене ніжки жвавїї,
Дрижать мені ручки білії.
Повели налить мені чару зелен вина,
Чару немаленьку – з півтора відра,
Може, я з похмілочки на що спроможусь”.

Налив Володимир Васьові чару вина,
Чару вина з півтора відра,
Тримав її Васько в одній руці,
Випивав одним махом її, нахильці.
Протверезилось у Василька в буйній голівоньці,
Став чертогами Василько походжувати,
Кучерями русими потрушувати:
“Дай мені, князю, коня й меча,
Піду до Ідолища поганого каятись”.

Узяв доброго коня із конюшні княжої,
Узяв доброго меча зі зброярні княжої,
Приїхав у татарський стан:
“Ти прости мене, Ідолищу, прости велику вину.
Я тобі вірою-правдою відслужу.
Знаю, котрі ворота кепсько зачинені,
Знаю, де защіпки не защіпнені.
Дай мені сили сорок тисяч,
Поїду я Київ для тебе брать”.
Ідолище Васькові-п’яниці довірилося,
Дало раті йому сорок тисяч списів,
Повів ту силу Василь в чисте поле, далеко-далеко,

Промовляє до себе такі слова:

“Я всього лиш п’яниця,
Де мені з нею битися!..”
Та як став її бити-побивати,
Конем топтати!
Не стільки мечем повбивав,
Як конем потоптав.

Вертається до Ідолища, каже такі слова:

“Ти прости мені вину мою великую:
Попав на заставу я руськую,
Побили руські воїни всю твою силоньку,
Один я залишився в живих.
Ти дай мені ще сорок тисяч,
Поїду я Київ для тебе брать”.
Ідолище Васькові-п’яниці довірилося,
Дало раті йому сорок тисяч списів,
Повів ту силу Василь в чисте поле, далеко-далеко,
Та як став її бити-побивати,
Конем топтати!
Не стільки мечем повбивав,
Як конем потоптав.

Вертається знов, прощення не просить,

Вибачення не благає –

Бере палицю булатную та й ну поганим

довбешки крушить!

Куди ручкою махне – там улица,
Куди ніжкою штовхне – провулочок.
Не стільки мечем повбивав,
Як конем потоптав.

Повтікали решта поганих,
А Василь же Гнатович у Київ вернувсь,
До тієї ж корчми до веселої».

Тут запитує знов Добриня Іванища:
«Чи ж тепер все по-старому в нас в Києві,
Чи усе по-колишньому в стольному?»
«Світлий мій господине Ілле Муровцю!
Ой же ж не по-старому в нас в Києві,
Ой же ж не по-колишньому в стольному:
Знов наїхало Ідолище великеє
Зі своєю силищею поганою, –
Цар Бухар,
Всім степам государ,
На багато верст Київ обставило,
Чорному ворону в осінній день не облетіти,
Сірому вовкові в осінній день не обрискати.
А у князя-сонечка Володимира
Не було богатирської силоньки:
П'є Васько із тих пір безпробудно,
Що й сказати йому слово трудно.
Схопився за голову Володимир-князь,
Каже він княгині такії слова:
“По гріхах моїх біда неминучая.
Не зосталось у Києві богатирської силоньки,
Нікого послати мені поединщиком,
Нікого послати мені супротивником”.

“А дарма се ти, князю мій, мужу мій,
журишся-печалишся,
Господь Бог і сього разу милостив:
Є у тебе в Києві ще один богатир,
Він малий, правда, роками,
Але дужий руками,
Витязем Михайликом його звати,
Данило Гнатович його тато.

Як просився він,
Як благав тут він
("П'ятдесят літ я тобі служив,
Русь од невірних мечем боронив,
А тепер мені дев'яносто,
Час спасать душу в келії постом"),
Ти його в ченці не пускав,
Благословенія не уділяв,
Щоб бува вороги не прочули,
Що руські богатирі у печерах ченцюють.
Та сказав Данило Гнатович, що має сина Мишка,
Якого доля військова така:
Ще декілька літ, кілька зим –
Та й буде удача воєнна із ним.
Одпустив ти Данила в обитель,
А з Михайла росте вже воїтель,
Чи не він город Київ нам захистить?"

А Михайлик ходить по горниці, білим світом нудить,
Меча батькового харалужного приміряє:
"Мечу мій, мечу! Та на татарове!
Мечу мій, мечу! Та на уланове!"
Вийшов на башту городовую,
Натягнув тятівочку лука цілкого,
Наклав стрілочку гартовану,
Пустив стрілу до ханового шатра –
Йому в миску, в печеню обідню попав.
"Гай-гай, – каже хан, –
Є, бачу, на Русі новий богатир, та ще малий літами,
Нехай іде поединщиком з нами".

Посилає гінця до Києва.
Приходить гонець до Києва,
Богу не молиться, князю не кланяється,

Сідає на стілець,
Мовляє реченець:
“Ти подай нам, князю, поединщика,
Ти подай нам, князю, супротивника –
Молодого Михайлика-витязя
Проти нашого богатиря-татарина.
А не пришлеш поединщика,
А не пришлеш супротивника –
Спалимо-розоримо Київ увесь,
Спалимо-розоримо Русь тобі всю,
Не лишимо й на розплід киянина-русича».

На се діло віче
Володимир кличе:
“Є Михайлик, що може за нас заступитися,
Є Данилович, що може за нас вборонитися,
Він дужий руками,
Та малий ще роками.
Яка ваша рада,
Кияни-громадо?”
А на тому ж вічі
Голосів не лічать:
“Оддаймо Ідолищу одного Михайлика,
А всенького Києва він пощадить!”

Іде Михайлик до келії батькової
Благословенія родительського просити.
Каже на те Данило Гнатович:
“Ех, кияни-громадо,
Лиха ваша рада...
Малий ти ще роками, Михайлику, тільки
дванадцять тобі”.

Пішов же Михайлик на силу вражую,
Побивав же він силу вражую,

Не стільки мечем повбивав,
Як конем потоптав:
Куди ручкою махне – там улича,
Куди ніжкою штовхне – провулочок.
Повтікали решта поганих.
А Михайло Данилович у Київ вернувся,
Та в тому бою він претяжко знесилився,
На ріднім обійсті упав і преставився,
На ріднім обійсті упав й упокоївся.
Немає вже в Києві богатирів,
Немає в стольному храбрів.

А цар Бухар,
Всьому степу государ,
Нагнав знову силищу превеликую,
З усіх сторін Київ-град оточили знов:
Чорному ворону в осінній день не облетіти,
Сірому вовкові в осінній день не обрискати.
Як тут бо не злякатися князеві?
Виходив він до клятого Ідолища
З хлібом-сіллю на вишитім обрусі,
Із поклонами вийшов глибокими,
З подарунками прекоштовними,
Звав до себе в палати во тереми
На почесную пишную учтоньку.
І заходило Ідолище великеє
В княжинецькі палати білокам'яні,
І сідало за столи дубовії,
До княгині до Опраксії лицем сидить,
До князя до Володимира хребтом сидить,
По бику по цілому щоразу їсть,
По котлу по цілому він пива п'є.
Сам сидить, перед князем похваляється:
“А святі ж то образі всі поколото,

В чорній грязі їх усіх та й потоптано,
У церквах у Божих коней кормимо...”»

«Що ж бо ти, могучее Іванище,
Не очистив града Києва,
Не убив погане Ідолище?
Посилали хлопчину-безвусика,
Посилали Васька-обпивусика».
«Ох ти, світлий господине Ілле Муровче!
Вік такого вора я не видів ще,
Слихом про такого я не слухував:
Заввишки він має два сажні,
Завширшки він має із сажень,
Між очима мірна п'ядь⁹²,
Межи ніздрями стріла гартована,
Головище, як лоханище,
А очищі, як пивні чашиці.
Устрашився я Ідолища великого,
Не посмів я іти на поганее».

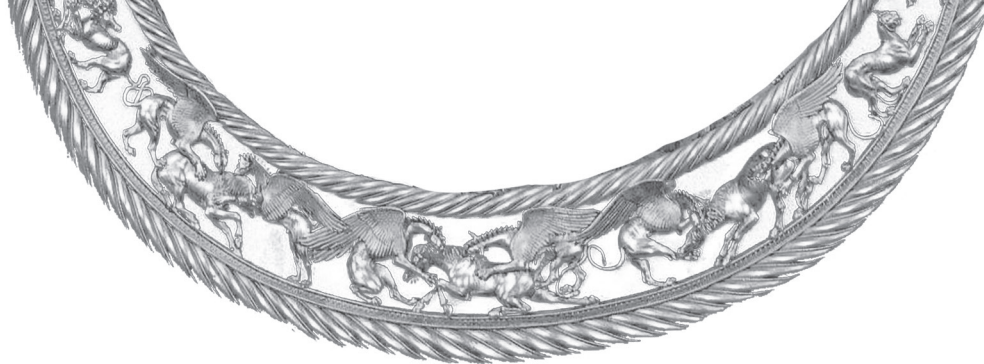
«Ах ти, сильне, могучее Іванище!
Сили у тебе є з два мене,
Сміливості нема і з половини мене.
Знімай з себе ту гуню старечую,
Роззувай постолі-топтолі,
Подавай-но капелюха з пуху,
Гирлигу олов'яну во сорок пуд,
Олова доброго, кускового.
Вберуся калікою перехожою,
Щоб не взнало Ідолище поганее
Богатиря Іллю Муровця».

Призадумалося могуче Іванище,
Призадумалось та й розплакалось:

⁹² П'ядь – приблизно 107 см.

«Світлий мій господине Ілле Муровцю!
Якби не ти просив шат моїх калічих,
Не віддав би я шат своїх калічих:
Вплетено в мої постолі-топтоли
По коштовному каменю самоцвітному,
Та не щоб красою-ліпотою хизуватися,
Та не щоб багатством вихвалитися –
Задля темних ніченьок осінніх
(Ходжу-бо я в полі чистому,
А від моїх постолів проміння тече
За три версти, як від світлого місяця).
З честю не віддам тобі – силоміць забереш,
Силоміць забереш ще й у боки намнеш».
Ізнімав він і гуню старечую,
Роззував постолі-топтоли,
Ізнімав капелюха із пуху,
А гирлигу легенько у землю ввіткнув –
Увійшла клюка
До самого до гака.

Вбравсь Ілля калікою перехожою
Та мовляє такі-от слова:
«Надягай-но на себе, Іванищу,
Шати мої богатирськії,
Обувай черевички сап'янові
Та сідай на коня богатирського.
На умовленім місці заждеш ти мене.
Розквітаюсь з поганим – знайду я тебе».
Ключку горбату з землі легко висмикнув
Та й подався піхотою до града до Києва:
Із гори на гору став перескакувати,
Із холма на холм перестрибувати.

БИЛИНА ВІСІМНАДЦЯТА

ІЛЛЯ МУРОВЕЦЬ
ТА ІДОЛИЩЕ ПОГАНЕ

*Богатир у Києві. – Розмова з Ідолицем. – Старина
про Дюка і Шарка. – Ілля вбиває Ідолиця, побиває військо його. –
Повертається до Іванища*

Скоро мовиться, та не хутко діється...
Прибуває Ілля до града до Києва,
Приходить до палат княжинецьких він,
Стає під віконечко та під гридницею
І щомога кричить зичним голосом:
«Гой еси, Володимире стольнокиївський!!!
Сотвори ж бо каліці ти перехожому
Милостиню, жебрущому, злоту гривеньку –
Христа ради, Царя небесного,
Та ради Цариці небесної!»
Від того ж від крику богатирського
Білокам'яні палати захиталися,
Із вікон шибки посипалися,
На столах напої розплюскалися,
За столами бояри з лав падали,
В Ідолиця сердечко прижахнулося.
Кинулося погане по плечі в вікно
Й каже таке Володимиру-князеві:
«Голосисті каліки на Русі у вас!
А позви-но каліку во гридню до нас».

Вийшов князь на ганок на передній,
Каже так він каліці перехожій:
«Ай же ж ти, каліко перехожая,

Перехожа сакво ти жебрущя!
А ходи лишень до мене во гридницю».
Тож іде каліка в княжі тереми:
На ганок ступив –
Ганок заскрипів,
По мостинах ступає –
Мостини вгинає.
Заходить у гридницю у столовую,
Кладе хреста да по-писаному,
Кладе поклони да по-вченому,
Князя з княгинею він здоровить –
До Ідолища байдужісінько.

Каже на те Ідолище поганес:
«Ой же ж ти, каліко перехожая,
Перехожа сакво ти жебрущя!
Ти за одягом наче й старище,
За ходою ж – молод витязь іще:
Як ішов – терем ходором ходив.
Ти якої землі, старче, якої орди?»
«Стариганю, я з славного Муровська,
А ходжу калікою по святій Русі».
«Якщо ти зі славного з Муровська,
Якщо ходиш по святій Русі,
Іллю Муровця мусив бачити.
Ну, який він, богатир, який на зріст же він?»
Каже так каліка перехожая:
«Не огромен богатир наш Ілля Муровець.
Хочеш знать який, глянь на мене лиш:
Віком і статурою він такий, як я».
«Чи ж багацько їсть ваш Ілля Муровець,
Чи ж багацько п'є вина й пива він?»
«Їсть і п'є Ілля во славу Божую.

З'їсть калачика – другого бажає,
А з'їсть другого – та й наситився.
Вип'є чарку – другої бажає,
Її посмакує – й задоволений».

«Що ж він за богатир такий?!
Був би тут ваш Ілля Муровець,
На долоню приклав би його, другою притис,
Між долонями мокро б лиш зосталося;
Взяв би та й подув в поле чистее!
Я ж як сяду їсти, то хліба щораз
По три печі з'їм свіжоспеченого,
В капуста мені поклади бика,
Ну а закусити – лебідкою білою.
Пити як візьмуть пива і вина –
Одним духом вип'ю три мірних відра».

Аж на се йому каліка перехожая:
«В князя в нашого Володимира
Старе було кобелище-об'їдище,
Много їло – тільки луснуло.
Старе було коровище-обпивище,
Много пило – тільки тріснуло.
Так буде і тобі, Ідолищу поганому.
А ще я тобі невеличку старинку заспіваю,
Про Дюка-молодця,
Що із града Волинця,
Що з тієї далечі –
Солон землі Галичі⁹³.
Дайте лишень мені гуслі дзвінкі,
Гуслі дзвінкі, яворовії».

⁹³ *Град Волинець* – місто Волинь (тепер у Польщі), яке дало назву всьому краю. Назва міста *Галич* походить від кельтського *гал* чи грецького *галас* – «сіль»: ця земля була відома соляним промислом.

Гуслі взяв дзвінкі, яворовії,
Та по хвилях пуска десять лебедів,
Клекіт орлій в піднебессі ген.

– На широкому на роздоллі Шарк-велетень⁹⁴ походжає,
На широкеє на роздолля Шарк-велетень роззирає,
Що не любо – мечем булатним розкришує,
Що не мило – ногами залізними витоπτує.
До святої Русі Шарк-велетень дорогу проклада,
Вогнем палючим дорогу ту прочища,
Вогнем палючим Божий люд випалює,
Людом Божим річки-ставки запруджує,
В дикі пущі Божий люд розбігається.

Як почув про те богатир Дюк Степанович,
Думне чоло його нахмурилось,
Кріпко думав він три дні й три ночі.
На четвертий день встає він ранесенько,
Іде в Божий храм, навколішки молиться,
Потім іде Дюк до батька до матері,
Благословіння родительського випрошує:
“Повеліть мені, батеньку, матінко,

в путь-доріжку рушати,

Того окаянного Шарка-велетня сокрушати,
Славу молодецькую зберегти”.
Споряджається храбр у путь-доріженьку,
Бере в руки меча з сорок пуд,
Другого, ще важчого, – за пояса.
Сідлає коня як ніч чорного,
Махнув батоґом – і сліду нема.
Чує Шарк-велетень біду неминучую,
Чує його серце гостя нежданого,

⁹⁴ *Шарк-велетень* – хан половців Шарукань (XI ст.).

Та ще більше ногами топче,
Та ще більше мечем махає.
А ледь зранку на світ благословилося,
Бачить він – пил горою стоїть,
То летить ускач Дюк Степанович.
Каже так йому той Шарк-велетень:
“Ти чого до Шарка летиш, надриваєшся?
Ти ж від Шарка на смерть нариваєшся!”

Як побачив Шарка-велетня Дюк Степанович,
Стислося ураз йому серденько,
Добрий кінь його пішов узатоки,
Добрий кінь його узадгузь пішов.
Закричав Дюк Степанович гучним голосом:
“Ах ти, сильний злочинцю, Шарку-велете!
Завтра зранку з тобою ми герць почнемо,
А сьогодні лише приготуємось”.
Йде в печеру тісну Дюк Степанович,
Та навколішках Богу з сльозами він молиться,
Увесь день, всенюк ніч, цілий ранок теж.

Виїжджає на поле зеленее
Дюк Степанович храбр на тім чорнім коні –
Як побачив же він Шарка-велетня,
Стислося ураз йому серденько,
Добрий кінь його пішов узатоки,
Добрий кінь його узадгузь пішов.
Тут злізає з коня Дюк Степанович,
Та виймає меча, котрий сорок пудів:
“В пашу вовку бодай,
Ти, ведмежий пай!
Нема надії на тебе!”
Рубає коню тому голову,
Пішки рушає до велета гордого,
Сильного злочинця Шарка-велета.

Зустріча його Шарк-велетень насупившись,
З боку на бік перевалюючись,
Такі гордії речі проказує:
“Ба, горе-молодче Дюку Степановичу!
Зрадив тебе добрий кінь,
Ізлякався мого меча булатного,
Забоявся зросту мого богатирського.
Зараз буде й тобі преставленіє”.

Тут виймає Шарк-велетень меча булатного,
Зі свистом ним розмахує.
Як ударив ним Шарк об меч Дюка Степановича,
Раз ударив – іскряччя посипалося,
Два ударив – аж стогін пішов,
Оба їхні мечі в череп'я розсипалися,
Оба їхні мечі на друзки розпалися.
Та й розгнівався вельми тут велетень Шарк,
Руками могучими понатужився,
В білі груди Дюкові напосів.
Тяжко-важко зітхнув Дюк Степанович.
Тут руками вони ісплітаються,
Та колінами упираються,
Кров гаряча потоком з глибоких ран.
Сили їхні вже надриваються.

Тут згадав лишень Дюк Степанович
Про той меч запасний, що за поясом.
Тож виймає він того меча булатного,
Відступає на кроки на саженні,
Зльоту голову Шаркові змахує.
Шарка-велетня голову додому доніс,
На посмішище людові Божому.

Так, як Дюк Степанович із Шарком вчинив,
Учиню я й з тобою, проклятеє Ідолище!»

На таких-от словах Ілля гуслі відклав.
Із таких-ото слів та й розгнівався той,
Зі стола схопив враз ножище-кинджалище
Та кидає в каліку перехожую,
В богатиря Іллю Муровця.
Однак же Ілля вивертливий був,
Добре-гаразд Муровець дбає,
Ключкою свинцевою ножище відкидає,
Пролетіло мимо ножище-кинджалище,
Увігналося в двері дубовії,
Вискочили двері із одвірками,
Полетіли в чистеє поле,
Там дванадцять татар поганих на смерть убили,
Багатьох скалічили-скосили.

Стоїть Ілля та й усміхається:
«Мій родитель-батенько наказував:
“Скорій свої заплачуй борги –
Радній позичать у раз другій”».
Як захопив капелюха старечого
Та махне ув Ідолище великеє –
Попав йому в буйну голову,
Повалилося погане, захамкало.
Каже Іллюша такії слова:
«А не честь же, не хвала молодецькая
Окривавити палати княжинецькії,
Виведу його я на ганочок».
Узяв Ідола за жовті кучері,
Виводив з палат та й на ганочок,
Мовляв там такії слова:
«А не честь же, не хвала буде – гана,

Як скривавлю князівський я ганок,
Виведу його на широкий двір».
Виводив він його на широкий двір:
«А не честь же, не хвала молодецька
Окривавити й двір княжинецький,
Виведу його я в чистеє поле».

Виводив його він во чистеє поле,
Схопив тут поганого він за ноги,
Став ним по його ж силюньці помахувати,
Сам, помахуючи, приговорювати:
«Сторонись, люди православнії!
Не попасти б вам під махи під татарськії.
Як оружжя мені, братці, по плечу прийшлось».
Б'є поганих він з обід до темна,
Не лишає їх і на семена.
Виймає відтак Святогорового меча,
Рубає голову Ідолищу сплеча.

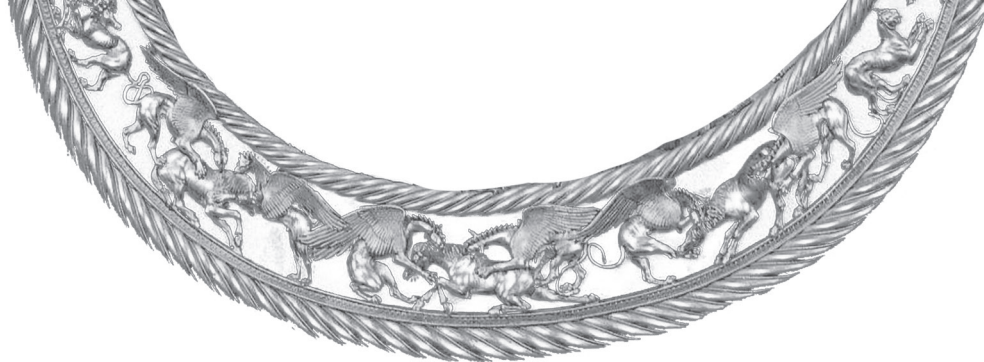
Тут князь Володимир та й благодарив,
Що Ілля наш Київ сам-один одбив.
«Будь здоровий, славний Ілле Муровцю!
Чим тебе пожалувати, утішити,
Що ізбавив од невірних Київ-град,
Що ізбавив нас од полону ганебного?»
Відповідь таку дає Ілля Муровець:
«Що ж мені потрібно, каліці перехожій?
На приході гостя не вшановував,
На відході гостя не вшануєш ти».

Підходить тут Олексій Попович млад,
Каже до Іллі отакі слова:
«Ах ти, славен Ілле Муровче Івановичу!
В кого ти відняв богатирський меч?

Де набрався сили з ним зволодати?»
Розповів Ілля про поїздочку,
Та чому Святогор не спускався з гір,
Та про смерть його, як на сконі вже
Заповів йому богатирський меч,
Як могутий дух в нього він вдихнув,
Щоби сили втрое в Іллі прибуло.
Поклонився тут Олексечко Муровцю:
«Многая літа тобі, Ілле Муровче!
Ти прости мені дурну мовоньку,
Ти прийми мене в браття хреснії».
Ілля-богатир глупу річ простив,
Прийняв його в браття хреснії,
Сам назад в чисте поле повертав,
Де могутому Іванищу чекати казав.

На Іванищу ж одіж вся потертая,
Вся потертая та розірвана
Від коня того доброго богатирського.
Зняв Ілля Іванища зі свого коня,
Знімав з себе гуню старецькую,
Роззував постоли-топтоли,
Віддавав капелюха з пуху,
Надягав шати богатирськії.
Сідаючи на коня, з ним прощається:
«А тепер прощай, могутий Іванищу!
Більше так, гляди, знову не чини,
Виручай хрещених від поганих ти».

Тільки і живим було Ідолище,
Тільки й брало наш Київ-град святий.
А вся честь і слава – Іллю Муровцю,
А билина – всім охрещеним,
Морю синьому на затишення.

БИЛИНА ДЕВ'ЯТНАДЦЯТА

ДОБРИНЯ У ВІД'ЇЗДІ

*Князь відсилає Добриню в степ. – Два сватання
Олексія Поповича. – Скоморох на заручинах. –
Добриня карає Олексу*

Як Ілля Муровлянин поїхав з столиці,
На багато літ, на багато зим,
Богатирська честь мов пішла із ним.
Залишавсь богатирський гурт во Києві-граді,
Та велось негаразд поміж ними тоді, ой невладі.

* * *

Не од вітру буйного князівські палати захиталися,
Не від вихору сіверського палати отворялися –
Заходить туди Добриня Микитич млад,
Товариство з ним – бояри та княжичі,
Руські богатири могуті.
Упівситу всі тут наїдалися,
Упівп'яну всі тут напивалися,
У хмелю легкім хизувалися.
Та розумний хвалиться батьком-матір'ю,
Нерозумний – злота скринями,
А Добриня – коханою жінкою.
Як над тою річчю всі усміхнулися,
Один одному оглянулися,
Між собою мову вели:
«Чим то молодий Добриня так хвалиться!..»

Не ясен сокіл з теплого гнізда ізлітав,
Не біл кречет з теплого спурхував –
Устає сам батечко Володимир-князь
З високого місця княжинецького:
«Ай же ви, мої бояри та княжичі,
Руської могучії витязі!
Всі ви, молодці, розхизувалися,
Мені ж, князю вашому, чим хвалитися?
Бо ж далеко-далеко в чистому полі
Там літає невіра Батиґа чорним вороном,
Ізбирає орду величезну на Русь,
Пише до мене з погрозою,
Кличе-виклика з Русі поединщика,
Супроти батиґа свого – супротивника.
Кого ж мені вже послати з Батиґою ратитись,
Постояти за мене, князя Володимира,
За мою княгиню за Опраксію,
За сиріт, за вдів та за нещасних жон?»

Богатирі за столиком всі притихнули,
Всі притихнули та примовкнули,
Один за одного усі туляться:
Великі туляться за середніх,
Середні хороняться за менших,
А від менших і взяти нічого.
Устає ж із-за столу з-за крайнього
Олексій Попович, син Леонтія,
Та й говорить такі-от слова:
«Гой еси, сонечку Володимире!
А пошли-но ти з Батиґою ратитись,
Очищати путі прямоїжджі,
Постояти на кріпких заставочках

Молодого Добриню Микитовича.
Буде захистом він славнім Києву,
Обороною буде святій він Русі».
І накинув князь службу-роботочку
На того Добриню Микитовича.
Випивав Добриня чару зелен вина,
Не добув пирування, пішов з терема геть.
Невеселий прийшов, нерадесенький.

Не зеленії листочки розстеляються –
Син до матінки до рідної преклоняється:
«Паніматінко моя, рідная ненько,
Пречесна вдовице Афиміє Олександрівно!
Їхати мені тепер во чистее поле,
З чорним вороном Батигою ратитись,
Очищати шляхи прямоїжджі,
Постояти на кріпких заставочках».
«Ах ти, світе мій, чадо любее,
Душечко Добринечку Микитовичу!
Коби знала я над тобою лишенька,
Коби відала бідоньки великої,
То не таким би тебе спородила:
Я б тебе спородила, чадоньку,
Силою зо Святогора-богатиря,
Таланом-долею з Ілька Муровлянина,
Хитрістю з Олексія Поповича,
Красотою з сонечка Володимира;
Та вже, видко, зародився, чадоньку,
Під зорею нещасливою, безталанною;
Ізо всіх рис тебе, Добринечку,
Тільки ввічливістю Господь наділив».
«Ах ти, світе мій, моя рідна матінко!

Дай же мені прощення-благословлення
Та й навік непорушнеє».

Одягається Добриня, споряджається,
В тороки кладе гартовані стріли,
Гривні золоті й одіж різнобарвну,
Обряджає свого доброго коня,
Сідає на нього притьмом.
А чесна вдова Афимія Олександрівна
Проводжає сина, кликом покликує:
«Ай же ти, любая невісточко,
Молода Настасієчко Микулівно!
Ти чого сидиш в теремі на верху золотім?
А чи ти над собою лишенька не відаєш?
Заходить же красне сонечко
За високі гороньки,
За темні бороньки,
Від'їжджає Добриня з широкого двору.
Ти зійди-но на широкий двір швиденько,
Розпитай його хорошенько:
Він далеко їде? Куди путь-дорога?
Коли знову ждати край сього порога?»

Як зійшла тут на широкий двір швиденько
Молода Настасія дочка Микулова,
Та в самій тонкій сорочечці без поясків,
Та в самих тонких панчішечках без чобітків,
Підійшла до мужа до біла лица,
Припадала до стремена до булатного,
Стала питати його, випитувати:
«Ай же ти, світе мій, володарю-ладоньку,
Милий Добринечку Микитовичу!

Чи далеко їдеш? Куди путь-дорога?
Коли знову ждати край сього порога?»
Дає їй одвіт чоловіченько:
«Ай же ти, моя люба ладонько,
Мила Анастасіє Микулівно!
Вже як стала ти мене розпитувати,
Стану я тобі наказувати:
Ти чекай Добриню з поля три годá,
Три года прождеш – ще три почекай,
Коли сповниться усі шість годів,
А Добриня твій не повернеться –
Поминай мене як убитого,
А тобі, жоно, воля вільная:
Хоч вдовою живи тут, хоч заміж іди,
Хоч за князя іди, за боярина,
Чи за гостя-купця, чи за ратника,
Чи за простого за оратая,
Не іди лише за єдиного –
За того за жіночого пересмішника,
За того за жіночого перелесника,
За Олеська та за Поповича.
Він, собака, мій названий брат,
А названий брат – паче рідного».

Тільки бачили Добриню, як сидів,
А не виділи Добриню, коли мчав.
Не дорогою він їхав, не воротами –
Через стіну він махнув городóвую,
Мимо башти махнув він наріжної.
З гіроньки на гіроньку поскакував,
З холмика на холмик переплигував,
Широкі роздолля поміж ніг пускав.

А де падали копита кінські,
Там криниці ставали глибокі,
Глибокі криниці, киплячії.

Як не сірії дві утоньки спливалися,
Не дві білії лебідоньки спліталися –
То сідали в одне місце свекрівочка
Зі своєю молодою невісточкою,
Плакали, сльозами обливалися,
Молодого Добриню дожидалися.

А деньочок за деньочком, наче дощ дощить,
А неділька за недількою, мов трава росте,
А годочок за годочком, мов сокіл летить.

І минає тому часові тії три годá –
І немає Добрині з поля чистого.

А деньочок за деньочком, наче дощ дощить,
А неділька за недількою, мов трава росте,
А годочок за годочком, мов сокіл летить.

І минає тому часові тіїх шість годів –
Од Добрині ж ані вістки ані півістки.

Аж привозить тут Олексечко Леонтійович
Невеселую їм вісточку, нерадісну:

Що убит лежить Добриня в полі чистому,
Головою лежить в верболозах густих,

А ногами лежить у ковил-траву,
Ручки, ніжки в Добрині розкинуті,

Буйная голівонька розламана,
Очі ясні вороняччям виклювані,

А крізь тії кучерики русії
Проростає травонька шовковая,
Розквітають цвітики лазурнії.

Як над тим Добринечкова матінка
Жалібненько наридалася та виплакалась!..
До вдовиці ж молодой Добриневої
Стали запоходжувати, засватувати.
Сватом був один раз Володимир-князь,
Свахою – княгинечка Опраксія,
Добрими словами уговорювали:
«Ай же ти, Настасіє доч Микулова!
Чи ж тобі, молодій, вдовувати,
Чи ж тобі так самій вікувати?
Ти віддайся за славного витязя
Олексія Поповича смілого!
А не схочеш за Олексія Поповича,
То віддам тебе у землю литовськую,
Віддам в орду за мурзу-бурзу татарського».

Не дається на ту мову Насточка,
Сватові дарує нову хусточку,
Свасі дарує другу хусточку,
Поповому синові – гарбуза.
А сама собі держить таку-то річ:
«Виконала я мужа заповідь –
Прочекала мужа я шість аж літ,
Виконаю й заповідь свою, жінчину, –
Прочекаю других я шість літ.
А дванадцять років коли сповниться
І не буде мужа з поля чистого,
Все іще поспію заміж видатись».
А деньочок за деньочком, наче дощ дощить,
А неділька за недількою, мов трава росте,
А годочок за годочком, мов сокіл летить.

І по тім минуло іще шість годів –
Все нема Добрині з поля чистого.

Приїжджа знова Олексій Леонтійович
З невеселою вісткою, нерадісною:
Що Добриня вбитий в полі чистому,
Вже і кісточки його звірі розтягли.
Став оп'ять Володимир-князь з княгинею
До вдови Добриненої походжувати,
Намовляти її та посватувати:
«Ай же ти, Анастасіє Микулівно!
Як не підеш сама – силоміць заберем,
А як й не силоміць – пострижу в монастир,
Будеш в келії з старицями вік досиджувать».
Призадумалася Настя та й замислилась:
«Виконала чоловікову заповідь,
Виконала і свою також заповідь,
Не видати мені уже ладонька,
У живих-бо немає Добринюшки».
І пішла Настасія Микулівна
За отого ж Лексійка Поповича.

Запивають заручини уже третій день,
Їм сьогодні до церкви вже йти Божої,
З Олексієм прийнять золоті вінці.
У світлиці в тій порі білокамінній
Пречесна вдова Афимія Олександрівна
Під віконечко сідала затворене,
Плакала стара причитаючи:
«Ах, тому вже дванадцять літ
Закотилося краснеє сонечко;
Закотився тепер і місяць ясний!»

Як із далекого далека, із чистого поля
Не пороша білого сніжку випадала,
Та не білий заєнько по тій пороші проскакував –
З поля наїжджає, вітром налітає
Кріпкий молодець на кріпкім коні.
Одяг на нім не многоцвітний – звіриний,
Чоботи на нім не сап'янові – звірині,
Кінь під ним кошлатий, мов лютий звір.
Їде не доріжкою, не воротами –
Їде через стіну городівую,
Мимо башти наріжної,
Та прямцем до подвір'я вдовиного.
Він коня пуска неприв'язаного,
Їде в палати без повідомлення,
Хрест кладе да по-писаному,
І поклін оддає по-ученому,
Поклоняється на чотири всі сторони,
Пречесній удові старій особливо вже:
«Ах, пречесна вдово Афиміє Олександрівно,
Паніматко, матусю Добринина!
Я твому Добрині названий брат,
Я від сина тобі поклін привіз.
В чистім полі учора роз'їхались:
Він поїхав ген далі, до Царгорода.
На прощання велів і наказував:
Якщо дасть мені Бог бути в Києві,
Розпитать про його рідну матінку
Та про жінку його про Настасію,
Про кохану його про сімеечку».

Промовляє у відповідь так ненька стара:
«Ай же ти, славен молодче, гой еси!

Не сміявся б ти з мене старенької,
Бо ж привіз Добринечка названий брат
Попів син Олексій Леонтійович
Невеселу нам вістку, нерадісну,
Що убитий лежить мій Добриня у полі чистому.
Як сльозила я тут очі свої,
Як скорбила я тут лиця свої,
Тяжко-важко по синові плакала!..
А невістка моя, Добрині жона,
За того за братика чоловікового
За Олексу Поповича заміж пішла.
Сватом був Володимир сам князь,
Свахою ж – княгиня Опраксія.
Ось ідуть третій день в них застілля-заручини,
І сьогодні приймуть золотії вінці».

Мовить їй той заїжджий Добрині брат:
«Та іще ж він велів і наказував,
Що коли його Настя заміж ітима,
Щоб і я теж пішов на весіллячко,
А щоб ти подала мені гуслі Добринині,
Що на них він любив грать-виспівувать;
Принеси ще мені скомороше вбрання:
Щоб на ніжки – сап'янові чоботи,
Щоб на плечі – із соболя шубоньку.
На голівку – пухнастую шапочку,
В руки ж – палицю добру в сорок пудів,
Щоб ніхто з веселян не зміг скривдити».

«Ну й постіл же ти вбогий, селюче репаний!
Був би жив мій синочок Добринечко,
Не дозволив би так насміхатися.

А тепера немає Добринечка –
Не потрібні мені його гуслоньки,
Не потрібне вбрання із обув'ячком,
Не потрібен і кий
В сорок пуд замашний».
Узяла вона чинно ключі золоті,
Відмикала комори й комірчини,
Принесла йому гуслі Добринині,
Принесла його вдяг, його чоботи,
Подавала селючині репаній.
Сам він брав кияка в сорок пудів,
Зодягнувся дерзким скоморошиною
Та й пішов на той пир, на весіллячко.

Там стоять вратарі і придверники:
Скомороха впускати не велено.
Від воріт одпихає воротарів,
Од дверей відпихає придверників,
Сміло входить в палати князівські він,
А слідком вратарі та придверники,
Князю-сонечку разом жаліються:
«Ой ти, сонечку Володимире стольнокиївський!
Як нахабна прийшла скоморошина,
Не пита край воріт воротарників,
Край дверей не питає придверників,
Всіх почовп нас, лящів надавав і дроздів,
Знахабніло ввійшов в гридні княжії».

«Ех же ти, невіжо й дерзка скоморошино!
Ти чому не питав приворітників,
Ти чому не питав і придверників,
Ти чому тут без повідомлення?»

Розметав їх, начовп їх, набив втришия,
Знахабніло зайшов в-gridні княжії».
Скоморох річчю не переймається,
Скоморох тої речі не слухає:
«Здрастуй, сонечку Володимире,
З князем новопошлюбленим,
З княгинею новопошлюбленою!
А скажи, государю, скажи лише нам,
Де тут місце для нас скоморошее?»
Одрікає із серцем сонечко князь:
«Ваше місце, для скоморохів, гудців, –
Біля пічки отам і на запічку!»⁹⁵

Не гордує тим місцем метка скоморошина,
Скраю печі сідає муравленої,
На коліна кладе гуслі злотні свої,
Яворовії, дзвінчастії.
Взяв-почав тії струночки наладжувати,
Взяв-почав та по струночках походжувати,
Взяв-почав та під струнки поспівувати.
Та одна ж бо струна звучить по-київському,
Друга струна звучить по-царгородському,
Третя – на ерусалимський лад.
Та усіх зве бояр на ймення й по батькові,
Храбрів деяких імення промовчує:

«Ох! Ох!
Знає тайну скоморох!
Як поїхав на війну
Во чужую сторону

⁹⁵ Коло печі під час князівських прийомів стояли піддані нижчих верств.

Бравий воїн, залишивши
Свою жінку одну,
Бравий воїн, залишивши
Свою жінку одну.
Як приїхав же з боїв
У палати у свої –
А дружко його найближчий
Взяв до шлюбу її,
А дружко його найближчий
Взяв до шлюбу її».

На пиру усі в миру та й примовкнули,
За столом усі кругом та й заслухались,
Поміж себе гомонять, сумніваються:
«Він співає по-скоморошачи,
Він же грає – по-богатирському».
Мовить і княгиня новошлюбная:
«Як же грав такою грою попередній мій муж,
Не співав же таким співом перший мій чоловік
Молодий Добринечко Микитович».

Каже Володимир стольнокиївський:
«Ах, удалая скоморошино!
Маєш хист до гри неабиякий,
Маєш хист до співу неабиякий.
Тож спускайся тепер з пічки-запівка
Та сідай-но з нами за дубовий стіл.
Дам тобі три місця я до вибору:
Перве місце – хоч біля мене,
Друге місце – хоч проти мене,
Трете місце – куди хочеш сам,
Куди хочеш сам, куди зволиш сам».

Не сіда скоморошина поруч із князем, ні,
Не сідає і навпроти князя, ні,
Сів навпроти княгині новошлюбної,
Напроти Анастасії Микулівни.
Та ще й мовить при тім дерзкий скоморошина:
«Ай ти, сонечку князю Володимире!
Благослови-но мені ти тепер
Чарку зелен вина налить,
Піднести, кому сам я задумаю,
Кому задумаю, кому зволю тут».
Каже Володимир столярнокиївський:
«Ай же ти, удала скоморошино!
Як для тебе вже тут вільна воленька,
Що задумаєш, те й чини вже тепер».

Наливав удала скоморошина
Повну чару зелен вина,
Опускав на дно перстень свій золотий
Та підносив княгині новопошлюбленій:
«Ах же ти, молодая, княгинечко!
Випий-но ти від нас чару зелен вина».
Молода, Настасія Микулівна
Брала чару ту в білії ручки свої,
До солодких підносила вустоньок.
Каже їй удалий скоморошина:
«Хочеш бачить добра –
Допивай все до дна,
Не доп'єш до дна –
Не побачиш добра».
Молода ж, Анастасія Микулівна
Випивала чарочку до денечка,
Аж до вустоньок її до солодких

Прикотився той перстень із золота –
І впізнала в нім перстень вона, що то ним
В церкві Божій з Добринею обрuchалася.

Поклонилася князю і мовить отак:
«Ой ти, сонечку Володимире стольнокиївський!
Та ж не той мені муж, котрий поруч мене,
А лиш той мені муж, котрий проти мене».
Виходила геть з-за стола з-за дубового,
Впала чоловікові до ніг, до стіп:
«Ти прости мені, прости, мій владароньку,
Ся вина по жіночій неволі однак,
Що наказу твого не послухалась –
За Олексу Поповича заміж пішла.
Не охотою йду я, не честію,
Силоміць беруть м'я та неволею,
Нахвалялися в келії зстарити».

Так рече от Добриня Микитич на се:
«Не дивуюсь я рішенню сьому жіночому,
Жінка всякого стану – душа підневільная;
А дивуюся братцю своєму названому:
Від живого мужа забирає жону;
А по-друге, дивуюся князеві-сонечку
Із княгинею його із Опраксією:
Я за них із Батигою в полі ратився,
Всі очистив дороги їм прямоїжджії,
Простояв на заставі дванадцять літ,
А вони мою жінку законную
Від живого мужа іншому сватають:
Самі грішать та іншим велять».

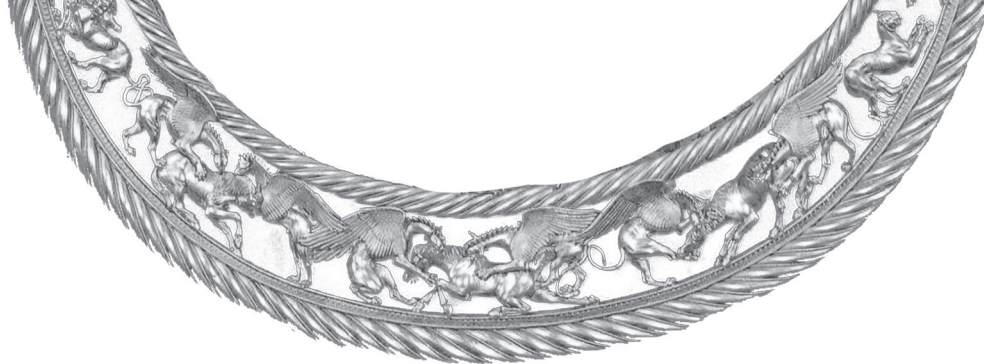
Князь із княгинею засоромились,
Утопили очі в цегляний у діл,
Попів син же Олексій Леонтійович
Впав Добрині до ніг, до стіп:
«Ти прости, прости мені, названий братку мій,
Що сідав я до твоєї дружиноньки
До Настасії до Микулівни!»
«Ай же ж ти, названий братку мій,
Попів сину Олексію Леонтійовичу!
Хай тобі ту вину Господь простить.
Другої ж вини не прощу тобі,
Що привіз ти вісточку з поля чистого,
Невеселу вісточку, нерадісну –
Мов, Добриня убитий, під верболозами,
Під верболозами, у ковил-траві.
Ти сльозив очі неньки моєї, матінки,
Ти скорбив її лиця старечії,
Як же тяжко по синові плакала!..
Отакої вини – не прощу тобі!»

Ухопив він Олексу за русі кучері,
Його держить одною рукою,
В другій рученці – гуслі із явора.
Взявся він по гридні столовій походжувати,
За русії кучері поводжувати,
Дзвінками гусями пошановувати.
Став Олекса кричати-охати,
Та від бухання не чутно й охання.
На заручинах був Самсон Самійлович,
Брав Добриню за плечі могучії,
Проговорював такії до нього слова:

«Не убий хоч його, Добринечку,
Не бери на душу тяжкого гріха».
Відпустив Добриня братця із рук,
Брав за ручки Настю-жону,
Цілував в уста у солодкії
Та повів у палати свої білокамінні.

Дивиться старенька Афимія Олександрівна –
То не зіронька рожевая зарум'янилась,
То не зіздоньки частії розсипалися,
Світлий місяць у горниці тьму розвіює,
Красне сонечко в горниці тьму розсвічує!
Олексій же Попович у князя на учті все
То покрикує, то поохує.
Стільки лиш він тоді і жонатий був,
Стільки лиш він тоді із жоною був.

БИЛИНА ДВАДЦЯТА

ОЛЕКСІЙ ПОПОВИЧ
ОДРУЖУЄТЬСЯ

*Браття хваляться сестрою. – Олекса розповідає таємницю. –
Браття хочуть убити сестру. – Олекса викрадає Оленку*

Та по тому майнув невеликий же час,
Проминуло недовгес врем'ячко –
В Володимира знову почесний був пир,
Урядив стольнокиївський учтоньку.
Всі на пиру наїдалися,
Всі за столом напивалися,
Один перед одним розхизувалися.
Той чваниться скринями золота,
Той чваниться конями об'їждженими,
Той – волами годованими...
Сидять лише два брати Бродовичі.
Молодії бояри-сироти –
Попили, поїли й нічим не хизуються,
Інших слухають і нічим не хваляться.

Кажуть їм друзі-приятелі:
«Що ж се ви, Бродовичі, браття-брательники,
Інших слухаєте, самі ж мовчите?
Чи ж не маєте чим похвалитись на те?»
Відповідають братове Бродовичі:
«А чим же ми будемо хвалитися,
Чим же ми будемо хизуватися?
Нема в нас ані скринь із золотом,
Нема в нас коней об'їжджених,

Немає волів годованих,
Та ще й не жонаті, щоб жінками хвалитися.
Є лиш у нас сестриця-красуня,
Сестриця-красуня, дівонька,
Молода Оленка Бродівонька.
Сидить Оленка в високому теремі,
Сидить Оленка в просторій горниці,
Її в тих чертогах не пече красне сонечко,
Не мочать частії дощики,
Не віють буйнії вітроньки,
Ніхто її не бачить в сорочечці без поясків,
Ніхто її не видить в панчішках без чобітків,
Ніхто її зайвий раз не похвалить,
Та ніхто пащекун й не оббаїть.
Ясен сокіл повз терем не пролетить,
Мимо на коні молодець не промчить».

Лиш почув тії речі Лексійко Леонтійович –
Підскочив із лавиці та й каже таке:
«Ба ні, два братики, два Бродовичі!
Не хваліться сестрицею своєю Оленкою.
Бачив я її в самій сорочечці без поясків,
Видів я її в самих панчішках без чобітків,
А бувало, що в неї й на грудях лежав».

Як скипіли браття Бродовичі на ті слова,
Хапали вони по ножику по булатному,
Метали ними в Олексія Поповича.
Та Олекса гаразд на льоту ножі ловити,
Хватати за колодки за ножеві,
Та й мовляє братам отакі слова:
«Будьте здоровенькі, братуні Бродовичі!

Їдьте-но, браття, до свого двору,
Скидайте з себе шати барвисті,
Віддавайте їх конюхам,
Наряджайтеся в одяг чорний їх,
Щоби слуги вас не впізнали
Та Оленці не підказали.
Ви підіть до свого високого терема,
Коли всі уже сплять, пізно ввечері,
Киньте сніжкою в шибку горниці,
Де Оленка вже спить, чиста дівонька,
Та й побачите, що то станеться».

Знімалися брати Бродовичі з пиру сп'яну
На ту мову його окаянну.
Часу пізнього вже вечірнього
Підійшли до своїх теремів непомічені
Й сніжку кинули в сестрине вікно.
Відчиняється віконце скоресенько,
Виглядає Оленка Бродівонька,
Сестриця-красуня, дівонька, –
В самій сорочці без поясків,
Із волоссям розпущеним,
Кличе милого друга Олексечка:
«Ах ти ж, мій Олексіечку-ладоньку!
Без тебе вже мої страви причерствіли,
Без тебе пиття мої медвяні застоюлися».

Як розсердились тут браття Бродовичі,
Зламали двері в чертоги сестрині,
Покарати хочуть вже Оленочку,
Відрубати їй русу голівоньку.
Тут Оленка Бродівна взмолилася:

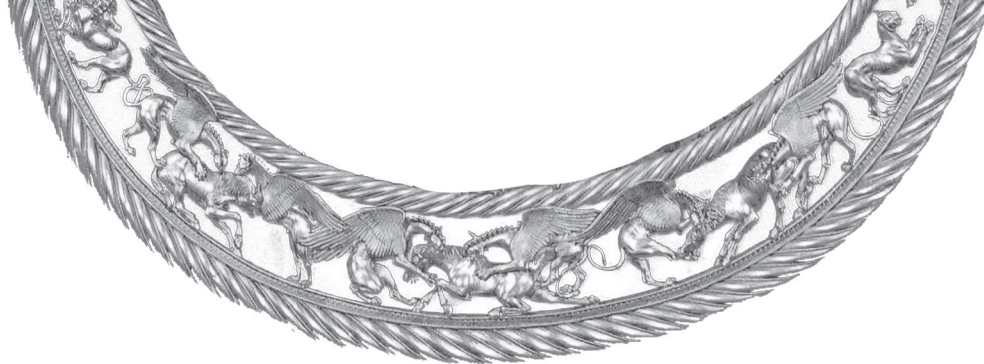
«Ай же, браття мої ви рідненькіі!
Не рубайте мені русу голову,
Дайте ще мені часу-годиноньки
В церкву Божу піти помолитися,
З подружками своїми проститися».

Дали браття сестриці часу-годиноньки
В церкву Божу піти помолитися,
З подружками своїми проститися.
Пішла Олена Бродівна, Богові молиться,
З своїми подруженьками прощається,
Сльозами густими вона умивається,
Горем-печаллю втирається.
Підскочив до неї Олексій Леонтійович
Та й каже тихенько такії слова:
«Оленочко моя кохана!
Ти просись у братів у чистеє поле,
Щоби там одрубали голівоньку русую».

Прийшла Олена Бродівна додому,
Просить братів поїхати в чисте поле,
Щоби там одрубати голівоньку русую.
Браття на те согласилися,
Знаряддям усім оснастилися,
Повезли нещасну в поле чистеє,
Та забули вдома плаху липову.
«Ми прив'яжем тебе до розлогого дуба,
Самі ж по плаху додому повернемось».
Під'їжджає до дуба Олексій Леонтійович,
Рубає мечем ремені шовкові,
Рубає мечем пута шкуратові,
Саджає Оленку на доброго коня

Та й гайда із нею до града до Києва!
Як приїхали во славний во Київ во град,
Заходять вони у церкву соборную,
Прохають вділити їм шлюбоньку чесного.
Прийняли ж вони золотії вінці,
Законним подружжям назвалися.
«Гой ви єсьте, браття Бродовичі!
Наливаймо чари зелен вина,
Відтепер же ми родичі милії.»

БИЛИНА ДВАДЦЯТЬ ПЕРША

ТРИ ПОЇЗДОЧКИ ІЛЛІ

*Богатир натрапляє на буриштиновий напис. – Ілля поміж розбійників. –
Ілля в чарівниці Латигорки. – Муровець роздає коштовності*

А тим часом що сталось з Іллею із Муровцем?

Що із храбром бувалим де діялось?

Ще й про те йому слава рокоchettiється

Відтоді аж досі по всенькій землі.

Їздив Ілля гай-гай та й по чистому полю,

Їздив ген по дебрях, густих лісах,

По усій Русі,

По усій Литві.

Та хороший був кінь ув Іллі, добрий кінь,

Його коник гнідко та косматенький:

Хвіст у того гнідка зо три сажні мав,

Грива зо три лікті⁹⁶,

Шерсть зо три п'яді.

Він у рік перевозу не спитував,

Одним скоком він їх перескокував.

Він у гір переходу не звідував,

Одним стрибом він їх перестрибував.

Він у піль путівців не досвідчувався,

Одним плигом за обрій заплигував,

Та від смерті храбра уношував.

То не курява дорогою запилилася,

Не туман долинами підіймається,

Не сніги у полях забілілися –

⁹⁶ *Лікоть* – приблизно 55 см.

То гуляє Ілля на роздоллячку:

Забіліла вже буйна голівонька,

Засивіла густа вже борідонька.

Запилився й гнідко той косматенький.

Під'їжджає до трьох він доріженьок,

І лежить горюч камінь янтар на тій розстані,

А на камені напис написано:

«Як направо їхати – багатому бути,

Як наліво їхати – жонатому бути,

А як їхати прямо – убитому бути».

Дивувався Ілля, головою хитав,

Головою хитав, приговорював:

«Да я скільки вже по святій Русі поїздив,

А такого дива, далєбі, не видів!

Податись мені доріжкою, де багатому быть?

Та навіщо старому багатство те!

Нема у старого сім'ї любої,

Молодої жінки, малих дітоньок,

Та й нікому держати

Золоті палати,

Та й нікому тримати

Коштовнії шати.

Податись мені доріжкою, де жонатому быть?

Та навіщо старому женитьба та!

В сі роки женитися –

Не нажитися,

Молодую взяти – чужая користь,

А стареньку взяти –

На печі лежати.

Не до весіль,

Як жувати кисіль.

Вже ж подамся тою доріжкою, де вбитому быть,
Убитому та замученому,
З тілом душею розлученому.
Пожив я нівроку на сьому вже світі,
Вже мене вловили старості сіті.
Походив, погуляв,
Мечем вдосталь помахав,
Хмільних медів попивав,
Ждать вже на білу голову чорного ворона,
Переставитися на другу сторону.
Тільки ж смерть мені в бою – не написана!»

І подався тією доріжкою, де вбитому бути.
Як од'їхав старий за три поприща,
Як заїхав старий у дебрі-ліси,
У дебрі-ліси та в нетрі-бори,
Наїжджа на галявині на хижу розбійників,
Не багато не мало – сорок тисяч їх.
Як побачили старого розбійники,
Довкруг нього всі разом об'їлились,
Хочуть його старого пограбувати,
Хочуть його старого з коня стягнути,
Хочуть сивого вбити-погубити,
Тіло білее з душею розлучити.

А старий на коні головою хитав,
Головою хитав, отак промовляв:
«Гой ви єсьте, лісовії розбійники!
Вам убити мене старого нізащо,
Грабувати у сивого нічого:
Не вожу із собою скарбниці я,
Маю ось готівки три тисячі,

Та ще хрест ось на грудях за тисячу,
Шубка кунича за гривень п'ятсот,
Шапочка з соболя за три сотеньки,
Та ще рукавички за одну сотеньку.
Своєму коневі ціни я не відаю:
На торговицю його не виводив я
І ніхто йому вартості не складав іще;
П'ятсот гривень, щоправда, уздечка ся,
Та черкаське сидельце – дві тисячі.
А тому те сидельце таке дороге –
Його órлено пір'ям добірним орліім:
Не того орла, що морями літав,
А того орла, що над гір літав!
Як ударивсь орел об камінь янтар,
Обломив собі пір'я орлинеє;
Приїжджали купці із-за синіх морів,
Оббирали те пір'я вельми коштовнеє
Та привозили мені в подаруночок.
А попона у мого гривка із семи шовків,
У три строчки⁹⁷ строчена-точена:
Як одна-бо строчка – зо срібла-золота,
Як друга-бо строчка – з чистого золота,
Як третя-бо строчка – із жовтої міді.
А в гривоньку вплетено перли добірнії,
Між вухами каміння насаджено,
Коштовне каміння, самоцвітнеє,
Не задля-ради красоти-ліпоти,
А задля-ради темних ніченьок:
Ходить мій гнідко-гривко в полі чистому,
А від мого гнідка-гривка проміння тече
За три версти, як від світлого місяця».

⁹⁷ *Строчка* – тут: вид ажурної вишивки.

Загукав ватажок тут розбійничий,
Кликнув клич грімким, зичним голосом:
«Годі, старий чорте, сивий вовче,
Годі вже з нами розбалакувать!!
Гей же, хлопці, ви, таті-зłodійчики!
Гей же, братці, шахраї-розбійнички!
А берітеся лиш за се діло повелене
Та зрубайте ви лиш йому буйну голову!»

Каже їм старий Ілля Муровець:
«А ви дайте мені одне діло зладити,
Послі будете ще мені кланятись».
Виймав із налучня він лук свій тугий,
Гартовану стрілку з сагайдака,
Тятиву шовкову натягав,
Гартовану стрілку накладав:
«Гой ви єсьте, хлопці-молодці!
Чи стрільнути в вас, чи у дуб сирий?»
Він стріляє не по розбійниках,
Він стріляє в розлогий дуб.
Заспівала тятива у лука його,
Уцілила стрілка у розлогий дуб,
Поламала його в ножові колодкі.

Від того від грому богатирського
Всі розбійники з коней попадали,
Ізлякалися, врізнобіч розбіглися,
На ножі вже свої напорилися:
«Гой еси ти, стар здоров чоловічище!
Ти хоча би на розплід остав трохи нас!
Ти бери з нас усього, чого тобі тре',
Ти бери з нас, як хочеш, скарбницю золота,

Ти бери з нас, як хочеш, розкішного одягу,
Ти бери, якщо хоч, добрих коней у нас!»

Усміхається стар здоров чоловічище:
«Коби брати ваші золоті скарби,
За мною були би ями глибокі;
Коби брати мені те розкішне вбрання,
За мною були би гори високі;
Коби брати мені ваших коней-кобил,
За мною би гнали табуни великі».
Кажуть йому ті розбійники:
«Одне красне сонце на білому світі,
Один сильний богатир Ілля Муровець!
Тож ходи ж ти до нас за товариша,
Будеш нам великим отаманом».
«Лісовії ви братці розбійники!
Не піду я до вас за товариша,
Не охота з вами Бога гнівить.
Ви розходьтеся-но по своїх домах,
По своїх місцях та по своїх хатах,
До батьків-матерів, до жінок молодих,
До жінок молодих, глупих дітоньок.
Буде вам вже стояти на шляхові,
Проливати кров християнськую».

Скоро храбр Ілля назад повертається,
Під'їжджа до горючого каменя,
Старий напис на ньому закреслював,
Новий напис на ньому написував:
«Неправдиво сей напис написано –
У доріженьку їздив, але живий!»
Пороздумав Ілля та й промовив так:
«А поїду тепер, де жонатому буть».

Як од'їхав старий за три попроща,
Наїжджає на тереми злотоверхії.
Вибігають дванадцять красних дівчат,
Посередині – панночка-душечка.
На ній плаття з тканини коштовної,
Самоцвітами геть-все порозцвічене,
Сріблом-золотом все погаптоване.
Промовляє так панночка-душечка:
«Ай же ж ти, показний храбре-воїне!
У мій терем я прошу ласкаво тебе,
Напою-нагодую, спочить постелю».

На ту річ богатир Ілля спішився,
Залишав він коня неприв'язаного.
А прекрасная панночка-душечка
Його брала за рученьки білії,
Цілувала у губи медовії
Та й заводила в терем високий свій,
Та й садила його за дубовий стіл,
Розстеляла обруси шовковії,
Та приносила страви солодкії,
Та напої хмільнії приносила,
Та й поїла-кормила дорідного,
Показному воїтелю кланялась.

Їсть і п'є Ілля, прохолоджується
Всенький день ото аж до вечора.
Вийшов тут з-за стола з-за дубового,
Каже панні отій він такії слова:
«Ай ти, душечко, красная дівонько!
Ну а де ж тут у вас ложні теплії,
Де ж у вас тут ліжечка тесані,

Де перини м'якенькі пуховії?
Вже б старому мені відпочинути».
Привела його в спаленьку теплу,
До тієї кроваті тесаної,
До перини м'якої пухової:
«Ти лягай осьо до стіночки, любоньку,
А я ляжу отут іскраєчку, ладоньку».

Біля ложа старий головою хитав,
Головою хитав, приговорював:
«Ба ні, лягай-но ти до стінки, дівице-красовице,
Я ж звичайно лягаю –
Не до стінки, а скраю.
Скільки я по Русі не їздив, овва,
Ба такого чуда не бачив, овва!
В тебе ложе, як видно, підроблене».
Та як візьме ту панну за рученьки білії,
Та як кине на ліжко в перини пуховії –
Відвернулося ліжко підроблене,
Провалилася панна в глибокий підвал!
Загукав тут Ілля до служниць до її:
«Гей ви, служки, щодуху сюди!
Покажіть мені хід у глибокий підвал».

Показали вони хід в глибокий підвал,
А Ількові ключів і не надобі:
Дуб'я-колоддя він розпихав,
Піски та глини він одкидав,
Перстами він замки одісмикував,
Ногами він дверцята одіпхував,
Випускав звідти сорок царів і царевичів,
З ними й сорок королів, королевичів,

Сорок хоробрів могутих, воїтелів.
Та й мовляє до них отакі-от слова:
«Ай ви ж гупі царі та царевичі,
Ви ж дурні королі й королевичі,
Нерозумні могуті воїтели!
Віддались на принади жіночії.
Роз'їжджайтесь усі по землях своїх,
По землях своїх та по ордах своїх,
До своїх жіночок, малих діточок».

Тут усі вони разом, укупочці
Аж до стіп Іллі-хорбру вклонилися:
«А спасибі ж тобі, стар здоров чоловічище,
Із неволі тяжкої нас випустив».
Вийшла тут і та красная панна-душечка,
До землі чолом біла так само йому.
Упізнав у ній він чарівницю Латигорку,
Брав її він за білії рученьки,
Та виводив на широкий двір,
Та прив'язував до жеребців –
Куди ноги, куди руки, роздерли її,
Рознесли ген-ген подем кусні тіла її.
Роздав все те майно її пребагатес
Молодцям тим, могутим воїтелям,
Тереми злотоверхі усі попалив,
Що і попіл по вітру розвіявся.

Сам до того вертає горюч каменя бурштину,
Старий напис на ньому закреслює,
Новий напис на ньому написує:
«Неправдиво сей напис написано –
У доріженьку їздив, але живий,
У другу поїхав, та не жонат!»

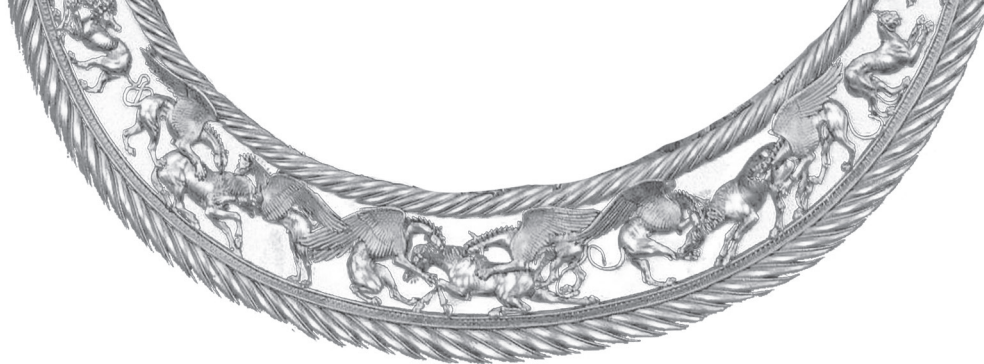
Пороздумав Ілля та й промовив отак:
«А поїду тепер, де багатому быть».
Як од'їхав старий на три поприща,
Наїжджає на камінь велик-превелик.
Що заважив би тридев'яносто пудів,
А на камені напис написано:
«Кому камінь під силу вивалити,
А під каменем плиту чавунную,
Той знайде під нею глибокий підвал,
А в підвалі – багатство незмірне».
Тут Ілля головою кивав,
Головою кивав, приговорював:
«Ото скільки я по Русі їздив, овва,
Ба такого дива не бачив, овва!»
По словах тих богатир Ілля спішився,
Піддавав під камінь могучим плечем,
За три поприща камінь викочував,
Та плиту копняками викопував –
Отворився йому глибочаний льох,
А насипаний льох злота-серебра,
А насипаний круглого жемчугу,
А насипаний льох самоцвітів іще.

Брав Ілля тут же мису чистого сребра.
Брав другую – черленого золота,
Брав і третю – круглого жемчугу,
На коня сідав та й ген-ген помчав.
Приїжджав во славен Чернігів-град
І воздвигнув три храми величній:
Першу церкву – Пречистому Спасові,
Другу церкву – Миколи Угодника,
Третю церкву – Георгія Храброго.

Він заводив тут співи прекрасні,
Установлював дзвони на дзвоничях:
«Що від Бога далось, те на славу Йому!»
А всю решту золота й сребра,
А всю решту круглого жемчугу,
А всі скрині каміння прецінного
Роздавав усій вбогій він братії,
Роздавав безпритульним він сиротам.

Сам вернувся до того ж горючого каменя,
Старий напис на ньому закреслював,
Новий напис на ньому напісував:
«Неправдиво сей напис написано –
У доріженьку їздив, але живий,
У другу поїхав, та не жонат,
І поїхав у третю – багатим не став».

БИЛИНА ДВАДЦЯТЬ ДРУГА

ІЛЛЯ У СВАРЦІ
З ВОЛОДИМИРОМ

*Князь не впізнає Муровця. – Ілля поміж гультіпак. – Добриня упрошує
Іллю. – Ілля розперезався. – Князь ув'язнює витязя. – Богатирі
покидають Володимира*

Як поїхав Ілля з Києва в чистеє поле,
Багато вже часу їздить-полякує,
Буває у селах, у степах полює.
Барвистії шати
Стали ветшати,
Золота в гамані –
На самому дні.
Каже до себе Іллейко такії слова:
«Поїздив уже я по усій Русі,
Поїздив уже я й по усій Литві,
В усякій землі, в усякій орді.
Не був я давно в одному лиш Києві;
А поїду-но до Києва, провідаю,
Що там діється в стольному городі».

Приїжджає Іллейко в стольний Київ-град –
У Володимира-князя учта веселая,
За столом сидять тридцять бояр із боярченками,
Богатирі сильні, могутнії.
Входить Ілля во гридню князівськую,
Біля одвірка спиняється,
Хреста кладе та по-писаному,
Поклін кладе та по-вченому,
Князю-сонечку з княгинею особливо вже:

«Здрастуй, Володимире стольнокиївський!
Чи поїш, чи годуєш добрих молодців заїжджих?
Я до тебе служити заїхав вірою-правдою.
Не боюся татар я в полі тисячі,
Не боюся і другої тисячі,
Не побіг би і від третьої тисячі.
Та не треба в поміч мені
Тридцяти ворон з воронятами».

Не впізнав його Володимир стольнокиївський:
«Ти звідкіль, чоловіче, родом-племенем?
На ім'я ж як тебе величати слід?
Як по батькові пошановувать?»
«Я – Микита Полісянин!»
«Ай же ти, Микито Полісянин!
Ти сідай же з нами хліба їсти.
Є ще місечко там, на нижнім кінчику,
Ти сідай же там край столу, край лави:
Усі інші місечка вже зайнято».
Повели Іллейку слуги попідруки,
Повели до нижнього кінчика,
Посадили край столу, край лави.

Каже Іллейко такі-от слова:
«Будь здоров же, Володимире стольнокиївський!
Не по чину місце, не по силі честь:
Сам ти сидиш із воробонами,
А мене садовиш з воронятами!»
Та й хотів він те поладнати, поправити –
Поламав кругом лави дубовії
І притис всіх гостей ув один кінець.

Володимиру ж те діло не злюбилося:
Встав він на жвавїї ноги,
Потемнів як осіння ніч
Й закричав, заревів мовби лютий звір:
«Що ж ти, Микито Полісянине,
Змішав мені всі місця належні?
Гей ви, руськії могучі богатирі!
Чи то чувано, щоби вас, витязів,
Хто назвав воро́нами й воронятами?
Вийдіть лишень троє щонайкращих
Та візьміть-но Микиту попідруки,
Викиньте його з гридниці геть на вулицю!»

Виходили щонайкращих три витязі,
Бралися Микитку посмикувати,
Почали Микитку поштовхувати,
А Микитка стоїть – не хитнеться,
Над голівкою ковпак⁹⁸ не тряхнеться:
«Коли хочеш, князю Володимире, потішитися,
подавай мені ще трьох богатирів!»
Виходили троє інших богатирів,
Бралися Микитку посмикувати,
Почали Микитку поштовхувати,
А Микитка стоїть – не хитнеться,
Над голівкою ковпак не тряхнеться:
«Коли хочеш, князю Володимире, потішитися,
подавай мені ще трьох богатирів!»
Виходили третіх троє богатирів –
Нічого з Микитою не вдіяли:
Микитка стоїть – не хитнеться,
Над голівкою ковпак не тряхнеться.

⁹⁸ *Ковпак* – тут: вид шолома.

Каже Микита таке-ото слово:
«Ай же ж ти, князю Володимире стольнокиївський!
Бачу, тобі хочеться потішитися.
Зволь тепер ти на мене дивитися:
Дивлячись, минеться бажання потішитись».

Став тут сам Микита тішитися,
Став богатирів поштовхувати,
Учив сильних, могучих, як поштурхуватись:
Усі богатирі по грідниці розповзлися,
Встати жоден на ніжки не годен.
Виходив із грідниці Микитечко геть,
Дверима гримнув – вибив із одвірками,
Воротами гримнув – вибив зі стовпами,
А різьблені перильця осипалися.
Князь Володимир за пічку засунувся,
Соболиною шубкою прикинувся:
«Ой тихенько, братці, не ворухіться,
Не почув би Микита нас Полісянин.
Як почує – вернеться, уб'є нас усіх,
Не залишить ні старого ні малого,
Не залишить мені, Володимире, і на семена».

А Іллейко як вийшов на широкий двір,
Тугий лук свій цілкий натягав,
Гартовану стрілочку накладав,
Сам до стріли отак приговорював:
«Ти лети-но, стрілко, до покрівель златоверхих тих,
Познімай-но золотії маківки!»
Впали долі золочені маківки,
Впали долі кривлі златоверхії.
Закричав Ілля на всеньку голову:

«Гей, голото, голотонько-п'яниченьки,
Доброзичливці княжинецькіі!!
Ви збирайтеся на княжинецький двір,
Оббирайте золочені маківки,
Та несіте в корчму, у шинок,
Пийте меду-вина скільки хочете».

Тут набігли голота-п'яниченьки,
Доброзичливці княжинецькіі,
Оббирали золочені маківки:
«Ай же ж ти, наш батеньку, отче рідненький Іллечку!»
Йшли з Іллейком в корчму, у шинок,
Пропивали золочені маківки,
Пропивали із ним заодно.
Але ж стали ото сумніватися:
«Що ж нам буде від князя від сонечка,
Що то від Володимира нам дістанеться?
Пропиваємо ж ми його маківки!»
Їм Ілля каже такі-от слова:
«Пийте, п'яніці мої, не сумнівайтесь:
Завтра буду я в Києві князем княжити,
Ви ж, голото, – над усіма найвищими!»
Стали пити, вже годі-бо сумніватися,
Стали Господа молити за доброго батечка,
За рідненького за Іллеєчка.

А на тому пиру княжинецькому
Вже доносили сонечку Володимиріу:
«Ох ти, князю Володимире стольнокиївський!
А Микитка той Полісянин же
Із твоїх покрівель златоверхих же
Золочені маківки повистріляв,

Іскликав гультіпак усіх, мочеморд усіх
Та й пропив із ними золочені маківки».
А сидів на тому пиру-беседоньці
Молодий Добриня Микитович.
Мовить же Добринечко Володимиріу:
«Князю ти наш, Краснеє Сонечко!
Адже то не Микита був якийсь Полісянин,
То мій хресний брат Ілля Муровець».

Став тут князь Володимир думу думати
Із боярами й боярченками іменитими,
Із воїтелями сильними та могучими,
Як йому з Іллею та примиритися:
«Думайте-но, братці, думу-думоньку,
Думайте-но, братці, думу кріпкую,
Думайте-но думу, не продумайте,
Вже ж кого б то нам до Іллі послати,
На почесний пир та й Іллю позвати?
Самому ж мені йти не хочеться,
А пошлять Опраксію – теж не личило б».

Стали всі тут думу думати:
«Вже ж кого послати Іллю позвати?
А пошлімо ж ми Добриню Микитовича:
Таж вони з Іллейком браття хреснії,
Браття хреснії, названії,
А його Ілля, бувало, слухається».
Володимир ступає по горниці,
До Микитовича ледь не горнеться
Та й мовляє до нього такії слова:
«Молоденький Добринечку, вже сходи-но ти
До свого брата Іллі до Муровця,

Бий чолом Іллейкові, низько кланяйся,
Поклонися у камінний аж діл,
Поклонися у цегляний аж піл,
Поклонися ж у долівочку
Та й мовляй до Іллі отакі слова:
“Ось послав м’я до тя Володимир-князь
Із княгинею стольною із Опраксією,
Запросити щоби на почесний пир:
Не впізнав він тебе, буй-тура, витязя,
Того й посадив у кінець стола.
А тепер просить усердно тебе,
Усердно та з радістю великою,
Щоб прийшов ти на учту во GRIDницю.
Красно просить, щоби ти не гнівався”».

І пішов молоденький Добринечко,
Іде вулицями та й так гадає собі,
Йде провулками та й мислить собі:
«Чи не по смерть се я йду по скорую?
Та якщо мені ослухатись князя-сонечка,
Мені й від князя-сонечка лиха не минуть!»
Та й іде він до тої корчми,
І приходять він в тую корчму –
Сидить тутка Ілля Муровець,
З гультями сидить, п’є-розважається,
І не зна Добриня, як до Іллі підступить:
«Спереду зайти – чи ж буде гаразд?
Лучче вже ззаду до нього зайду».

Як зайшов ззаду Добриня, захопив Іллю,
Захопив за плечі за могучії,
Промовляє до нього такі слова:

«Ой же ж ти, хрестовий братику мій,
Мій названий братику Ілле Муровче!
Стримай-но ти руки білії,
Згніти-но серце гарячєє,
Бо ж послів не заковують, не вішають.
А в нас же з тобою укладено заповідь,
Заповідь немаленьку, великую:
Меншому братові слухатись більшого,
Більшому ж братові – меншого,
Та стояти завсіди одному за другого.
Тож послав мене до тебе Володимир-князь
Із княгинєю стольною із Опраксією:
Не впізнав тебе він, буй-тура, витязя,
То й садив за стіл в нижньому кінці,
А тепер тебе просить на почестен пир,
Ще й усердно, з радістю великою,
І просив за старє не гніватись».

Обернувся тут Іллейко, таке проговорює:
«Ой же ти, Добринюшко Микитовичу!
Твоє щастя, що ззаду зайшов:
Коби ти, Добрине, спереду зайшов,
Була б з тебе, Добрику, жменька попелу!
Зараз не займу тебе, братику ти мій,
Бо ж закону-заповіді не переступать.
Ти піди скажи-но князю-сонечку,
Хай для мене він, буй-тура, витязя,
Розішле такі укази престрогії
По всьому по городу по Києву
Та іще по городу Чернігову:
Щоб було на три доби на цілії
Всі шинки, усі корчми відчинено,

Щоби весь народ пив зелен вино;
Хто не хоче зелен вина,
Той пив би хмільного пива;
Хто не хоче хмільного пива,
Той пив би хмільного меду, –
Аби знали, що приїхав до Києва
Ілля Муровець та й Іванович.
Та й нехай для мене, буй-тура, витязя,
Заведе він учтоньку – почестен пир.
А коли ж не вчинить він по-моєму,
То йому ще княжити лиш до утрія».

Ох вже ж біг мерщій Добриня із шинку
До ласкавого до князя Володимира,
Передав йому від Іллі наказ.
Як тут князь умить, скоро-наскоро
Розіслав свої укази строгії
По всьому по городу по Києву
Та іще по городу Чернігову:
Щоб було на три доби на цілії
Всі шинки, усі корчми відчинено,
Щоби весь народ пив зелен вино,
Пив безплатно, без данини й мит, –
Щоби знали всі, що в столиці вже
Ілля Муровець та й Іванович.
Сам заводить учтоньку – почесний пир,
Ізбирає всіх князів та бояр,
Всіх могучих витязів святоруськіїх,
Та і поляниць,
Дівок-удалиць.

А проте в корчмах ніхто не п'є, не їсть,
Всі ідуть до князя во світлії тереми –

Не для хліба-солі, не гривні-різани⁹⁹,
Подивитися на буй-тура, витязя,
На славетного Іллю та й Івановича.
Всі на княжому дворі збираються,
Всі гуртом у гридню вриваються.
Як приходять тут і сам Ілля Муровець,
З голодранцями приходять, з обпивусами.
Як заходить у гридницю світлую,
Хрестить лоба по-писаному,
І поклони кладе по-ученому,
Б'є чолом на чотири всі сторони,
Князеві й княгині то насамперед.

Хутко встав Володимир на жвавії ноги,
Хутко брав Іллю та й за білії руки,
Цілував його в уста солодкі,
Промовляв отакії слова:
«Гой еси, Ілле Муровцю Івановичу!
Хоч місце твоє було нижче за всіх,
Тепер твоє місце найвище за всіх!
Гей ви, слуги мої, слуги вірнії!
Проведіть Іллечка на місце більшеє!»
Не сідав він на місце більшеє –
Сів на місце середнее,
Поруч посадив голоту-п'яниченьок,
Говорив сам такі-от слова:
«Ай же ж ти, Володимире стольнокиївський!
Знав, кого послати мене покликати!
Коби не Добринюшко, названий братик мій,
Нікого би не послухався, хто тут є.
А мав я вже намір напевнений:

⁹⁹ *Різання* – у ті часи частка гривні.

Тугий лук цілкий натягувати
Та стріляти сюди, в грідню княжинецькую,
Та убити тебе, князя Володимира
Із княгинею стольною з Опраксією.
Та нехай сього разу Бог тебе простить
За твою вину та за великую».

Принесли тут гостям страв солодких тих,
Принесли напичоків медвяних тих,
Підносили кожному по чарочці.
Каже Ілля князю Володимирі:
«Ай ти, князю Володимире стольнокиївський!
Чи ж тим ти моїх гостей ушановуєш,
Чи ж тим ти моїх гостей учестовуєш –
Чарочками та голоту-п'яниченьок?»
Володимирі те слово не сподобалось,
Каже до Іллі отакі слова:
«У мене у погребіях глибоких тих
Є для всіх вас зелене вино,
Є для кожного по діжці-сороківочці;
Коли тут не вистачить на гостей твоїх,
Самі спустяться у погребі глибокіі».
«Ай ти, князю Володимире стольнокиївський!
Ото так у тебе гостей пошановують?
Ото так добрих молодців учестовують,
Щоб самі йшли за стравами, за напоями?
Буду я тут сьогодні за хазяїна!»

Скочив він по тій мові
На жвавій ноги,
Погребів у слуг не запитував,
До льохів ключів не затребував,

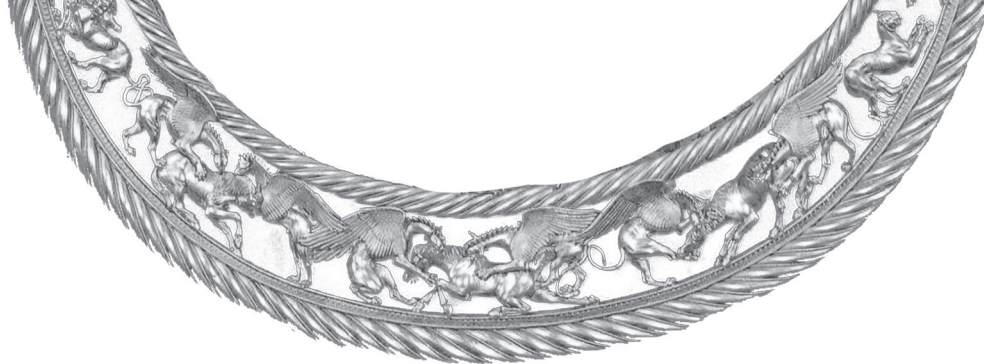
Прямо йшов до підвалів глибоких він,
Двері й колодки копняками вибивав,
Без ключів замки руками відривав,
Входив сам у підвали холоднії.
От бере одну бочку під одну пахву,
От бере другу бочку під другу пахву,
Третю сороківку ногою качає,
Викотив на княжинецький двір,
Загорлав сам на цілу голову:
«Гей ви, голото, голодранці-п'яниченьки!!!
Виходьте лишень на княжинецький двір,
Напою усіх вас я зеленим вином!»
Сходить сам оп'ять у підвали глибокі.

Не стерпів Володимир, кріпко розгнівався,
Закричав та гучним, зичним голосом:
«Гей ви, слуги, слуги вірнії!!
Ви біжіть-но швидко-прешвидко,
Закладіте у льосі мені Іллю,
Заґратуйте чавунними ґратами,
Заваліте дуб'ям-колоддям зо всіх сторін,
Ще й присипте глинами-пісками,
Заморіте смертю голодною!»
Побігли ті швидко-прешвидко,
Хутко-прехутко ще й бистро-пребистро,
Заложили в підвалах холодних Іллю,
Чавунними ґратами зарешітили,
Навалили дуб'я-колоддя зо всіх сторін
Та засипали глинами-пісками.

Іншим богатырям було то за зле,
Повставали із пиру не допивши,

Повставали із учти не доївши,
Виходили на широкий князівський двір,
Всі на добрих коней своїх посідали,
Всі роз'їхались в поле чистее,
У роздолля широкее:
«А не будем же більше ми жити у Києві,
А не будемо більше служити Володимиру!»
Так-то тієї пори в Володимира
Не зосталось в столиці воїнів-витязів.

БИЛИНА ДВАДЦЯТЬ ТРЕТЯ

КАЛИН-ЦАР НА РУСІ

*Татарський посол у Києві. – Іллю випускають із темниці. –
Богатирі не підтримують Муровця. – Ілля б'ється сам. –
У татарському полоні. – Богатирі йдуть на виручку. –
Русини перемагають ворогів. – Калин-цар у Києві*

Ой ти, матір сира земле, розступися лиш!
Небеса ви синії, роздайтеся!
Темні тучі, водно не збігайтеся!
Богатирській силюнці огидливо, тоскно,
Горе лютеє з Іллею сподіялося.

Та була у князя дочка молодесенька,
Дочка молодесенька, іще дівочка.
Бачить – посадив її батенько
Іллю-витязя в погребі на смерть голодну.
А він міг би постоять сам-один за весь Київ-град,
Міг би боронить сам-один церкви Божії,
Міг би зберегти їй князя-батенька,
Міг би зберегти їй княгиню-матінку.
І брала до погребів до глибоких тих
Потайки вона ключі, без дозволу,
Підкопачь попросила підкопи таємнії.
Носить в'язневі їсти-питоньки,
Та одягу чисту невольникові,
Та свічки дебелі острожникові,
Й книги – Біблію та Євангеліє.
Тато з мамою не здогадуються,
Князь з княгиною не підозрюють.

Посилає ж тут Калин Калинович,
Той собака, поганих цар,
На святую Русь татар-вивідувачів:
«Ай же ви, мої татари-вивідувачі!
Їдьте-но на святую Русь,
До того до славного Києва,
Повизирюйте, повинишкуйте,
Що там діється на святій Русі».
І поїхали татари поганії
На святую Русь, до славного Києва,
Віддаля лишень подивилися
Й подалися назад до царя-татарина.
Став їх Калин-цар тут випитувати,
Став вивідувачів тих розпитувати:
«Де ж були ви, хлоп'ята, недовго так?
Що ж, хлоп'ята, ви бачили-виділи?»

Кажуть йому татари поганії:
«Були-побували ми на святій Русі,
Підійшли віддалеки до Києва
Та й такеє ми диво побачили:
Як із церкви по воздуху, мовби по тверді, ішла
Красная дівиця або ж молодиця,
Книгу в руках несла,
Скільки несла, стільки й читала,
Скільки читала, гірко ридала».
Мовляє до них Калин Калинович:
«Ай ви ж, глупії мої татарчики!
Ішла то не молода жона,
Ішла Богородиця сама,
Книгу несла та читала – Слово Божее.
Виділа над Руссю лихую годину,

Плакала від того, мов ховала дитину.
Отож, підемо на святую Русь!»

Не хвиля на морі темному розходілася,
Не вітер на небі темному розпотужився –
То збирається незчисленна орда татарська
За наказом собаки Калина,
Збирається йти на святую Русь.
Ай, собако ти, зловмиснику Калине!
Намислюєш ти думоньку недобрую,
І совітують тобі ради нехорошії:
Хочеш розорити наш стольний Київ-град,
Хочеш мужичків усіх та вирубати,
Усіх красних дів і молодиць у полон забрать,
Церкви Божії з димом пустить,
Князю-сонечку голову зрубать
Із княгинею стольною із Опраксією.

Він збирає сили з сорока земель,
З сорока земель та з сорока царів,
З кожним сили буде по сто тисяч аж,
А з самим собакою – незліченная.
Ізбирається собака рівно три годки,
На четвертий же у похід пішов.
Став із силою на краю Дніпра,
Наказав же кожному ординцеві
В одне місце принести по малому крем'яшку –
Виросла горище превеликая.
Як лишень орду матір земля витримає,
Під поганою не розступиться!
Від того від пару та від кінського
Аж померкло в небі красне сонечко;

Від того від духу від татарського
Хрещеному людові не вижити.

Як розставив Калин-цар свої орди в полі чистому,
Сходить тоді з доброго коня,
На стілець ремінний усідається,
Лист велить писати, та скорописом,
Письменами нашими, святоруськими,
Не чорнилом же писати – черлен золотом.
Те послання, грамоту запечатує,
Вибирає кращого з-поміж слуг усіх:
Завишки татарин той сажнів з три,
Голова у нього із пивний котел,
Межи пліч у нього – косий сажень є.
Подавав йому посольське письмо,
Посилав до Києва, так наказуючи:
«Ой же ж ти, мій слуго вірний, посланче спритний!
Говорити знаєш ти по-руському
Та усі звичаї знаєш руськії.
Ти бери-но грамоту посольськую,
Ти сідай-но на коня на доброго,
Стрімко їдь у стольний у Київ-град,
До князя їхнього до стольнокиївського,
Та прямисінько на широкий двір.
Став свого коня посеред двора,
Не прив'язуй коня й не наказуй,
І крокуй прямисінько, з гордим виглядом
В гридні світлії, в палати княжинецькії,
Двері навстіж розчиняй в його тронний зал,
Не знімай і шапки із голівоньки,
Богу християнському не кланяйся,
Князю руському чолом не бий,
Лиш клади на злотий стіл се письмо ж мое

Й слово в слово таку річ держи:
“Володимире, князю київський!
Грамоту бери від мого царя,
Розпечатауй її, розгортай ти її,
Кожнеє словечко вичитуй у ній” –
Й без поклону повернись і геть із палат,
На коня сідай і стрімкіш назад,
В орду нашу, силищу великую».

І поїхав посланничок той у Київ у град,
Чинив діло, йому царем велене:
Заїжджав на широк княжинецький двір,
Ставив доброго коня посеред двора,
Не прив’язував коня й не наказував,
Крокував прямісінько з гордим виглядом
Во-gridні світлі, ясні палати,
Розчиняв навстежу двері в тронний зал,
Не знімав і шапки із голівоньки,
Не молився до Спаса перед образом,
Князю-сонечку чолом не бив,
Кинув лиш листа на стіл золотий,
Слово в слово отак проговорював:
«Володимире, князю київський!
Грамоту бери від мого царя,
Розпечатауй її, розгортай ти її,
Кожнеє словечко вичитуй у ній».
Без поклону повернувся та й геть із палат,
Скочив на коня – стрімголов назад,
В орду татарську, силищу велику.

Як устав тут сонечко Володимир-князь
З тронного зі свого місця княжинецького,
Брав ту грамоту скорописную,

Розпечатував ураз та розгортавав,
В кожнеє слівце та й учитувавсь.
А в отім листі отаке написано,
Черлен золотом так начертано:
Щоб по всьому по святому по Києву
З Божіих церков познімав хрести,
Служби Божі в них більше не вести,
У церквах щоби стайні поробив,
Там стоятимуть їхні коні татарські;
Щоб по всьому по славному по Києву
Вулиці й провулки було виметено,
Богатирські двори було вичищено,
Білокам'яні палати було вимито –
Там стоятиме татарська ратна силища;
Щоб по всьому по славному по Києву,
По усіх по вулицях широких,
По усіх провулках по маленьких
Понаставлявав до бочки близько бочечку
Хмільних та солодких тих напиточків –
Біля них стоятимуть собака Калин Калинович
Зі своєю раттю-силищею.

Бачить Володимир стольнокиївський –
Діло то велике, немаленькеє.
Глянув за віконце по той бік Дніпра –
Аж стоїть іскраю батечка Дніпра
Калин-цар із силою незчисленною,
І тієї сили в полі чистому –
Мов низького лісу шумовинного,
Не видати їй ні межі, ні берега,
А знамен поганських в чистім полечку –
Наче лісу високого будівельного.

Устрашився сонечко Володимир-князь,
Зажурився тяжко, запечалився,
Нижче пліч повісив буйну голову,
З ясних оченьок ронить сльози гіркії,
Хусточкою шовковою утирається,
Каже до княгині отакі слова:
«Ох ти, моя жоно кохана, любима,
Ти, княгинечко моя Опраксіє!
Накотилася силище невірная,
Наступила на стольний Київ-град.
За гріхи те нам, звісно, учинилося,
Всі богатирі звідси виїхали.
Хліба їсти у нас є кому,
Постояти в бою то нема кому.
Розсердив я всіх воїв-витязів,
А найпершого – Іллю Муровця –
Засадив у льохи глибокії,
Заморив смертю голодною.
Постояв би він один за весь Київ-град,
Постояв би він сам за Божі церкви,
Уберіг би він мене, Володимира,
Уберіг би і тебе, Опраксію.
А тепер нам, видать, залишається
Утікати зі стольного Києва».

А була тут дочка Володимирова,
Дочка молодесенька, дівочка,
Вона каже йому такії слова:
«Гой еси, родителю мій, батеньку!
Чувала від люду я від київського,
Що старому Іллеві Муровцю
Смерть ні з голоду, ні в бою не написана.
Погукай-но своїх ти вірних слуг,

Щоб сходили до підвалів глибоких,
Розкопали жовті глини-піски,
Розвалили дуб'я-колоддя,
Розщепили ґрати чавунні.
Сам бери від льохів золоті ключі,
Відмикай-но замки від тих погребів,
Опускайся-но до Іллі до Муровця,
Подивися, чи живий він, чи ні».

Йй на те промовля Володимир-отець:
«Ай же ж, чадонько моє нерозумне!
Ти зніми кому буйную голову –
Чи ж вона приросте до плечей знова?
Чи живий може бути через три годя
Старий богатир Ілля Муровець?»
Одрікає доня молодесенька,
Доня молодесенькая, дівочка:
«Посилай-но борзій, він там жив сидить».
Виходить Володимир-князь тут на красний ґаночок,
Загукав вірним слугам гучним голосом:
«Гей-бо ви, мої слуги вірнії!
А сходьте лишень у погреби глибокії,
Та й вигребіть-но глини-піски жовтії,
Розваліте-но дуб'я-колоддя,
Та розщепіте хутчій ґрати чавуннії,
Подивітеся-но, чи жив Ілля Муровець».
І пішли вони у погреби глибокі,
Повигрібали глини-піски жовті,
Розвалили дуб'я-колоддя,
Та розщепили ґрати чавунні,
Загукали гучним голосом:
«Ілле Муровче, славен витязю,
Живий ти чи ні, відкликнися!»

Подав голос їм Іллюшенько:
«Та живий я тут, дяка Богові!»
Скоро брав же князь золоті ключі,
Відмикав погребі глибокії –
А у погребі Ілля жив сидить,
Воскова свіча ув Іллі горить,
Сидить читає Святее Писаніє.

Бив чолом Красне Сонечко до сирої землі:
«Здрастуй, витязю первий, Ілле Муровче!
Ти сидиш у льохах глибоких ось,
А не відаєш лихої годиницьки:
Весь наш Київ-град у полоні стоїть,
Обійшов-бо собака нас Калин-цар
Зі своєю силищею превеликою.
Розсердив я весь богатирський гурт,
Всі роз'їхались геть із Києва.
Хліба їсти у мене є кому,
Постояти за Русь – уже нікому.
Вже ж постій ти один за наш Київ-град,
Постарайся один вже за віру Христовую,
Не за мене ж нехай, стольнокиївського,
Не за жінку мою за Опраксію,
А за бідних удів, малих дітоньок».

Одрікає старий Ілля Муровець:
«Я три роки не бачив світу білого –
Як простити обидоньку кривну?»
«Не для мене ж, кажу, Володимира,
Не для неї ж, кажу, Опраксії,
А для бідних вдовиць і маленький дітей!»

Як ускочить старий на жвавії ноги,
Закричав та гучним голосом:

«Гей ти, гнідку мій, богатирський коню!»
Виходить Ілля на Божий білий світ,
Іде на конюшню до стійл,
Виводить коня на широкий двір,
Став доброго коня вуздати, засідлувати,
Надягав потому лати він кріпкії,
Брав з собою палицю булатную,
Брав з собою списа довгомірного,
Брав і лука, й гартовані стрілочки,
Брав іще й гирлигу дорожнюю
Та й сідав на свого коня,
Мовлячи князеві такі-от слова:
«Замикай-но, князю, ворота міцно-преміцно,
Засипай жовтим піском і глиною,
Закидуй дуб'ям-колоддям,
Загратовуй решітками чавунними.
Я ж, Ілля, поїду в поле чистее
Скликати до битви богатирський гурт».
Тільки й бачили Іллюшу сидячи,
А не бачили його їдучи:
Від копит лише його коника
Пилюга в чистім полі до неба стоїть,
Курява стоїть та пил стовпом валить.

Поїхав він в чистее полечко,
Подивився на силюнку поганую:
Нагнано ж сили видимо-невидимо,
Не проникне й луч красна сонечка
Крізь ті кінські випари й людськії;
Довгою весняною дниною
Сірому звірові не обрискати,
Довгою середлітньою дниною
Чорному воронові не обграїти,

Довгою осінньою дниною
Сірій птиці навкіл не облетіть.
Як від покрику від чоловічого,
Від іржання та від кінського
Тоне у журі серце людськеє.

І поїхав старий Ілля Муровець
По роздоллячку навкруг силюньки –
Кінця-краю силюньці не доїхати.
І не сміє старий напуститись на силищу,
Піднімається на гору на високую
Подивитися на силищу поганую.
Подивився на кожну сторону –
Кінця-краю силі надивитись не міг.
З першої гори Ілля спускається,
На ще вищу другу піднімається
Подивитися на кожну сторону –
Кінця-краю силі надивитись не міг.
З другої гори Ілля спускається,
На ще вищу третю піднімається
Подивитися на кожну сторону –
Ген-ген, бачить, далеко на заході
В чистім полі біле шатро,
На білім шатрі – злата маківка,
Коло шатра – коні богатирськії.

З гори високої він спускається,
Їде полем ген далеко на захід,
Під'їжджає до шатра до білого –
Там одинадцять коней богатирських
Їдять всі пшеницю добірную,
Добрі коні усі, руськії,
Усі – його братиків хрестових,

Братиків хрестових та названих.
Прив'язав коня і свого,
Паші дав у ясла й йому,
Входить сам у біле шатро.
В білому шатрі одинадцятро –
Всі богатири святоруськії,
Сіли хліба-солі вкушати,
У тавлієчки погуляти.
Хрестить лоба він да по-писаному,
І поклін оддає по-ученому,
Дядькові Самсону особливо вже:
«Здравія, витязі святоруськії,
Браття мої хрестові, названії!
Здрастуй і ти, любий дядечку
Самсоне та й Самійловичу!»

Як заввиділи богатири Іллюшечку,
Зіскочили скоро на ніженьки жвавії,
Із Іллюшкою здоровкалися:
«Ай же ж ти, меткий старий Ілле Муровцю!
А казали, ти у князя Володимира
У льохи посаджений у глибокії,
Заморений смертію голодною,
Ти ж, овва, живий поїжджуєш в чистім полечку?!»
Мовить йому Самсон же Самійлович:
«Тож ходи-но, любий мій племінничку,
З нами хліба-солі вкушати,
У тавлієчки погуляти».

Каже їм Ілля ось які слова:
«Отакої, могучії витязі!
Отакої, любий мій дядечку!
Ви їсте, п'єте, утішаєтесь,

В усілякі тут ігри забавляєтесь,
А наш Київ-град в полоні стоїть,
Наступив на столицю грізний Калин-цар
Зо своєю силищею превеликою,
Хоче розорить, собака, стольний град,
Хоче мужиків усіх вирубати,
Красних дів, молодиць на блуд забрати,
Церкви Божії з димом пустить,
Князю-сонечку голову зрубати
Із княгинею його із Опраксією.
Ви сідайте-но на коней своїх,
Та сідайте-но на добрих своїх,
Поїдьмо ж ми, братці, Київ-град відстояти,
Руську землю на погибель не віддавати –
Не ради князя Володимира,
Не ради княгині Опраксії,
Ради бідних удів, малих діточок!»

Одріка йому Сухан Домантійович:
«Не ти перший був храбр, князем в лях заточений,
Не ти, либонь, і послідній теж.
Як послав мене він прямо із-за стола
Привезти йому з теплих тихих заводей
Білих лебідок нестріляних,
Сірих качечок некривавлених,
Сів я на коня і помчав ускач:
Княжий же наказ треба сповнить, бач.
Не доїхав я до тих заводей –
Мовить мені Дніпро-ріка,
Що по той бік стоїть сила татарська,
Мости щодня наводять перейти на святую Русь,
А ріка їх щоночі руйнує,
Мости щодня наводять,

Годує їх, поїть їх, пошановує;
Нашому ж гурту ждять від нього нічого,
Не хочем на нього навіть глянути
Й на його жону на Опраску,
Ми дали зарік в тім, заклятіє».
«Та ж бо не заради князя Володші,
Та ж бо не заради й Опраски,
Заради вдовиць, малих дітоньок!»

Не поїхав з ним любий дядечко,
Не поїхав весь богатирський гурт.
Видить вже Ілля – то байдуже їм,
Вийшов сам-один з білого шатра,
Брав коня свого за повіддя шóвкове,
Від ясел одводив, од пшени добірної,
Сам-один сідав на гнідка косматого,
Сам-один поїхав ген роздоллячком
До татарської до силищі поганої.
А розкинулась сила по чистому полю,
Колихається, наче синєє море,
Аж сира земля під силою підгинається.

Не ясен же сокіл з-під хмар напускається
На гусей, на лебедів, на маленьких утоньок –
Святоруський богатир Ілля Муровець
Напускається на силу на татарськую:
Заїжджає прямо у середочку,
Ну ж татар конем-гнідком топтати,
Ну ж поганих копієм колоти,
Подорожньою гирлигою махати,
Наче в лузі зелену траву косити:
Де махне – лежить там улица,
Промахне – там провулочок.

Три доби б'є орду він не ївши,
Три доби б'є орду він не пивши,
З доброго коня та не зсідаючи –
А тієї силищі не меншає,
А Ілля із сили уже вибився.

Закричав тут Калин-цар та гучним голосом:
«Гей же ти, потужний руський витязю!
Ти відстроч нам врем'ячка на три доби,
Поховати треба нам небіжчиків».
Одріка Ілля собаці Калину:
«Не відстрочу вам я аніскілечки!»
«То відстроч нам, прошу, на одну добу!
Мусимо попрятати усопників».
І відстрочив часу їм Ілля одну добу,
Сам поїхав геть у поле чистее,
Розставляв собі намета білого
І лягав хоч трохи відпочинути.

Та відчув гнідко його неладне щось,
Розбудив Іллю рано-ранесенько
Та й мовляє мовою він людською:
«Ай же ти, люб'язний мій хазяечку!
Сеї ночі мало мені спалося,
Мало спалося, та много виділось:
Дав собаці Калину добу для погребу,
А вони, татари ті поганії,
Підкопали три підкопи та глибокії:
Будеш їздити на них ти чистим полечком,
Будеш бити їхню силищу великую,
Упаду я в перший їх підкоп –
Із підкопу того сам я вискочу
І тебе, Іллюшечку, я винесу;

Упаду я в другий їх підкоп –
Із підкопу сам я вискочу
І тебе, Іллюшечку, я винесу;
Упаду ж у третій я підкоп –
Із підкопу сам я вискочу,
А тебе, Іллюшу, вже не винесу».

Як Іллі те діло не сподобалось,
Як бере нагайку в білі руки він,
Б'є коня та по крутих боках,
Каже він гнідому отакі слова:
«Ай же ж ти, псяюго зрадливая!
Гляджу я, кормлю-пою тебе,
А ти хочеш мене кинути
У підкопові у глибокому!»

І направив він коня та у перший підкоп –
Добрий кінь звідтіля його вискочив
Та Іллюшу із собою також витаскав;
І упав він у другий підкоп –
Добрий кінь звідтіля його вискочив
Та Іллюшу із собою також витаскав;
І упав він у третій підкоп –
Добрий кінь із підкопу хоч вискочив,
Із собою Іллюшу не витаскав:
Зісковзнув Ілько з доброго коня
І зостався у підкопі у глибокому.
Приходили тутка татари поганії,
Захопити хочуть доброго коня;
Не дається до рук їм гнідий, ані-ні,
Втік далеко ген-ген в поле чистее.

Приходили тутка татари поганії,
Підняли із підкопу Іллечка Івановича,

І скували йому ніжки жвавії,
І зв'язали йому ручки білії.
Одні кажуть отак погані татари:
«Поведімо його ми до смертної кари,
Відрубаймо йому буйну голову».
Другі ж кажуть отак погані татари:
«То ще нам за таке не уникнути кари.
Поведімо його до царя собаки Калина –
Що захоче він, те з ним і вчинить».

Повели Іллюшу по чистому полю,
Приводять до шатра злототканого,
Приводять до царя собаки Калина,
Становлять супроти нього,
Кланяються до нього,
Мовлять йому такі-то слова:
«Будь здоров, собако ти, наш царю Калине!
Захопили ми святоруського витязя
У підкопі в глибокому,
Привели до тебе, собаки, царя нашого –
Що захочеш, те з ним і вчиниш».

Каже до Іллі собака той Калин-цар:
«Ай же ж ти, прехрабрый руський витязю!
Ти щеня іще проти моїх псів!
Де тобі з татарами моїми справитись!
Сядь-но ти зі мною за один лиш стіл,
Їж-бо страв моїх солодких,
Пий-бо напоїв моїх медвяних,
Одягай-бо шати многоцінні,
Золота зі скрині бери скільки хоч.
Не служи ти більш князю Володимиру,
А служи мені, царю собаці Калину».

Одріка йому на ті речі Муровець:
«Не сісти мені з тобою за стіл,
Не їсти мені твоїх страв солодких,
Не пити мені твоїх питтів медвяних,
Не носити твоїх шат многоцінних,
Не брати мені й золота з твоїх скринь,
Не служити тобі, собаці Калину.
Постою я іще за стольний Київ-град,
Постою за святую Русь,
Постою за церкви за Господнії,
Постою за вдів, сиріт, за нещасних людоньок!»

Каже йому собака той Калин-цар:
«Ай же ж ти, прехрабрый руський витязю!
У мене, собаки, дві дочки на виданні,
Ти посватайся до котроїсь з них,
Будь-яку за тебе я заміж оддам».
Одріка Ілля гордо на тую річ:
«Ай же ж ти, собако Калин-царю!
Жаль, нема зі мною шаблі гострої,
На твоїй би шиї я посватався».
Як на те собака той розсердився!
Наказав Іллю вести в поле чистее,
Відрубати йому буйну голову.

Повели Іллю в чистее поле,
Повели Іллю на роздолля.
Засвистів Ілля богатирським посвистом!
Не тропою біжить тут, не доріжкою,
Вибігає з поля його добрий кінь,
На спині несе черкаське сіделечко,
На боках несе булатнії стрем'ячки.
Замахав Ілля до гнідого,
Кричить-гукає до нього:

«Стій-постій лишень, мій богатирський коню!
Мене спас ти від тих двох смертей,
Порятуй тепер і від третьої!»
Побіг до Ілька його добрий кінь,
Захопив зубами пута кріпкії –
Обірвав ураз пута кріпкії,
Ручки білії Муровцю ослобонив;
Захопив зубами кандали залізнії –
Обірвав ураз кандали залізнії,
Ніжки жвавії Муровцю ослобонив.

Як ускочив Ілля тут на доброго коня,
Виїжджав да во чистее поле,
Тугий лук цілкий витягав,
Стрілочку гартовану накладав,
Сам стрілочці тій промовляв:
«Ти впади, стріло, не на воду, не на землю,
Ти впади не в темний ліс, не в чисте поле –
Ти лети, стріло,
Та в біле шатро,
Пролами покрóву
Білому шатрові,
Попади, стріло, та на білі груди
Моему дядечковілюбому,
Просковзни йому та по грудях,
Лиши тільки маленьку подряпину,
Маленьку подряпину, невеликую.
Спить же він у наметі, мірно диха,
Не відає над небожем своїм лиха».

І пустив він стрілочку гартовану.
Як посвиснула стрілочка гартована –
Полетіла прямо у біле шатро,

Зняла кришу з білого шатра,
Впала дядечкові на груди,
Впала на груди, на хрест золотий,
Зробила подряпинку, малу, невеликую.
Як тут славен богатир Самсон та й Самійлович
Од сну пробудився глибокого,
Розглядівся очима ясними:
Знято покрову
Білому шатрові,
Посковзнула стрілка
Лиш по грудях цілко,
Не вчинила Самсонові лиха,
Подряпинку зробила, та невелику.

Хутко звівся на жваві ноги,
Мовить гучно такії слова:
«Гей ви, браття, славні, могучі!
Пробуджуйтесь оді сну глибокого,
Споряджайте-но своїх добрих коней!
Ми тут спимо, мірно дихаємо,
Над Ільком же не відаєм лиха ми,
Над небожем моїм дорогим:
Прилетів мені від нього даруночок,
Нелюбий та непрошений:
Долетіла стрілочка гартована,
Ізняла покрову білому шатрові,
Зробила подряпинку на грудях мені,
Маленьку подряпинку, невеликую.
Пригодився мені, Самсонові, хрест на вороті,
Хрест на вороті яких шести пуд.
Не було б хреста на вороті,
Відірвала б мені буйну голову».
Повставали на жваві ноги богатири,

Посіддали коней у ранній порі,
Сіли на них та й поїхали:
Стала матір сира земля потрясуватись,
Так, немов землетрус, погуркуватись.

Дивиться здаля
Муровець Ілля –
Із гори високої в широкі поля:
Не туман у полях піднімається –
Їде одинадцятро богатирів,
Попереду всіх – Самсон та й Самійлович.
І гукнув Ілля до богатирів:
«Гой ви єсьте, браття мої названі,
Дядечку любий Самсоне Самійловичу!
Поїжджайте-но ви у праву руч,
Сам я поїду в ліву руч,
Не упустимо сили поганської з поля ми,
З двох сторонок порубаємо до єдиного».

Заїжджали тут богатирі у праву руч,
Заїжджав він сам у ліву руч,
Розгорілися серця їхні богатирськії,
Розходилися жили богатирськії,
Стали бити-рубати татар поганих,
Стали притискати їх із двох стороночок.
Об тіла татарви поганої
Іступилися мечі гострії,
Розщепилися списи довгомірнії,
Ізламалися палиці важезнії.
Захватив Ілля тут за ноги татарина,
Став кругом татариним помахувати:
Де махне – там лежать улиці,
Промахне – із провулками,

Сам татарину так приговорює:
«А й міцний же ти, не ізломишся,
Жилавий, собако, не надірвешся!»
Щойно те словечко вимовив –
Одірвалась голова татарська,
Полетіла голова по татарах вздовж,
Б'є й ламає їх, трощить нанівець,
Решта ж татарви подалась навтік,
Мовлячи при тому, закликаючи:
«Боронь боже бачити нам руських людей!
Боронь боже чіпати нам руських людей!
Невже ж такі всі у їхній громаді,
В тому Києві-граді,
Невже ж такі вони всі
На святій їх Русі,
Що один побив татарськую силищу?»

А собака государ той Калин-цар
Спить в своїм наметі золотавому,
На постелі дорогій із зуба риб'ячого¹⁰¹,
Та під одіяльцем з чорна соболя,
Спить собі, собака, міцним сном,
Над собою лишенька не відає.
Як наїхав тут к намету Ілля Муровець,
Ухопив псяюху за чупринищу,
Висмикнув із ложа з зуба риб'ячого,
Із-під ковдри висмикнув чорнособольної,
Вийняв свого нагая шовкового,
Взявся бити його, собаку, пошанувувать,
Сам до нього так-от приговорювать:
«Ось тобі, безбожний царю Калине,
З Божіих церков хрести знімати,

¹⁰¹ Риб'ячий зуб – моржове ікло.

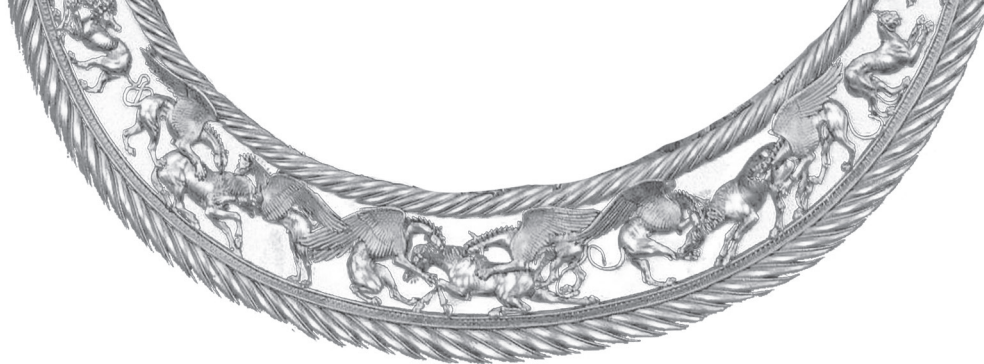
Коней в Божіих домах держати,
Божі образі у грязь топтати!
Ось для тебе виметені вулиці,
Вичищені житла богатирськії,
Вимиті палати білокамінні!
Ось тобі діжки хмільних напичоків,
Раз у раз поставлені для ратників,
Для твоєї силищі великої!
А тепер поїдеш в стольний Київ-град
До ласкавого до князя Володимира».

Не схотів, проте, Ілечко князя бачити,
Не схотів, розгніваний, князя видіти –
Попросив він свого батька хресного
Витязя Самсона та й Самійловича
Відвезти безбожного царя Калина
Князю святоруському Володимиру.
І повіз Самсон собаку Калина
В Київ-град до князя Володимира,
І привів його в палату білокам'яну
Перед очі князя Красне Сонечко.
Князь зустрів його із честю-почестю,
Щиро дякував всім храбрам-витязям:
«Благодарствую, богатирі могучії,
Що позбавили нас бідоньки великої,
Від напасті Київ і святую Русь!
Будьте ж ви й надалі оборонцями,
Із усіх сторін та й охоронцями.
Буду ж я всіляко вас ущедрювать –
Ущедрюю вас і сріблом-золотом,
Ущедрюю вас вбранням-нарядами,
А чи треба – городáми з пригородками,
А чи треба – селами із присілками,

А чи треба – слугами й роботичами». І звелів він корчми всі повідчиняти, Щоб пили кияни, веселилися За князівські гроші й не журилися: Хто захоче – вина зеленого, Хто захоче – пива хмільноп'яного, Хто захоче – то медів настояних.

І бере за білі руки він
Ту безбожну собаку, царя Калина
Всадовляє за столи дубовії,
Ще й годує стравами солодкими,
Поїть ще й напоями медвяними,
А собака б'є чолом йому:
«Ай же, Володимире стольнокиївський!
Князю ти могучий святої Русі!
Не зрубай, володарю, мені голови!
Напишу з тобою угоди великії,
Данину платитиму я тобі довік». Скоро тут додому він забирається,
Забирається, собака, не з прибутками,
Не з прибутками, а з нестатками,
Із нестатками, срамотищею,
На усенький світ ізнеславлений.

БИЛИНА ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТА

СМЕРТЬ І ЖИТТЯ БОГАТИРІВ

*Битва з янголами. – Храбри окаменіли. – Журба киян. –
Зустріч зі злотоплужником*

Звитяжники ж молодці в Київ не вертаються,
Переможці витязі все на полі бранному,
Крім одного Самсона Самійловича.
«Гей у нас, могучих воїнів,
Плечі молодецької не намахалися,
Коні добрії під нами не находилися,
І мечі булатні не притупилися!»
Та й зронив Олексій, син попа Леонтія,
Глупе слово, дурну мовоньку:
«Подавай нам силу хоч небесную –
Ми і з нею, братці, також справимось!»

Тільки те сказав нерозумнее –
Враз з'явилися два супротивники,
Крикнули до них гучним голосом:
«А нуте лишень з нами ратитись!
Одинадцять вас проти нас лиш двох».
Не впізнали супротивників ті богатирі,
Розгорілися на слова Поповича,
Розганяли коней своїх ретивих,
Налітали на супротивників сміливих,
Розрубали навпіл їх зі всього плеча –
Стало четверо, і живі усі.
Налетів на них Добриня Микитович,

Навпіл розрубав зі всього плеча –
Стало восьмеро, і живі усі.
Налетів старий Ілля Муровець,
Навпіл розрубав зі всього плеча –
Стало вдвоє більш, і живі усі.
Кинулись на них всі богатирі,
Стали тую рать
Колоти-рубать –
А та рать усе росте і росте,
На богатирів битвою йде.
Та не стільки рубають їх богатирі,
Скільки топчуть їхні коні добрії –
А полки усе ростуть і ростуть,
На богатирів битвою йдуть.
Билися три днини й три годиноньки,
Намахалися плечі молодецькіі,
Коні добрії натомилися,
Булатні мечі притупилися –
А полки усе ростуть і ростуть,
На богатирів битвою йдуть.

Ізлякалися всі богатирі:
«Мо', через Дніпро – ік святій горі,
До тії гори, що з печерами,
Що з печерами, із угодниками?»
Перший не добіг до тої гори,
Як на місці враз – і окам'янів;
Другий не добіг до тої гори,
Як на місці враз – і окам'янів;
Третій не добіг до тої гори,
Як на місці враз – і окам'янів...

Не до радощів було тоді в Києві,
Не до втіх тоді було на усій Русі.
І не їли, й не пили,
Скоморохи не гули,
Сумували в хатинах і в теремах.
Кожен, чувши про се, поправляє булат,
Кожен, чувши про се, не виходить з палат.
І не знає ніхто, що їм діяти.
Тільки чашник князівський догадливий був:
Наливає всім чашу заупокійную.
Пили чашу одну, пили чашу другу́,
І встає стар боярин Берм'ята Васильович:
«Годі нам, браття, вуса в зелен вино вмочати,
Ходім в чисте поле богатырям святоруським
поклін отдавати».

Пішли всі з гридниці княжинецької в чистеє поле,
Кожному бачене серце тут коле:
Буй-тур Олексій Попович стоїть каменем,
Буй-тур Добриня Микитович стоїть каменем,
Буй-тур Ілля Муровець стоїть каменем,
Буй-тур Потік Іванович стоїть каменем,
Брати Притченки, брати Хапилові
Та Сухан Домантійович, славнії витязі,
стоять каменем¹⁰².

Стоять, мовчать, на те дивлячись,
Володимир стольнокиївський із княгинею Опраксією,

¹⁰² У цьому переліку згаданих в епосі й доти живих богатырів – немає Самсона Самійловича, героя біблійного походження (він у Києві). Билинний персонаж Ілля Муровець та похований у Києво-Печерській лаврі преподобник із таким же ім'ям і прізвиськом – різні особи.

В куничих шапках, у барсових шубах,
Бояри й дружинники з воєводами,
Всі у латах, всі у кольчугах.
Мовчали-горювали,
Потай сльози втирали.
Що робити-чинити, далєбі, не знали.

І насилу спромігся князь Краснее Сонечко

на такі-от слова:

«Що ж нам, братці, віднині робити-чинити?
Як же Русь нам святую тепер боронити?
Окаменів буй-тур Олексій Попович,
Окаменів буй-тур Добриня Микитович,
Окаменів буй-тур Ілля Муровець...
Прийде ж знову і знову силища превеликая,
З усякої землі, з усякої орди.
Усякому зайді хочеться сюди –
А святая Русь упорожні стоїть».

Мовить же на те старий Берм'ята Васильович:

«А погляньте лишень, хто се полем іде,
Хто се полем іде, мовби знак подає,
Мовби щось проти сонця поблискує?».
Справді, йде оратай,
За плечима сакви,
Йде собі, на коника погукує,
Пісеньку впівголоса поспівує,
Чепіги йому дубові поскрипують,
Плуг золотий проти сонця поблискує,
Лемеші об каміння покресують.
Він каміння з ріллі відкидає геть,
Дуб'я-колоддя відкидає пріч.

«Гой еси, ратаю-оратаєчку!
Ти спинися, постримай же коника,
Шану-честь ти віддай стольнокиївському!
Що у тебе блищить в борозеночці?»
Орачеві байдуже, він трудиться,
Йде собі, на коника погукує,
Пісеньку впівголоса поспіває,
Чепіги йому дубові поскрипують,
Плуг золотий проти сонця поблискує,
Лемеші об каміння покресують.
Він каміння з ріллі відкидає геть,
Дуб'я-колоддя відкидає пріч.

«Чи ти чув, чи не чув? Та спинися ж лишень!
Володимир же тут, Красне Сонечко,
Із княгинею із Опраксією.
Уклонися, зніми свого брилика».
Орачеві байдуже, він трудиться,
Йде собі, на коника погукує,
Пісеньку впівголоса поспіває,
Чепіги йому дубові поскрипують,
Плуг золотий проти сонця поблискує,
Лемеші об каміння покресують.
Він каміння з ріллі відкидає геть,
Дуб'я-колоддя відкидає пріч.

«Се тобі я велю, стольнокиївський князь!
Усієї Русі повелитель єсьмь аз!¹⁰³»
Плугатар поправля за плечима сакви,
Вивертає за обрїй лиш скибу за скибою,
Лиш чепіги в руках все скриплять і скриплять,
Златоплуг проти сонця поблискує.

¹⁰³ *Єсьмь аз* (ц.-сл.) – є я.

СЛІДОМ ЗА «ІЛІАДОЮ» Й «КАЛЕВАЛОЮ»

ПІСЛЯМОВА ВИДАВНИЦТВА

Книга «Златоплуг», на наш погляд, заповнює таку явну прогалину в українському письменстві: досі ми не мали повновартісного, великого героїчного епосу, як літератури багатьох народів, а тепер маємо.

Ні, «Златоплуг» – не «Іліада» чи «Одіссея», і Гребенюк – зрозуміло, не Гомер. Твори, з яких постала грецька художня словесність, проходили протягом віків через талант багатьох митців слова (судячи з досліджень «гомерівського питання»). Та й обсягом «Златоплуг», хоч і дорівнює більшості національних епосів, із творінням грецького генія (а також тибетського – «Гесэра», індійського – «Магабгарати» тощо) поруч не стоїть.

Ба більше, Гребенюк не тільки не Гомер, а навіть не Леннрот. Еліос Леннрот, фольклорист-аматор, у середині XIX ст. загорівся бажанням дати своєму народові карело-фінську «Іліаду». Ходив по закутках рідного краю і збирав розрізнені старовинні пісні-руни; потім, на своє розуміння, за певним сюжетом уклав їх у цілісну книгу (дописавши, чого не вистачало). А Віктор Гребенюк, редактор-професіонал, хоч і працював у фольклористичній установі та мав навички підготовки до видання народних творів, хоч і діяв за таким же методом, що й Леннрот, проте користувався вже зібраним іншими матеріалом.

Приклад видатного фіна запалив не одного поета, і слідом за ним на основі давньої спадщини чимало народів одержали свої героїчні національні епоси. Запалився було й Пантелеймон

Куліш, але, скомпонувавши таким же чином один розділ епопеї «Україна» на основі дум, хутко згас.

Питання – чому на основі билин усе ж не було створено українського національного епосу, чому ця справа дочекалася Віктора Гребенюка, нашого сучасника? Ймовірно, за такий труд не бралися і в дорадянські, і в радянські, і в пострадянські часи, бо київські билини розглядалися як явище «російське»: їх переважно там було записано, та й за кілька століть побутування в російській глибинці вони набули певного місцевого присмаку. Хоча Михайло Грушевський в «Історії української літератури» відвів билинам київського циклу аж цілий том. І неупереджені науковці-росіяни завжди вказували на Русь-Україну як батьківщину цих творів.

Тож добре, що Віктор Іванович одважився. Ця книга має свої позитивні сторони та свої дискусійні моменти. Гадаємо, робота над «Златоплугом» іще може бути продовжена (як її, до речі, продовжували і над «Калевалою»).

Авжеж, це не «Іліада» Гомера, і не «Енеїда» Вергілія, і не «Шах-наме» Фірдоусі. Але на полицю численних поетичних епосів, створених у ХІХ–ХХІ ст. за леннротівським почином, «Златоплуг» упевнено можна поставити.

ОГЛАВ

Епос, який у нас є. Віктор Гребенюк	3
Вступ	10
<i>Зачин</i>	
Співець Добриня на княжому бенкеті	11
<i>Билина перша</i>	
Кирило Кожум'яка	15
<i>Билина друга</i>	
Вольга́ Всеславич: індійський похід	25
<i>Билина третя</i>	
Вольга і брати Лівики	37
<i>Билина четверта</i>	
Князь, Хотінь і Чаяна	49
<i>Билина п'ята</i>	
Дунай Іванович – Володимирів сват	69
<i>Билина шоста</i>	
Дунай і Настасія-королівна	85
<i>Билина сьома</i>	
Олексій Попович і Тугарин-змій	93
<i>Билина восьма</i>	
Михайло Потік і Опраксія	111
<i>Билина дев'ята</i>	
Бої Добрині зо Змією	125
<i>Билина десята</i>	
Ставр Гоудинович і Василиса Микулівна	143
<i>Билина одинадцята</i>	
Зцілення Іллі Муровця	163

<i>Билина дванадцята</i>	
Ілля і Соловей-розбійник	173
<i>Билина тринадцята</i>	
Микула Селянинович і Вольга	197
<i>Билина чотирнадцята</i>	
Микула і Святогор	207
<i>Билина п'ятнадцята</i>	
Добриня Микитич і Настасія Микулівна	215
<i>Билина шістнадцята</i>	
Ілля і Святогор	223
<i>Билина сімнадцята</i>	
Про Василя-п'яндигу та отрока Михайлика	241
<i>Билина вісімнадцята</i>	
Ілля Муровець та Ідолище погане	255
<i>Билина дев'ятнадцята</i>	
Добриня у від'їзді	265
<i>Билина двадцята</i>	
Олексій Попович одружується	283
<i>Билина двадцять перша</i>	
Три поїздки Іллі	289
<i>Билина двадцять друга</i>	
Ілля у сварці з Володимиром	301
<i>Билина двадцять третя</i>	
Калин-цар на Русі	315
<i>Билина двадцять четверта</i>	
Смерть і життя богатирів	341
Слідом за «Іліадою» й «Калевалою».	
<i>Післямова видавництва</i>	347

Літературно-художнє видання

ЗЛАТОПЛУГ

*Епос України-Русі
На київському циклі билин*

*Відтворення сучасною українською мовою,
впорядкування з додатком власного матеріалу
Віктора Івановича Гребенюка*

Редактор *Людмила Пащук*

Художнє оформлення
та дизайн обкладинки *Арсена Гребенюка*

Верстка *Анастасії Миронюк*
Коректура *Віктора Гребенюка*

Формат 60x84 1/16. Ум. друк. арк. 25,7.
Наклад 200. Зам. 7.

ВОРВП «Надстир'я»
43016 м. Луцьк, вул. Лесі Українки, 7.
Тел.: +38 (099) 45-72-509. E-mail: obldruk_vidav@ukr.net.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 349 від 02.03.2001.

ЧИТАЙТЕ ГЕРОЇЧНІ ЕПОСИ ІНШИХ НАРОДІВ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

Байджиєв М. Сказання про Манаса, Семетея і Сейтека / пер. з киргиз. В. Нарозі й М. Бондаренка. Бішкек: Турар, 2017.

Беовульф / пер. з англосакс. Олени О'Лір. Львів: Астролябія, 2012.

Вергілій. Енеїда / пер. із латин. М. Білика за ред. Бориса Тена. Харків: Фоліо, 2003.

Гігамеш / пер. з аккад. С. Кіндзерявого-Пастухова. *Вісн. АН України*. 1992. № 1.

Гомер. Іліада / пер. зі старогрец. Бориса Тена. Харків: Фоліо, 2006.

Давит Сасунці / пер. з вірм. В. Кочевського. Київ: Дніпро, 2003.

Джангар / пер. з калмиц. кол. авт. за ред. П. Тичини та ін. Київ: Держ. літ. вид-во, 1940.

Дигеніс Акрит / пер. із грец. В. Степаненка. Київ: Перун, 2018.

Калевала / пер. з фін. Є. Тимченка за ред. Д. Павличка. Київ: Основи, 1995.

Калевіпоег / пер. з естон. А. Ряппо за ред. Б. Степанюка. Київ: Дніпро, 1981.

Камоєнс Л. Лузіади / пер. з португал. М. Литвинця. Київ: Дніпро, 1987.

Лонгфелло Г. Пісня про Гайявату / пер. з англ. О. Олеся за ред. В. Коптілова. Київ: Веселка, 1983.

Пісня про мого Сіда / пер. зі староісп. Б. Лончини. Львів: Червона калина, 2002.

Пісня про Роланда / пер. з фр. В. і Н. Пащенко. Київ: Либідь, 2003.

Руставелі Ш. Витязь в тигровій шкурі / пер. з грузин. М. Бажана. Київ: Дніпро, 1983.

Старша Едда / пер. з давньоісланд. В. Кривоноса. Київ: Вид-во Жупанського, 2020.

Фірдоусі А. Шах-наме / пер. з фарсі М. Ільницького. Кн. 1–4. Тернопіль: Навч. кн. – Богдан, 2017–2021.